

Ingadozás a magyar előlségi harmóniában

Szemponatok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának
feltárásához és értelmezéséhez

Forró Orsolya

Témavezető:
Dr. habil. CSER ANDRÁS egyetemi docens

Nyelvtudományi Doktori Iskola
(Dr. É. Kiss Katalin)
Elméleti Nyelvészeti Műhely
(Dr. É. Kiss Katalin)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
2013

Köszönetnyilvánítás

A disszertáció elkészítésében nyújtott segítségért mindenekelőtt **Családomnak**, legelsősorban pedig **Szüleimnek**, Vácz Józsefnek és Vácz Józsefné Spányi Irénnek, valamint **Benő Gergelynek** tartozom hálával, akik minden elképzelhető módon támogattak abban, hogy elkezdjem, folytassam és befejezzem a munkát, levéve a vállamról számos kötelezettségemet, lehetővé téve létezésem az anyagi világban, elviselve és megbocsátva a határidők és elvárások okozta ingerültségemet és kétségbeesésemet, és nem engedve, hogy feladjam. Természetesen nemcsak nekik, hanem nagy és rendkívül összetartó családom többi tagjának is nagyon sok mindent köszönhetek; remélem, senkit sem bántok meg azzal, hogy itt csak azokat említem név szerint, akiktől az utóbbi három évben éppen ebben a munkában a legtöbb segítséget kaptam.

A nélkülözhetetlen szakmai segítségért konzulensemnek, **Cser Andrásnak** tartozom nagy köszönettel. Külön hálás vagyok azért, hogy elfogadott elsősorban az adatokra irányuló érdeklődésemmel együtt, és hogy csak konstruktív és szelíd kritikát kaptam tőle. Korábbi témavezetőm, **Szende Tamás** pedig éppen a számomra minden szempontból legnehezebb időszakban, a disszertáció korai stádiumában segítette a munkámat és tartotta bennem a lelket; neki köszönhetem, hogy nem adtam fel már a lelegején.

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a **Nemzeti Szövegtár alkotóinak**, **Váradi Tamásnak** és munkatársainak. A Szövegtár egyedülálló és pótolhatatlan lehetőséget biztosított a vizsgálathoz szükséges adatok összegyűjtésére.

Bölcsész lévén nem boldogultam volna **Dankháziné Hajtman Edit** matematikus segítségével, amelyet ezúton (is) nagyon köszönök.

Gasparics Gyula alapos munkájának köszönhető a helyesírási és stilisztikai hibák legnagyobb részének, valamint számos nehezen emészthető és/vagy félreérthető mondatnak a kigyomlálása a disszertáció munkahelyi vitára benyújtott szövegéből. Neki a lelkes lektoráláson kívül a szöveghez fűzött számos értékes kommentárért, valamint a fáradhatatlan biztatásért is nagyon hálás vagyok. A szöveg újabb verziójának lektorálásáért **Benő Gergelynek**, illetve **szüleimnek** tartozom köszönettel, akik laikusként próbálták megfejteni és érthetőbbé tenni körmondataimat. (A fennmaradó hibák egy része makacsságom, más része gondatlanságom okán menekült meg).

Köszönöm **É. Kiss Katalin** Tanárnő és **Hegedűs Attila** Tanár Úr bizalmát és türelmét (amely utóbbit sajnos igencsak próbára tettem). É. Kiss Tanárnő ellentmondást nem tűrő támogatására nagy szükségem volt; megtiszteltetésnek érzem, és nagyon hálás vagyok érte.

Nagyon sokat jelentett **kollégáim** érdeklődése és biztatása (ismét elnézést kérek, amiért nem említek mindenkit külön-külön). Közülük **Gasparics Gyula** és **Tóth László** az adatbázis szóanyagának összegyűjtésében is lelkesen működtek közre; ezzel nemcsak sokat segítettek, de azt is lehetővé tették, hogy a disszertáció elkészítésének egy rövid szakaszát szórakoztató csapatmunkával tölthessem.

Nem tudom, szabad-e itt köszönetet mondani munkahelyi vitám résztvevőinek, különösen a bizottság tagjainak (**Balogné Bérces Katalinnak**, **Szigetvári Péternek**, **É. Kiss Katalinnak**, **Hegedűs Attilának**, **Kristó Lászlónak**); én mindenestre ellenállhatatlan készletet érzek arra, hogy megtegyem. Nekik köszönhetem, hogy a munkahelyi vita kötelezően túlélendő rémálom helyett életem egyik legszebb napja volt. A számos értékes javaslat mellett rettenetesen hálás vagyok az elismerő szavakért – azt gondoltam, ezen a fórumon ilyesmit nem is kaphat az ember.

Csávás Katalinnak, **Németh Renátának**, **Szépe Juditnak** és **Tari Máriának** pedig köszönöm, hogy fáradhatatlanul próbálnak rábírní arra, hogy ne elégedjek meg mások kérdéseivel és válaszaival, vagyis hogy találjam meg és járjam a saját utam – ez nem mindig könnyű, viszont már tudom, hogy az egyetlen értelmes és boldogító módja a létezésnek.

Végül pedig és mindenekelőtt: köszönöm az utat...

„Despite its prevalence,
very little is known about the characteristics of vowel harmony.”

Vago (1973: 579)

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	5
1.1. Az előlségi harmónia és a semleges magánhangzók	5
1.2. Az előlségi harmóniáról már megint... – a disszertációban vizsgált kérdések aktualitása.....	7
1.3. A disszertáció szerkezete	9
2. Az előlségi harmónia variabilitásának empirikus vizsgálata.....	12
2.1. Az empirikus vizsgálatok szükségessége és változatlan aktualitása.....	12
2.2. A korábbi vizsgálatok: értelmezési lehetőségek és korlátok.....	16
2.2.1. Szépe György vizsgálata.....	16
2.2.2. A kérdőíves vizsgálatok.....	17
2.2.3. Hayes és munkatársai vizsgálatai.....	21
2.2.3.1. <i>A lexikonvizsgálat</i>	22
2.2.3.2. <i>A wug-tesztek</i>	24
2.3. Az EH variabilitásának újabb empirikus vizsgálata.....	25
2.3.1. Az adatbázis.....	25
2.3.2. Egyéb adatcsoportok.....	29
2.3.3. A korpuszelemzés az EH vizsgálatában: lehetőségek és korlátok	30
2.3.4. Az előlségi harmónia variabilitásának empirikus vizsgálata: összegzés	32
3. Az ingadozás.....	33
3.1. A definiálás szükségessége és lehetőségei	33
3.1.1. Ingadozás: egyféle vagy többféle?	34
3.1.2. Az ingadozás vizsgálata – lehetőségek és korlátok	36
3.1.3. Az ingadozás kritériumai a vizsgálatban.....	38
3.2. Az ingadozó toldalékolás gyakorisága és típusai a korpuszban	41
3.2.1. Ingadozás és stabilitás a korpuszban.....	41
3.2.2. Ingadozás az EH-ban: kiegyensúlyozott vagy domináns?.....	44
3.2.3. Szerkezet és allomorf-dominancia	47
3.2.4. Összegzés	48
3.3. Toldalékspecifikus ingadozás?.....	49
3.3.1. Papp Ferenc: ingadozó és stabil tő+toldalék kombinációk.....	49

3.3.2.	Kontra–Ringen (1986): nem-szisztematikus eltérések tő+toldalék kombinációk kezelésében	52
3.3.3.	Gósy (1989a, b): a toldalékok, az ingadozás és a nyelvelsajátítás.....	55
3.3.4.	Abondolo (1988): tőspecifikus PL–DAT preferenciák aszimmetriája.....	59
3.3.5.	A toldalékok és az ingadozás – az MNSz-adatok vizsgálata.....	63
3.3.6.	Összegzés	66
4.	Erős szabályosságok a toldalékolás meghatározásában: a nyíltsági és távolsági hatás	68
4.1.	Az előzmények: az e márpedig harmonikus	68
4.2.	Hayes és Londe (2006): a káosz rendje felé.....	70
4.2.1.	A nyíltsági és távolsági hatás.....	70
4.2.2.	Wugok kontra lexikon	72
4.3.	A nyíltsági hatás a BNN típusban.....	75
4.3.1.	A nyíltsági hatás az utolsó szótagban.....	75
4.3.2.	A nyíltsági hatás az utolsó előtti szótagban	77
4.4.	Távolsági hatás a toldalékokban?.....	79
4.4.1.	<i>Mamici</i> vs. <i>Aczélék</i> és <i>szomszédék</i>	81
4.4.2.	<i>Józsefné</i> vs. <i>Józsefék</i>	82
4.4.1.	A -né toldalékos relatív tövek ingadozása.....	83
4.5.	Összegzés	84
5.	Egyéb fonológiai tényezők hatása a toldalékolásra	86
5.1.	Hangsúly és harmónia	86
5.1.1.	Kontra–Ringen (1986): főhangsúly és toldalékolás	86
5.1.2.	Új adatok – új hangsúly-koncepció: Kontra–Ringen (1987).....	91
5.1.3.	A hangsúly és/vagy szótagszám hatása: Ringen és Kontra (1989).....	95
5.2.	Szótagszám és toldalékolás.....	96
5.2.1.	Újabb eredmények: típuspecifikus szótagszám-hatás	97
5.2.2.	A „hangsúly-hatásról” újra: hangsúly vagy szótagszám?.....	99
5.3.	Az EH újabb különcsége: eltérő erősségű B triggererek.....	99
5.4.	A tővégi mássalhangzók közbeszólnak: mássalhangzó-hatások a magánhangzó-harmóniában?.....	102
5.4.1.	Hayes és mtársai (2009): az F toldalékolásnak kedvező tővégi mássalhangzó-környezetek	103
5.4.2.	A mássalhangzó-környezet vizsgálata: lehetőségek és korlátok	104

5.4.3.	A tővégi mássalhangzó minősége és az EH: saját eredmények.....	108
5.4.3.1.	<i>Mássalhangzó-hatások homogén csoportokban.....</i>	<i>108</i>
5.4.3.2.	<i>Mássalhangzó-hatások heterogén csoportokban.....</i>	<i>109</i>
5.4.3.3.	<i>Atipikus toldalékolású tövek jellemző végződéseai</i>	<i>110</i>
5.4.3.4.	<i>A tővégi mássalhangzók számának hatása.....</i>	<i>113</i>
5.5.	Típus-specifikus fonológiai hatások: összegzés	115
6.	A toldalékolást befolyásoló nem-fonológiai tényezők.....	117
6.1.	Az összetettség mint a variancia-zóna fontos tényezője	117
6.1.1.	Toleráns beszélők, avagy: az idegen eredetű összetételek is összetételek.....	119
6.1.2.	Ál-összetételek avagy: nem mind összetétel, ami annak tűnik.....	123
6.1.3.	Összetettség és összetettként való toldalékolás disszociációs lehetőségei	126
6.1.4.	„Összetétel-jegyek”: az összetettként való elemzést facilitáló formai jellemzők	129
6.1.5.	Az összetettség és ál-összetettség hatása a toldalékolásra: az adatok vizsgálata	134
6.1.5.1.	<i>A nem transzparens (V_n)Bé csoport</i>	<i>136</i>
6.1.5.2.	<i>Az ingadozó (V_n)Bi/(V_n)Bí csoport.....</i>	<i>139</i>
6.1.5.3.	<i>Az NN végű csoport.....</i>	<i>140</i>
6.1.6.	Összegzés	141
6.2.	„Bizalmas diszharmónia” – stílus és EH.....	142
6.2.1.	Formális vs. informális stílus és az EH.....	144
6.2.2.	Idegen eredet és diszharmónia	146
6.2.3.	A diszharmonikus toldalékolás fonológiai összefüggései	147
6.2.4.	Fonológiai kondicionáltság és bizalmas diszharmónia: a <i>spejz</i> típus	148
6.2.5.	Mássalhangzó-hatások vagy bizalmas diszharmónia?	151
6.2.6.	Összegzés	153
7.	Szemponatok a variabilitás diakroniájának feltárásához és	
	értelmezéséhez	154
7.1.	Régi-új variabilitás – mi változott, mi változik és mi nem?	155
7.2.	Diakrón variabilitás-koncepciók	161
7.2.1.	Az EH variabilitása és a jövevényszavak.....	161
7.2.2.	Fonetikai tényezők az EH variabilitásának hátterében.....	163
7.2.2.1.	<i>Hangváltások – és nyelvjárási különbségek</i>	<i>163</i>
7.2.2.2.	<i>A nyíltsági hatás percepciósi alapjai</i>	<i>166</i>
7.2.2.3.	<i>A semleges magánhangzók és az artikuláció.....</i>	<i>168</i>

7.2.3.	Analógia és harmónia	169
7.3.	Az összetételek mint analógiás források	170
7.3.1.1.	<i>Az összetételek kezelése a szinkroniában.....</i>	<i>172</i>
7.3.1.2.	<i>Az összetételek analógiája NN végű tövekben.....</i>	<i>173</i>
7.3.1.3.	<i>Szótagszám és összetettség.....</i>	<i>174</i>
7.3.1.4.	<i>A szóvégek analógiás hatása</i>	<i>176</i>
7.4.	Formális harmónia, bizalmas diszharmónia – szemantikai–pragmatikai analógiás hatások az EH-ban	178
7.5.	Összegzés	180
Hivatkozások		184

1. Bevezetés

Disszertációm középpontjában a magyar nyelv világszerte ismert, legtöbbet vitatott sajátossága, a magánhangzó-harmónia¹ (MH) áll. A magyar MH az utóbbi körülbelül fél évszázad fonológiai szakirodalmának legnépszerűbb témái közé tartozik.² A jelenség komplexitását mutatja, hogy általános ismertsége és a téma népszerűsége ellenére az MH továbbra is rejteget „sötét titkokat”,³ amelyek megfejtésére ma is jelentős igyekezet irányul (l. pl. Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009, Szeredi 2010, 2012, Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a, b, Törkenczy 2011, Rebrus–Szigetvári–Törkenczy 2012).

Saját munkámmal szintén a „sötét titkok” kutatásába kívánok bekapcsolódni, mégpedig a magyar MH problematikusabb területén, az előlségi harmónia (EH) variabilitásának empirikus vizsgálatával, valamint az eredmények szinkrón és diakrón szempontú értelmezésével.

1.1. Az előlségi harmónia és a semleges magánhangzók

Egy közismert meghatározás szerint „harmóniának nevezik azt a jelenséget, ha valamely tartományon [...] belül bizonyos szegmentumoknak bizonyos jegy(ek)ben meg kell egyezniük” (Nádasdy–Siptár 1994: 94). A harmónia a magyarban csak a magánhangzókat érinti, azoknak azonban két jegyét is: elől/-hátsóképzettségüket és kerekességüket/kerekítetlenségüket (kerekességi harmónia, KH).

A két terület közül az EH jóval kiterjedtebb és komplexebb, ebből fakadóan „népszerűbb”, az MH területén végzett kutatások döntő többsége erre irányul. Az EH-t övező

¹ A *hangrendnek*, illetve *illeszkedésnek* is nevezett jelenségről van szó.

² Vö. Szépe (1958), Becker Makkai (1970), Esztergar (1971), Vago (1973, 1976, 1978, 1980a, b), Clements (1976), Ringen (1977, 1978, 1982, 1988), Jensen (1978, 1984), Phelps (1978), Farkas (1979), Zonneveld (1980), Anderson (1980), Battistella (1982), Booij (1984), Goldsmith (1985), van der Hulst (1985), Kontra–Ringen (1986, 1987), Farkas–Beddor (1987), Ringen–Vago (1995, 1998a, b), Gósy (1989a, b), Kontra–Ringen–Stemberger (1989, 1991), Ringen–Kontra (1989), Hare (1990a, b), Kornai (1990), Antal (1991), Papp (1991), Cseresnyési (1993), Nádasdy–Siptár (1994), Siptár (1994, 2006), Polgárdi–Rebrus (1996), Dienes (1997), Siptár–Törkenczy (2000), Benus–Gafos (2003, 2007), Benus–Gafos–Goldstein (2003), Kertész (2003, 2005), Sima (2005), Hayes–Londe (2006).

³ L. Rebrus–Szigetvári–Törkenczy (2012).

nem szűnő érdeklődés jelentős részben az ún. *semleges* (ang. *neutral*, a továbbiakban: **N**)⁴ magánhangzók léte és viselkedése által felvetett, nyelvelméleti problémákkal is szorosan összefüggő, máig nem kielégítően megválaszolt kérdéseknek köszönhető; a disszertációm középpontjában álló variabilitás is az N magánhangzókhoz köthető.

A harmonikus rendszerekben olyannyira gyakoriak a **diszharmónia** különböző formái, hogy inkább azok alapvető jellegzetességeinek, semmint kiküszöbölendő devianciáinak tűnnek (Harrison 1999). A diszharmonikus viselkedésre hajlamos, tehát a harmóniában kevésbé⁵ érintett szegmentumokat **semlegesnek** (ritkábban *neutrálisnak*) nevezik. Az N magánhangzók tehát triggerként és targetként⁶ is gyengébbek, mint a harmonikus **elülsők** (*front*, a továbbiakban: **F**) és **hátsók** (*back*, a továbbiakban: **B**).⁷ A semlegesség egyik igen fontos – bár nem kizárólagos – megnyilvánulási formája a *transzparencia* (*átlátszóság/áttetszőség*): a toldalék-magánhangzóval harmonikus jegy tekintetében általában nem a tő utolsó szótagjában álló N magánhangzó, hanem az utolsó előtti szótag harmonikus magánhangzója egyezik (pl. *balekok*, *fazékban*, *sufniba*, *tapírral*), az N magánhangzó és a toldalék-magánhangzó között tehát lokális diszharmónia jön létre.

A magyarban a fonetikailag előlképzett ajakréses (palatális illabiális, tehát *i*, *í*, *e* és *é*) magánhangzókat tartják semlegesnek. Semlegességüket – a transzparencián kívül – **antiharmonikus** tövekben (*nyíllal*, *hídon*, *fahéjas*, *derekam*), valamint toldalékokban való előfordulásuk is mutatja. Hangsúlyozandó azonban, hogy ezek tekintetében a semleges magánhangzók **nem egyformák**: a transzparens és antiharmonikus viselkedés, valamint az egyalakú toldalékokban való előfordulás és a többalakú toldalékokban való előfordulás hiánya elsősorban az *i*-re és az *í*-re, legkevésbé pedig az *e*-re jellemző. A semlegesség tehát **graduális**; fokozatai a magánhangzó **fonetikai** nyíltságával függnek össze (Anderson 1980, Ringen–Kontra 1989, Hayes–Londe 2006, Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a, b, Rebrus–Szigetvári–Törkenczy 2012).

⁴ Az angol terminusok elterjedt rövidítései (az N, illetve a hátsó magánhangzókat jelölő B és az elülsőket jelölő F) magyar nyelvű munkákban (Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a, b) is használatosak, így én is ezeket alkalmazom.

⁵ A többek által alkalmazott definíció – „nem vesznek részt a harmóniában” (Nádasdy–Siptár 1994: 94) – a magyar EH-ban erősen semleges *i*-re és *í*-re sem minden vonatkozásban igaz, nemhogy a többek által harmonikusként besorolt *e*-re.

⁶ Találó magyar megfelelők híján a harmóniát „kiváltó” illetve „elszenvedő” szegmentum jelölésére az angol *trigger*, illetve *target* terminusokat használom.

⁷ A harmónia szempontjából hátsó az *a*, *á*, *o*, *ó*, *u* és *ú*, míg elülső az *ö*, *ő*, *ü* és *ű*.

A magyar EH-ban az N magánhangzók viselkedése jelenti a legkomolyabb kihívást az elemzések számára. Az N magánhangzó(ka)t tartalmazó tövek bizonyos csoportjaiban a toldalékolás jósolhatatlan; ezeket a csoportokat nevezi Hayes és Londe (2006) az EH **variancia-zónájának**.⁸ A variancia-zónába tartozó tövek két nagyobb csoportjába Hayes és Londe a csak N magánhangzót tartalmazó, illetve a vegyes magánhangzós, utolsó szótagjukban vagy szótagjaikban N magánhangzó(ka)t (a továbbiakban: **N(N) végűek**) tartalmazó töveket sorolja.

A csak N magánhangzót tartalmazó tövek toldalékolása szabályos esetben F magánhangzós toldalékokkal történik (*szívek, írek, %derékek,⁹kerekek*), az antiharmonikus tövek azonban B toldalékokat kapnak (*szívok, írok, %derekak*). A példákban is látszik, hogy azonos szerkezetű tőpárok toldalékolása is eltérhet; az antiharmonikus tövek azonban **többnyire** monoszillabikus, *i/i*-t tartalmazó szavak. A csak N magánhangzót tartalmazó (főleg NN vagy NNN stb. típusú, valamint *é*-t és *e*-t tartalmazó) tövek F toldalékolása tehát igen valószínű.

Az **N(N) végűek** toldalékolása ennél sokkal kisebb mértékben kiszámítható; egyrészt jóval több tövet tartalmazó csoportról van szó, másrészt ebben a csoportban az **ingadozás**, tehát egy tő kétféle toldalékolási lehetősége (*dzsungelban–dzsungelben, bohémok–bohémek, szanszkritul–szanszkritül*) is jóval gyakrabban jelenik meg, mint a csak N magánhangzót tartalmazó töveknél. A disszertációban ebbe a „valódi” variancia-zónába tartozó – N(N) végű¹⁰ – tövek toldalékolásának erősebb és gyengébb, ismertebb és kevésbé ismert, illetve eddig ismeretlen szabályszerűségeiről lesz szó.

1.2. Az előlségi harmóniáról már megint... – a disszertációban vizsgált kérdések aktualitása

A téma népszerűségének fényében azt hihetnénk, nemigen van az EH-nak olyan vonatkozása, amely ne kapott volna elég figyelmet – szembeötlő aránytalanság van azonban az EH-ra irányuló elméleti–magyarozó és **empirikus munkák** száma között. Jónéhány vaskos kötet megtölthető lenne olyan tanulmányokkal, amelyekben komoly szerepet kapnak a magyar MH

⁸ A terminust – Hayes–Londe (2006) nyomán – a *zone of variation* magyar megfelelőjeként használom.

⁹ A szakirodalomban antiharmonikus vagy ingadozó (Rebrus–Szigetvári–Törkenczy 2012: 495) tőként számon tartott *derék* valójában két homonimát takar. A ’testrészt’ jelentésű főnév antiharmonikus (*derekak, deréknak* stb.), a ’jó’ jelentésű melléknév azonban ingadozó toldalékolású (*derekak/derékek, deréknak/deréknek*).

¹⁰ A variancia-zónának vannak NNN végű tagjai is (pl. *horribilis, koleszterin, Szolzszenyicin*), ezeket azonban – elsősorban az alacsony típusgyakoriság miatt – szisztematikusan nem vizsgáltam.

adatai – az adatok empirikus vizsgálatával azonban mindössze néhány szerző néhány tanulmány erejéig foglalkozott. Ennek pedig nem az az oka, hogy a tények mindenfajta vitán felül állnak. Nem valószínű ugyan, hogy bármely empirikus kutatás eltérő eredményre jutna a csak B magánhangzókat tartalmazó szavak toldalékolásával kapcsolatban, a *klarinét* és *heterogén*, *haver* és *karakter* szuffixálása azonban egyáltalán nem olyan egyértelmű és egységesen kezelhető, mint amilyenek a közös *ingadozó* vagy *semleges magánhangzóra végződő* vagy *vegyes hangrendű* kategóriákba való besorolás alapján gondolhatnánk. Az EH jelentős **variabilitása** nem kizárólag szociolingvisztikai tényezők mentén, hanem egyetlen nyelvváltozaton, így az elemzések alapjául szolgáló sztenderden belül is jelentkezik; és inkább a harmónia alapvető, időben és térben relatíve stabil sajátosságának, mintsem gyorsan változó, elhanyagolható perifériájának tűnik (Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a). Ez azonban azt jelenti, hogy az EH leírása nem tekinthető teljesnek variábilis szegmensének feltárása nélkül. A variabilitás ráadásul nemcsak a magyar EH-ra, hanem más harmonikus rendszerekre is jellemző (pl. Campbell 1980, Harrison 1999), így az EH variancia-zónájának feltérképezése által a harmóniajelenségek általános jellegzetességeihez is közelebb juthatunk.

Az EH-hoz hasonlóan variábilis jelenségek pusztán a nyelvészek jólformáltsági ítéleteire alapozva, empirikus vizsgálatok nélkül nem feltárhatók – márpedig ezen jelenségek elemzésének szükséges feltétele az **adatok** ismerete. Kontra Miklós és Catherine Ringen (1986: 13), akik az elsők között vállalkoztak ennek a területnek a feltérképezésére, eredményeik ismertetését azzal fejezik be, hogy a témában folytatott további vizsgálatokat sürgetnek. Annak ellenére azonban, hogy az utóbbi ötven évben mekkora érdeklődés övezte a magyar MH-t, az adatokra irányuló újabb **átfogó vizsgálatok** nemigen születtek egészen a legutóbbi évekig, Hayes és munkatársai (Hayes–Londe 2006, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) vizsgálataiig. Úgy tűnhet, hogy ezeknek a reprezentatív adatokra épülő, többféle módszer kombinálásával végzett, kiterjedt vizsgálatoknak az eredményei szükségtelenné tesznek a területen folytatott bármilyen további kutatást. Ez a vélemény azonban több szempontból is megkérdőjelezhető. Egyrészt: az elvégzett empirikus vizsgálatok száma – Hayes és munkatársai vizsgálatait figyelembe véve is – annyira alacsony, a feltárandó jelenség pedig annyira komplex, hogy nem feltételezhetjük: az EH variábilis területe nem tartogat újabb meglepetéseket, tehát olyan tényezőket, amelyek a tövek bizonyos csoportjainak toldalékolását befolyásolják. Másrészt: az eddigi vizsgálatok jórészt egybehangzó, bizonyos szempontokból azonban eltérő eredménnyel zárultak – így az újabb vizsgálatok egyik feladata kell, hogy legyen a problematikus területek újbóli vizsgálata.

Harmadrészt pedig: a korábban rendelkezésre álló eszközök csak kis mennyiségű adat vizsgálatát tették lehetővé; az általam alkalmazott **korpuszelemzés** igen nagy mennyiségű adat feldolgozására ad lehetőséget, amely nagyobb megbízhatóságot eredményez. Hayes és munkatársai vizsgálatai ugyan felülmúlhatatlanok az alkalmazott eszközök sokféleségét tekintve, azonban az ezekben vizsgált kérdések a variancia-zónának csupán néhány fontos, a toldalékolást befolyásoló tényezőjére terjedtek ki, számos, a korábbi vizsgálatokban érintett problémára azonban nem. Ezek újbóli vizsgálata tehát fontos tanulságokkal járhat a variancia-zónában működő, a toldalékolást befolyásoló fonológiai (és esetleg nem fonológiai!) tényezőkkel kapcsolatban is.

Disszertációmban fontos szerepet kap az EH másik „elhanyagolt” területe, a variancia-zóna diakroniája is. A harmónia történetére vonatkozó ismeretanyag igen gazdag a magyar nyelv korábbi korszakait tekintve, azonban a jelenlegi variabilitás közvetlenebb előzményeivel, valamint a jelenben zajló esetleges változásokkal kapcsolatban csak néhány felvetést fogalmaztak meg, ezen szempontok alapos vizsgálatára a mai napig nem történt kísérlet. Az EH jelenlegi állapotának kialakulásában szerepet játszó tényezők azonosításában igen fontos támpontot nyújthatnak éppen azok a szinkrón adatok, amelyek elemzésére disszertációmban kísérletet teszek. Ezek ráadásul elméleti szempontból sem teljesen érdektelenek. Bár nem vállalkozom az empirikus vizsgálat eredményeinek valamely elméleti keretben történő, formális elemzésére, disszertációm egyik fontos következtetése, hogy **az analógiának** a korábban feltételezettnél nagyobb szerepet kell tulajdonítani a nyelvi változásokban – sőt, valószínűleg a nyelvi működésben általában –, mint ahogyan korábban feltételezték.

1.3. A disszertáció szerkezete

A disszertáció első, terjedelmesebb részében a **szinkrón variabilitás** vizsgálatára vállalkozom a korpuszelemzés módszerének alkalmazásával. Egy reprezentatív korpusz, a **Magyar Nemzeti Szövegtár** (Váradi 2002; a továbbiakban: **MNSz/Szövegtár**) adataira építve a korábbi kutatásoknál nagyobb anyagon vizsgálom meg azokat az állításokat, amelyeket az N(N) végű tövek toldalékolásával kapcsolatban a nyelvészek saját intuíciójuk vagy empirikus vizsgálataik eredményei alapján megfogalmaztak. A vizsgálatot kiterjesztem olyan fonológiai és nem fonológiai tényezők toldalékolással való összefüggésére is, amelyek relevanciáját korábban nem feltételezték.

A következő (2.) fejezetben az EH variancia-zónáját célzó (újabb) **empirikus vizsgálatok szükségessége és változatlan aktualitása** mellett érvelek (2.1.); elsősorban módszertani szempontból tekintem át az eddigi vizsgálatokat (2.2.), ismertetem a saját kutatásom alapjául szolgáló adatokat (2.3), valamint a vizsgálatnak az alkalmazott módszerből fakadó korlátait és lehetőségeit (2.4.)

A 3., 4., 5. és 6. fejezetben vizsgálom meg a rendelkezésemre álló szinkron adatokat; ezekben elemzem részletesen a korábbi vizsgálatok eredményeit is.

A 3. fejezet középpontjában a variancia-zónára jellemző **ingadozás** fogalma (3.1) és általánosabb jellegzetességei (3.2) állnak; ebben vizsgálom meg a **toldalékok** eltérő mértékű ingadozásával kapcsolatos feltételezéseket és korábbi eredményeket saját adataim segítségével (3.3).

A 4., 5. és 6. fejezetben azt vizsgálom, milyen tényezők befolyásolják a toldalékolást. Elsőként (4.) a variancia-zóna legerősebben ható fonológiai tényezőiről, a Hayes és Londe (2006) nyomán **nyíltsági és távolsági hatásként** (ang. *Height Effect, Count Effect*)¹¹ ismertté vált szabályszerűségekről lesz szó. A következő (5.) fejezetben a tövek olyan, szintén fonológiai tulajdonságainak toldalékolással való kapcsolatát vizsgálom, amelyek kevésbé ismertek, illetve kevésbé egyértelmű, hogy valóban a variancia-zóna aktív tényezőiként kell-e számon tartanunk őket. A következőkről van szó:

- **hangsúly** (Kontra–Ringen 1986, 1987, Ringen–Kontra 1989);
- **szótagszám** (Szépe 1958, Ringen–Kontra 1989);
- a **hátsó harmonikus trigger** minősége;
- a **tővégi mássalhangzók** száma és minősége (Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009).

A 6. fejezetben a generatív leírásokban többnyire teljesen figyelmen kívül hagyott **non-fonológiai tényezők** toldalékolásra gyakorolt hatását mutatom be: a jövevényszavakban felismert és összetételekre hasonlító elemekben tévesen feltételezett **összetételhatárról** (6.1.), valamint a két allomorftípus kétféle **stílussal** (formális vs. informális) való összefüggéséről (6.2.) lesz szó.

A disszertáció második, jóval kisebb terjedelmű részében (7. fejezet) kerül sor a variabilitás **diakrón** vonatkozásainak elemzésére, amelyben igen fontos szerepet kapnak a korábbi fejezetekben összegzett eredmények. A következő kérdések megválaszolására teszek kísérletet:

¹¹ Siptár (2006) ezekre *nyelvállás hatásként* és *mennyiségi hatásként* utal; én Kálmán–Rebrus–Törkenczy (2011a, b) frappánsabb terminusait használom.

- milyen tényezőknek köszönhető, hogy a beszélők nem, illetve nem csak a korábban kizárólagos B toldalékolást alkalmazták az utóbbi néhány száz évben átvett vegyes magánhangzós, hasonló szerkezetű jövevényszavak esetében;
- miért tér el az N(N) végű tövek toldalékolása a vegyes magánhangzós tövek más csoportjaitól – a hátsó+elülső (BF szerkezetű, pl. *sofőr*), illetve elülső+hátsó (FB szerkezetű, pl. *pözsó*) töveketől;¹²
- miért nem jósolható az N(N) végű tövek bizonyos csoportjainak toldalékolása, illetve miért jósolható jobban egyes típusokban, mint másokban;
- miért jellemző az ingadozás bizonyos típusokra jobban, másokra pedig kevésbé.

A következő fejezetben tehát az EH variabilitására irányuló empirikus vizsgálatokról – köztük saját vizsgálatomról – lesz szó részletesen.

¹² Az F és B magánhangzókat tartalmazó vegyes magánhangzós tövek közül BF-fel az F magánhangzóra végződőket (pl. *amatőr*, *kajüt*), FB-vel pedig a B magánhangzóra végződőket (pl. *amőba*, *nüansz*, *cölibátus*) jelölöm a tőmagánhangzók számától függetlenül.

2. Az előlégi harmónia variabilitásának empirikus vizsgálata

„A nyelvtudományban az empirikusan vizsgálható kérdéseket empirikusan meg is illik vizsgálni.”

(Kontra Miklós, Magyar Nyelv 87: 512).

Disszertációm első, terjedelmesebb részében – a 3., 4., 5. és 6. fejezetben – annak a vizsgálatnak az eredményeit ismertetem, amelyet az EH variabilitásának területén végeztem. Ez a vizsgálat – amely még mindig nem nevezhető átfogónak, csupán újabb lépésnek az EH variancia-zónájának feltárása felé – természetesen szorosan kapcsolódik a korábbi empirikus munkákhoz, elsősorban Szépe (1958), Kontra és Ringen (1986, 1987, Ringen–Kontra 1989), valamint Hayes és munkatársai (Hayes–Londe 2006, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) vizsgálataihoz. Saját kutatásom során egyrészt választ keresek arra a kérdésre, hogy az egymásnak helyenként ellentmondó korábbi eredmények mennyiben tekinthetők megbízhatóknak; így szükségesnek láttam a korábbi vizsgálatok módszertani, illetve értelmezési korlátainak elemzését is. Másrészt olyan kérdéseket is vizsgálok, amelyeket korábban nem vetettek fel (ilyen például a B harmonikus tőmagánhangzók potenciális hatása a toldalékválasztásra, l. 5.3.) vagy vizsgáltak ugyan, de nem egyértelmű – és elméleti modellbe nem integrálható – eredménnyel (ilyen például az egyes toldalékok eltérő hajlama az ingadozásra, l. 3.3.).

Ebben a fejezetben először az EH-ra irányuló újabb empirikus vizsgálatok szükségessége mellett érvelek (2.1.), majd a korábbi munkákat tekintem át elsősorban az alkalmazott vizsgálati módszer szempontjából (2.2.), illetve saját vizsgálatom rövid, az adatgyűjtésre és -feldolgozásra vonatkozó legfontosabb információkat tartalmazó leírását adom meg (2.3.). A korábbi vizsgálatok alaposabb elemzésébe egyelőre nem bocsátkozom; a következő fejezetekben, az egyes konkrét kérdésekkel kapcsolatban fogok majd részletesen kitérni rájuk.

2.1. Az empirikus vizsgálatok szükségessége és változatlan aktualitása

Az EH-t elemző szakirodalomban nemcsak az alkalmazott elméleti keretek és az egyes problémák kezelésére használt technikai megoldások sokfélék, hanem – az EH variabilitásából fakadóan – abban sincs konszenzus, hogy a beszélők hogyan toldalékolják az egyes töveket, illetve milyen domináns toldalékolási eljárások jellemzik a tőtípusokat.

Van der Hulst (1985: 276) szerint például az *e* végű és NN végű szerkezetű tövek általában ingadozók, Kornai (1990: 226) ezzel szemben úgy véli, utóbbiakra inkább F szuffixálás jellemző. Nadasdy és Siptár (1994), valamint Siptár és Törkenczy (2000) az *e* végűek esetében a B toldalékolást tartják „szabályosnak”, ezáltal elemzésükben leginkább hangsúlyosnak;¹³ Benus és Gafos (2003) a Be¹⁴ szerkezetű *háremnak* alakkal (is) illusztrálja az N magánhangzók transzparenciáját. Hare (1990a: 141) rosszulformáltként idézi és elemzi az *aspirinnak* (sic!) és *bronkitisnak* (sic!) alakokat; Nadasdy és Siptár (1994), valamint Siptár és Törkenczy (2000) szerint viszont a BNi típusú tövek nem lehetnek kötelezően F toldalékolásúak, ez pedig az *aspirinnak* és *bronchitisznak* alakok jólformáltságát jelenti. Antal (1990: 63) szerint az NN végű csoportban, sőt azon belül a Bii csoportban is jelentős eltérés van az egyes tövek között.¹⁵ A Bee szerkezetűek esetében Siptár és Törkenczy az F toldalékolást vélik kötelezőnek, Cseresnyési (1993: 410) szerint viszont az ugyancsak Bee típusú *konverter* váltakozó toldalékolású. Nem célom az eltérések teljesség igényével történő számbavétele, csupán a konszenzus hiányát kívántam illusztrálni ezzel a néhány példával.

Az EH szakirodalmában elsőként Kontra és Ringen (1986: 2) mutatott rá arra, hogy a korai generatív elemzések az EH adatait némiképp pontatlanul kezelték. Ők a következő három fontosabb problémát látják az adatok elemzéseiben történő felhasználásával kapcsolatban:

- az adatok egyetlen beszélő intuícióját tükrözik, akinek ráadásul évtizedek óta nincs kontaktusa a nyelvvel (itt feltehetően Robert Vagóra céloznak, aki a magyar MH egyik első, máig legjelentősebb hatású generatív elemzését publikálta);
- az adatok forrásai inkább normatív, mint deskriptív munkák (ez elsősorban az akadémiai nyelvtant jelenti (Tompá 1961), amelynek hangtani fejezetét a harmóniával kapcsolatban is határozott és sarkos preskriptív elveket valló Deme László írta);
- az adatok bizonytalan forrásból származnak.

¹³ Pl.: „a *dzsungel* hátsó (szabályosabb) változatában az *e* áttetsző” (Nadasdy–Siptár 1994: 105).

¹⁴ A tőtípusok általam alkalmazott jelölésében a nagybetűk szegmentumcsoportoknak, míg a kisbetűk specifikus minőségű szegmentumoknak felelnek meg. A BNi típusba például olyan NN végű tövek tartoznak, amelyek utolsó magánhangzója *i* (pl. *abesszin*, *szuahéli*, *labilis*, *analízis*), míg a specifikusabb Bii típusban mindkét tövégi N magánhangzó *i* (*Haiti*, *labilis* stb.). A tőtípusokat nem jelölöm kurzíválással.

¹⁵ „[...] a [...] *stanclicli* az én nyelvérzésem szerint velárisan ragozódik (*stancliclinak*), ugyanakkor az *alibi* valószínűleg ingadozik (*alibinak*, *alibinek*).” Hasonlóképpen: „a *Pánini* név váltakozó toldalékolású, míg az *április* szó kizárólag »mély«” (Cseresnyési 1993: 410).

Ezek közül kevésbé jelentős problémának érzem a normatív nyelvtanok adatainak felhasználását. Bár a szerzők általában hivatkoznak az akadémiai nyelvtanra vagy a normativitástól szintén nem mentes Papp (1971)-re, a generatív paradigma meglehetősen határozottan tagadja a normativitás bármely aspektusának tudományos relevanciáját, így nem feltételezem, hogy az elméleti munkák szerzői leíró állításokként értelmezték volna az előíró megnyilvánulásokat, és/vagy felhasználtak volna olyan adatokat, amelyek nem feleltek meg saját intuíciónak.¹⁶

Annak, hogy az elemzések eltérő – gyakran ellentmondó – adatokra épültek, véleményem szerint elsősorban az volt az oka, hogy a nyelvészek saját, tipikusnak feltételezett jólformáltsági ítéleteikre alapozták a leírást. Pedig az EH-hoz hasonlóan erősen variábilis jelenségekkel kapcsolatban a nyelvész kompetenciáját nem lehet minden szempontból, vizsgálat nélkül átlagosnak/tipikusnak tekinteni, mégpedig a következő okokból.

- Nem zárhatjuk ki a lehetőséget, hogy a variancia-zónában a toldalékolás jelentős **idiolektális különbségeket** (is) mutat; kérdéses tehát, hogy létezik-e egyáltalán ebben a vonatkozásban „tipikus” kompetencia, és ha igen, kié minősül annak.
- A nyelvész jelentős explicit kompetenciával rendelkezik, amelynek jelentőségét hiba volna alábecsülni vagy irrelevánsnak tekinteni: ez ugyanis akár jelentősebb mértékben is befolyásolhatja az intuitív ítéleteket. Köztudott, hogy laikusok számára nehézséget okoz explicit és implicit kompetencia szétválasztása: normatív nyelvközösségekben például hajlamosak a beszélők a nem normatív alakokat nem létezőnek minősíteni akkor is, ha gyakori és spontán produkcióban általuk is használt alakokról van szó. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy nyelvészek esetében ne működhetnének hasonló mechanizmusok (az objektivitásra való törekvés egyáltalán nem garanciája annak, hogy a törekvés minden tekintetben, minden esetben sikerrel is jár). A nyelvészek explicit kompetenciája ráadásul értelemszerűen sokkal kiterjedtebb, mint az átlagos nyelvhasználóké, tehát annak jólformáltsági ítéleteket befolyásoló hatása sem feltétlenül gyengébb, mint az átlagos beszélők esetében.

¹⁶ Véleményem szerint sokkal inkább arról van szó, hogy a generatív munkák szerzői egyáltalán nem vették figyelembe a témával foglalkozó korábbi írásokat azok preskriptív célja vagy vonatkozásai miatt. A harmónia számos, az utóbbi évtizedekben leírt jellemzője korábban is ismert volt, azonban a két paradigmát elválasztó határ miatt a generatív keretben dolgozó szerzőknek újra „fel kellett fedezniük” ezeket. Ilyen például az *e* harmonikussága, amelyet – értelemszerűen más terminológiával – már egy évszázaddal korábban is hirdettek egyes szerzők (l. pl. Szily 1893a).

- A nyelvész fokozott érzékenységgel figyeli a jelenségeket, és azokat rögtön interpretálja is. Az interpretációra nem feltétlenül az összes adat összegyűjtése és szisztematikus elemzése után kerül sor, hanem – egyfajta öntudatlan kényszerként¹⁷ – akár csak néhány érdekes adat felbukkanása után is. Ez természetesen nem feltétlenül eredményezi az interpretáció helytelenségét – annak a lehetősége is fennáll ugyanakkor, hogy az interpretáció helyességének fenntartása céljából a későbbiekben a tényekből csak azokra figyel fel, amelyek hipotézisét alátámasztják, ezért automatikusan, akaratlanul is szűrést hajt végre a nyelvi tényeken;¹⁸ bizonyos élő formák elkerülhetik a figyelmét, vagy olyanokat is figyelembe vehet, amelyek valójában elhanyagolhatóan ritkák.
- Saját vizsgálatom adatgyűjtési fázisában megfigyeltem magamon, hogy az ingadozó tövek toldalékolására vonatkozó ítéleteim egyre bizonytalanabbá váltak. Igen sok olyan alakot (zömmel *é*, *i* és *í* végű szavak F toldalékos alakjait) elfogadhatónak, létezőnek ítéltam, amelyekre aztán nem találtam adatot (ilyenek voltak például a *szeronin*nel, *turmixet*); intuícióm tehát túlzottan elfogadóvá vált. Adataim összegyűjtésében részt vevő kollégáim szintén beszámoltak ilyen tapasztalatokról. A hasonló szerkezetű, de eltérő viselkedésű alakok valószínűleg sajátos terhelést gyakorolnak a nyelvi működésre, amelynek eredményeképpen a jólformáltsági ítéletek bizonytalanabbá vagy akár tévessé (tehát a kompetencia tartalmának ellentmondóvá) válnak.¹⁹ Bár természetesen nem vethetjük el azt a lehetőséget sem, hogy nem mindenki – és nem minden variábilis jelenség – esetében működnek hasonló tényezők, azt sem tudjuk kizárni, hogy általánosabb, a leírást és az interpretációt is befolyásoló jelenségről van szó; Hayes és munkatársai (2009: 842) is felvetették, hogy tesztelési eljárásuk valószínűleg toleránsabbá tette a beszélőket a szokatlan alakokkal szemben (l. 4.2.2.).

Az empirikus vizsgálatok tehát nélkülözhetetlenek a variábilis területek feltárásában, az adekvát leírás pedig nélkülözhetetlen az elméleti problémák felvetéséhez és megválaszolásához. A magyar EH terén tapasztalható variabilitás dokumentálására azonban sokkal kevésbé törekedtek, mint arra, hogy az adatokkal egyik vagy másik elméleti

¹⁷ Ezt magamon is megfigyeltem. Az adatgyűjtés folyamán azonosítani véltem az adatokra jellemző olyan tendenciákat is, amelyeket aztán az alaposabb elemzés nem erősített meg.

¹⁸ Természetesen ez a lehetőség jelen disszertációval kapcsolatban is fennáll.

¹⁹ Mindez esetleg kapcsolatban állhat a *szatiáció* (telítődés) néven ismert jelenséggel: egy szó ismételtetésének hatására elveszíthetjük a kapcsolatot a jelentéssel. (Afáziás betegeknél a telítődés sokkal hamarabb bekövetkezik, mint neurotipikus beszélőknél.)

megközelítés vagy technikai megoldás érvényessége, magyarázó ereje mellett érveljenek. Ha viszont az adatok nem egyértelműek – márpedig az EH variabilitása csupán intuícióval nem megítélhető adatokat takar – van esély arra, hogy a pusztán introspekcióra épülő elemzés is téves alapokon fog nyugodni. Az világszerte ismert, a fonológiaelméletek fókuszában álló EH tényeinek feltárása és megfelelő elemzése azért is nagyon fontos, mert a nagyszámú nyelvet érintő, elméleti szempontból igen jelentős eredményekkel szolgáló tipológiai vizsgálatok (pl. Kaun 2004) alapjául az egyes nyelvekre fókuszáló fonológiai leírások szolgálnak.

Kornai (1990: 224, 1994: 34) szerint az ingadozással kapcsolatos ismeretek nem nyújtanak az elemzések számára kellően biztos alapot (ezért ő nem is veszi figyelembe Kontra és Ringen eredményeit sem). Ugyanő (1994: 224) hívta fel a figyelmet arra, hogy az *ingadozás* fogalma többféleképpen interpretálható, így nem egyértelmű, **pontosan** mit jelent egy tő, illetve tőtípus *ingadozó* toldalékolása (a kérdésről részletesen a 3.1. részben lesz szó). Az azóta eltelt körülbelül húsz év azonban még mindig csak jelentős előrelépéseket hozott a területen, megoldást nem; az EH variabilitásáról még mindig nem áll rendelkezésre annyi egyértelmű adat, amennyi egy minden szempontból adekvát elemzés kiindulópontjául szolgálhatna. A harmonikus toldalékolást befolyásoló legerőteljesebb tényezők – a nyíltsági és távolsági hatás – vizsgálata egyértelműnek mondható eredményekkel járt ugyan, ezek a tényezők azonban már több mint száz évvel korábban is ismertek voltak a magyar nyelvű szakirodalomban (l. 6., 7. fejezet). A toldalékolással kapcsolatba hozható más fonológiai tényezők relevanciája azonban máig sem teljesen egyértelmű: a tőmássalhangzók hatásával, hangsúly és toldalékolás összefüggésével, a toldalékok ingadozás tekintetében eltérő viselkedésével kapcsolatban nem áll rendelkezésre elég adat ahhoz, hogy az elméleti munkákban ezek is helyet kapjanak. Mindemellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget sem, hogy a harmonikus toldalékolás jósolhatatlanságában **nem fonológiai tényezők** is komoly szerepet játszanak – amely lehetőség általában fel sem merül a generatív munkákban.

2.2. A korábbi vizsgálatok: értelmezési lehetőségek és korlátok

2.2.1. Szépe György vizsgálata

Az első, szisztematikus adatgyűjtésen alapuló vizsgálatot EH területén Szépe György (1958) végezte. Szépe az adatgyűjtés akkori lehetőségeihez viszonyítva nagy mennyiségű, zömmel írott szövegekből származó adatot elemzett. Kutatásának komoly erénye – amely azonban a

generatív munkák középpontjában álló kérdések szempontjából irreleváns, így kevésbé ismert –, hogy nemcsak a szinkroniában, hanem korábbi évszázadok adataiban és szakirodalmában is vizsgálta a harmonikus toldalékolás vitatott kérdéseit (l. 7. fejezet).

Szépe vizsgálatának alaposágát mutatja, hogy az általa gyűjtött adatok alapján a toldalékolás szinte minden fontosabb tényezőjét leírta – annak ellenére, hogy az adatgyűjtés fél évszázaddal korábban rendelkezésre álló módszerei jelentősen korlátozták az elemzett adatok mennyiségét, így statisztikai vizsgálatot sem tettek lehetővé.

2.2.2. A kérdőíves vizsgálatok

A Szépe által megkezdett munkát Kontra és Ringen folytatta – ők végezték az első olyan vizsgálatokat, amelyek során statisztikai elemzésre alkalmas mennyiségű adatot gyűjtöttek össze kérdőívek segítségével. Az egyes kérdések tisztázására tervezett kérdőíveket kb. 100–100 adatközlővel töltettek ki.²⁰ Vizsgálataik eredményét több tanulmányban (Kontra–Ringen 1986, 1987, Kontra–Ringen–Stemberger 1989, 1991, Ringen–Kontra 1989) publikálták, amelyekben több, a harmonikus toldalékolásban szerepet játszó tényezőt is azonosítottak. Ezek közül azonban nem mindegyikkel számolnak az elemzések: az N magánhangzók semlegességének eltérő mértékét és a nyelvi kontextus toldalékolásra gyakorolt hatását többen is megemlítik, a hangsúly hatására és a toldalékok közötti eltérésekre azonban csak igen kevesen térnek ki az EH kapcsán (Olsson 1992 például kivétel). Ezeknek az eltéréseknek az **egyik** alapja – véleményem szerint – az, hogy bizonyos kérdésekben Kontra és Ringen eredményei nem eléggé meggyőzőek (részletesen l. 3.3, 5.1). Ez azonban elsősorban az alkalmazott **módszer** korlátaiból fakad; a következőkben erről lesz szó.

Kontra és Ringen kérdőíves adatokon alapuló eredményeinek értelmezését leginkább a **megfigyelői paradoxon** korlátozza; ennek erőteljes befolyásoló szerepét a közölt adatok is bizonyítják.

Bár a kérdőíves vizsgálatok tervezői – éppen a megfigyelői paradoxon kivédése érdekében – általában nem teszik egyértelművé, milyen kérdésre irányul a kutatás, sőt gyakran meg is próbálják elfedni azt, a nyelvhasználó ennek ellenére tudja, hogy kompetenciáját tesztelik, és – a Magyarországon még mindig igen erős társadalmi bázissal

²⁰ Az első vizsgálatban (Kontra–Ringen 1986) elemzett három kérdőívet 107, 104 és 100 fő töltötte ki, az 1987-es tanulmányhoz készült negyedik kérdőívet azonban csupán 50.

bíró preskriptív szemlélet alapján²¹ – valószínűleg feltételezi, hogy meg is fogják ítélni annak színvonalát. A tesztek instrukciói között gyakran megjelenő „nincs helyes válasz” típusú megnyilvánulások valószínűleg nem vagy csak kis mértékben csökkentik a válaszadókban azt a nyelvi szocializációjuk során kialakult és megszilárdult meggyőződést, hogy mindent csak egyféleképpen lehet „helyesen” mondani.

A Kontra és Ringen által közölt adatok egyértelműen mutatják, hogy a kérdőíveket kitöltő adatközlők egyetlen helyes alakban gondolkodtak. A vizsgálati személyeknek arról kellett dönteniük, hogy a tesztszavaknak csak F, csak B²² vagy mindkét féle toldalékkal ellátott alakját elfogadhatónak ítélik-e. Az adatközlők az esetek döntő többségében „csak F” vagy „csak B” válaszokat adtak meg – olyan tövek esetében is, amikor az általuk egyedül helyesként kiválasztott toldalékváltozat nemcsak a nyelvtanok, de az MNSz-ből nyert adatok tanúsága szerint is igen ritka vagy egyáltalán nem használatos. A csak a **ritkább** alakot elfogadók átlaga kétszerese (6,9%)²³ volt a mindkét alakot elfogadók – tehát a töveket ingadozónak ítélik – átlagának (3,5%). Az 1. táblázatban néhány olyan fő toldalékolására vonatkozó adatot adok meg, amelyeknél a „mindkettő jó” válaszok aránya feltűnően alacsony a csak a kevésbé természetes formákat elfogadók arányához képest (forrás: Kontra–Ringen 1986: 5, 8, 13, Ringen–Kontra 1989: 184, 187). Árnyékolással a csak a kevésbé természetes alakokat elfogadók arányát jelölöm.

A mindkét választ elfogadók alacsony aránya interpretálható úgy is, hogy a tövek tulajdonságaként számon tartott ingadozás általában nem az egyes beszélők kompetenciáján belül, hanem a beszélők kompetenciája között jelentkezik: egyesek az egyik, míg mások a másik változatot fogadják el és használják. Ez azonban nyilvánvalóan nem magyarázza a táblázatban látható összes adatot: nem tűnik valószínűnek a *sofőr* ingadozása, a *karakter*, *konstruktív*, *profit*, *rituális* tövek pedig az MNSz-ben (szinte) kizárólag egyféle toldalékkal jelennek meg. Másrészt Hayes és Londe (2006: 74) az adatközlők válaszainak konzisztenciáját megvizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy az ingadozás **nem idiolektális eltéréseket** tükröz, hanem az egyes beszélők kompetenciájának része. Kontra és Ringen vizsgálatában tehát az adatközlők számos esetben a reprezentatív korpuszban **kizárólagosan** vagy egyértelműen **dominánsan** megjelenő alakokat utasították el, pedig lehetőségük lett volna mindkettőt elfogadni.

²¹ L. pl. Sándor (2002a), Kontra (2006).

²² A továbbiakban ezekre a válaszokra mint „**csak F**”, illetve „**csak B**” válaszokra fogok utalni.

²³ Kontra–Ringen (1986: 5, 8) alapján.

1. táblázat: A „csak egy alak helyes” felfogás megnyilvánulása Kontra és Ringen adataiban

	csak F (%)	mindkettő jó (%)	csak B (%)
<i>abszint</i>	34,4	7,8	57,8
<i>bibliofil</i>	74,7	5,8	19,5
<i>destruktív</i>	20,4	6,1	73,1
<i>hieroglif</i>	61,5	6,2	32,3
<i>karakter</i>	89,6	1,9	8,5
<i>konstruktív</i>	10,3	0,9	88,8
<i>Pilsudszki</i>	16	0	84
<i>profit</i>	1,7	0	98,3
<i>rituális</i>	2,2	0	97,8
<i>sofőr</i>	98,2	0	1,8
<i>szamojéd</i>	33,3	17,1	49,5
<i>szingaléz</i>	75	3	22

Az idézett adatok azt illusztrálják, hogy az adatközlők elicált válaszai nem feltétlenül nyelvi tudásukat tükrözik, hanem inkább saját kompetenciájuk és a normáról való elképzelésük keverékét. Teszthelyzetben az adatközlők normatív viselkedésre való tudatos vagy öntudatlan törekvése erősen befolyásoló tényezőként hathat akkor is, ha a kutatók instrukcióikkal egyáltalán nem bátorítják ezt, sőt arról igyekeznek biztosítani az adatközlőket, hogy minden válasz egyformán helyes. A normatív megnyilvánulásokra való törekvést a következők is erősítik:

- A tesztekben általában megjelennek olyan feladatok is, amelyeknek csak egy „jó” megoldása lehet (ilyen például Kontra és Ringen kérdőíveiben a *könyv, filé, makaróni, ház* stb. l. Ringen–Kontra 1989: 184). Ezekre nyilvánvalóan nem igaz a „nincs helyes válasz” formula, amiből az adatközlők arra következtethetnek, hogy az más esetekben sem igaz, csak arra szolgál, hogy éberségüket csökkentse, és kicsalogassa belőlük a nemsztenderd, „nem helyes” alakokat – amely gyanú még erősebb normativitásra ösztönözheti őket.
- A példaként megadott mondatokból kiderül: az egyik – nem releváns – feladatban az adatközlőknek az *eszem/eszek* alakokat kellett a mondatba illeszteniük (1986: 4); a harmadik kérdőív egyik példamondatában pedig az *alkalmazkodjék* alak szerepelt (p. 11).

Az ikes igék ragozása a nyelvvelők által igen gyakran tárgyalt kérdés, az *eszek*-féle alakok „helytelenségéről”, sőt „csúnyságáról” a legtöbb laikus nyelvhasználó is meg van győződve.

- Az a tény, hogy a kérdőíves vizsgálatok általában nem szóbeli, hanem írott adatokat gyűjtenek, tovább erősíti a normativitásra való törekvést – egyrészt az írott nyelv erősebben szabályozott jellege miatt, másrészt pedig azért, mert ilyen esetekben a válaszadásra fordított idő nem korlátozott, több idő van a mérlegelésre.
- Az adatközlők ilyen jellegű feladatokkal szinte kizárólag olyan helyzetekben találkoznak, amelyekben a cél nyelvi kompetenciájuk fejlesztése vagy értékelése.
- A nyelvi kompetencia vizsgálatát célzó direkt adatgyűjtés során azzal is számolni kell, hogy az adatközlő a hasonló feladatok megoldása során elfárad, összezavarodik, illetve elbizonytalanodik (l. idézett saját tapasztalatomat ezzel kapcsolatban). A *profit* F vagy a *sofőr* B toldalékos alakjai (l. az 1. táblázatot) inkább ilyen tényezők következményeként, mint az adatközlő kompetenciájának megnyilvánulásaiént értelmezendő. A Kontra–Ringen vizsgálat első kérdőíve 57 kiegészítendő mondatot tartalmazott (1986: 3); ezekben ráadásul a beszélőknek minden tő esetében mindkét allomorf elfogadhatóságát mérlegelniük kellett.²⁴

Az eddigiekből természetesen nem következik az az állítás, hogy a kérdőívekkel gyűjtött adatok erőteljesen tükrözik a vizsgált jelenségre vonatkozó nyelvvelő előírásokat – ezek megnyilvánulása függ attól, hogy az adatközlők mennyire ismerik azokat. Az említett ikes ragozás vagy a suksükölés, nákolás „helytelenségével” ellentétben a harmonikus toldalékolásra vonatkozó előírások nem ismertek széles körben (ez összefüggésben lehet azzal, hogy ezek az előírások nem egyértelműek, nem könnyen tanulhatók.²⁵ Kontra és

²⁴ Hayes és munkatársai (2009: 840) tapasztalatai szerint kevésbé kontrollált vizsgálatok során (pl. interneten kitöltött kérdőív esetében) az adatközlők átlagosan csak mintegy 15 kérdésre válaszolnak.

²⁵ A *Nyelvvelő kézikönyv* következő részlete (Grétsy–Kovalovszky 1985: 81) igen jó példa erre: „Ha az *e* hangú szótagon kívül még egy közömbös magas (*i, í, é*) hangú szótag követi a mély hangot, akkor még természetesebb a magas hangú toldalékolás: *bakelitből* v. *bakelitból* ; *szuterénje* (ritkán *szuterénja*) ; *páciense*. Az ún. műveltségzavak csak magas hangú toldalékot kaphatnak: *cárevicsről*, *obeliszet*, *szuverének*. Szabályosak a magas hangú alakok az ilyenekben is: *abesszinek*, *argentinre*, *palesztinek*, bár mély hangú toldalékos alakjaik is terjedőben vannak. Csak közismertté vált szavakban gyakoribb ilyenkor a mély hangrendű toldalék, pl.: *bolsevikok* ; továbbá terjedőben van az olyanféle népies vagy vulgáris alakokban, mint *hokedlira* v. *hokedlire*. Ellenben ingadozás nélkül mindig magas hangrendű toldalékot kap az ilyen végű szó, ha összetettnek is érthető, pl. *barométernek*, *kronométere* [...]”

Ringen adatai is azt mutatják, hogy a beszélők **általában** nem a nyelvművelők által előírt változatot választják – nagyon gyakran egyébként nem is tudnak arról, melyik volna a nyelvművelők által javasolt változat. Az igen elterjedt preskriptív **attitűdnek** van sokkal inkább szerepe, méghozzá úgy, hogy a válaszadókat elbizonytalanítja, spontán kompetenciájuk monitorozására és gyakran felülbírálására készíti őket – különösen olyan helyzetekben, amelyek középpontjában nyelvi produkciójuk áll.

A kérdőívekben szereplő adatok száma szükségszerűen korlátozott; a Kontra–Ringen vizsgálatok másik fontos korlátja a vizsgált **elemek** viszonylag **alacsony száma**. Ez az EH variabilitásának területén azért jelentett problémát, mert a vizsgált tövek közül – amelyek többnyire a gyakori szakirodalmi példák közül kerültek ki – jó néhány tőtípusának **nem tipikus** tagja volt. A Kontra és Ringen (1987)-ben az *i* végűek csoportjában vizsgált *abszint*, *pantomim*, *hieroglif*, *bibliofil* toldalékolása például a csoport átlagához képest sokkal erőteljesebben előlképzett, így a fonológiai szerkezet és a toldalékolás összefüggésének alapvető tendenciái nem jelentkeztek elég erőteljesen a vizsgálatban.

Gósy (1989a, b) Kontra és Ringen eredményeit alapul véve, az ő módszerüket – sőt az ő tesztszavaikat – alkalmazva végezte saját vizsgálatát elsősorban harmónia és nyelvelsajátítás kapcsolatát megcélózva, azonban a variabilitás feltárása szempontjából is releváns eredményekkel. A korlátokat az alkalmazott kérdőíves vizsgálatok sajátosságaiból fakadóan ismét az adatközlők, valamint a vizsgált elemek kis száma jelentette – ezek torzító hatása azonban a Gósy-féle vizsgálatban még erőteljesebben jelentkezik, mint a korábbiakban. Arról, hogy ezek a tényezők hogyan befolyásolták az eredményeket, a 3. fejezetben (3.3.3.) lesz szó részletesen.

2.2.3. Hayes és munkatársai vizsgálatai

Hayes és munkatársai az EH variabilis területének feltérképezésére irányuló eddigi legalaposabb vizsgálatot végezték el. A következőkben – amellet, hogy röviden ismertetem a vizsgálatok jellemzőit – amellet fogok érvelni, hogy ezek az alapos, több kérdésre is kiterjedő, többféle módszer kombinálásával végzett vizsgálatok sem adtak választ az EH variabilitásával kapcsolatban felmerülő minden lényeges kérdésre, tehát nem az EH-ra irányuló empirikus vizsgálatok összegezésének és lezárásának, hanem inkább újabb, igen fontos állomásainak foghatók fel.

Hayes és munkatársai mindkét kutatásukban (Hayes–Londe 2006, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) többféle módszert is alkalmazva vizsgálták a variabilitás egy-egy nagyobb és elméleti szempontból is körüljárt területét; a korpuszelemzést (*lexikonvizsgálat*) a feltárt szabályszerűségek produktívására irányuló, kérdőíves wug-tesztekkel²⁶ egészítették ki.

2.2.3.1. A lexikonvizsgálat

Az első vizsgálat (Hayes–Londe 2006) alapjául egy internetes adatgyűjtéssel létrehozott adatbázis szolgált. Az internet, amely először kaphatott fontos szerepet az adatgyűjtésben, jelentősen kitágította annak lehetőségeit: a szerzők 10.974 tő körülbelül 14.000.000 toldalékos alakját gyűjtötték össze és elemezték (p. 64). Bár a variancia-zónába tartozó tövek ennek csupán kisebb részét alkották, az adatbázis a korábbi vizsgálatokhoz képest jelentősen nagyobb mennyiségű adat feldolgozásra nyújtott lehetőséget. A szerzők a tövek *-nak* és *-nek* toldalékos alakjaira kapott találatok számát gyűjtötték össze, majd a találatok aránya alapján vizsgálták a tőtípusok toldalékolási tendenciáit. A BN(N)²⁷ szerkezetű tövek toldalékolására vonatkozó eredményeket két magyar anyanyelvű beszélőtől származó jólformáltsági ítéletekkel erősítették meg.

Hayes és Londe kitérnek az internetes adatgyűjtés néhány sajátosságára, amelyre figyelmet kell fordítani az eredmények értelmezése során.

- Az internetes adatokon alapuló vizsgálatban a találatok száma nem az alakok előfordulásának számát jelentette, hanem azoknak az oldalaknak a számát, amelyeken a kérdéses alak (akárhány példányban) előfordult. A szerzők szerint azonban – mivel a toldalék-allomorfok egymáshoz viszonyított (és nem abszolút) gyakoriságára voltak kíváncsiak – ez a különbség nem gyakorol érdemi befolyást az eredményekre.
- Az ékezet nélküli klaviatúrát használók esetében az írott alak téves információt ad a magánhangzók előlépezettségére, illetve hosszúságára vonatkozóan. Ez azonban az ő vizsgálatuk szempontjából irreleváns, mivel a vizsgált *-nAk* toldalék esetében az írott és ejtett alak mindig megegyezik.

²⁶ A szerzők által wug-tesztnak nevezett eljárás a beszélők kompetenciájának ászavak alkalmazásával történő tesztelését jelenti; először Jean Berko (1958) alkalmazta a nyelvelsajátítás kutatásában. A tesztben egy képpel illusztrált madárszerű lény, a *wug* többes számát elicitálták a gyermekektől, kimutatva, hogy rendelkeznek a többes számú alakok létrehozására szolgáló szabály reprezentációjával.

²⁷ A tőtípusok heterogének a B trigger **előtti** magánhangzók száma szempontjából; a BN típus például VBN, VVBN, VVVBN stb. töveket egyaránt tartalmaz.

- Szintén írott és fonémikus alak különbsége befolyásolhatja az eredményt az idegen szavak (nevek) esetében (pl. *Birmingham*). Az ilyen esetek kivédésére a szerzők a teljes adatbázist átvizsgálták és eltávolították a nem megfelelő elemeket.

Elvileg tehát az internetes adatoknak a szerzők által tárgyalt sajátosságai nem befolyásolhatták jelentősen az eredményeket. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a lexikonvizsgálathoz felhasznált adatok minden tekintetben vitathatatlanok lennének. Az adatbázis interneten elérhető,²⁸ lehetőség nyílik tehát az adatok vizsgálatára – amellyel céloom természetesen csak annyi, hogy világossá tegyem, az impozáns, hatalmas mennyiségű adaton alapuló vizsgálatnak is megvannak a saját korlátai, a további vizsgálatoknak tehát van létjogosultságuk.

Az elvégzett kézi ellenőrzés és javítás ellenére az adatbázisban maradtak „nem tiszta” adatok. Ezek döntő többsége todalékos alak, pl. *adatai, autóé, bukmékerek, császárné, hányadik, korrektség, korteskedés, mágnesség, maroknyi, parlamentje*. Több tőnek önálló címszavakként is szerepelnek todalékolat alakjai.²⁹ Bár a szerzők törekedtek az összetételek kizárására, az *amelyik, valamelyik, Budapest, írásbeli, szóbeli, mosógép, önarckép, útszéli* todalékolását egyértelműen az **utótag**ként kezelt szekvencia és nem a teljes szó magánhangzó-szerkezete szabja meg.

A *hawaii* nem Bii, a *curry* nem Bi, a *burleszk* nem Be típusú tő. A *madaré* és a *templomé* „tövek” *-nek* todalékos alakjai valószínűleg nem „valódi” találatok, hanem összetett szavak (*madarének, templomének*); a *madaré* todalékolása tehát feltehetően nem ingadozó, a *templomé* todalékolása pedig nem előlképzett. A *tutyi* a korpuszban ingadozó todalékolásúnak mutatkozott, 5 *-nak* és 8(!) *-nek* ragos alakkal. Becslésem szerint az N végű és NN végű tövek körülbelül egyharmada nem alkalmas annak a tőtípusnak a reprezentálására, amelynek tagjaként használták.

Természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy az ilyen jellegű hibák **jelentős mértékben** befolyásolták az eredményeket. A todalékos alakok döntő többségét *i* végűként használták fel a szerzők (pl. *adatai, afrikai, ágazati, aggályai, ágyú*); az *i* végű abszolút és relatív tövek todalékolása pedig nem tér el egymástól. A *Budapest*hez hasonló szerkezetű monomorfémikus tövek todalékolása ugyanúgy kötelezően vagy majdnem kötelezően

²⁸ <http://www.linguistics.ucla.edu/people/hayes/HungarianVH/HungarianFromGoogle.txt>

²⁹ Pl. *buzi, buzis, gumi, gumik, gumis, kocsi, kocsis, kontinens, kontinensek, parádé, parádés, parlament, parlamentje, taxi, taxik*. Ezek egyébként a Hayes–Londe–Zuraw–Siptár vizsgálatban újra felhasznált, javított adatbázisban is szerepelnek.

előlképzett, mintha az *e* az utótag magánhangzója lenne. Az a tény azonban, hogy Hayes és munkatársai következő vizsgálatukban ennek az adatbázisnak a javított (tehát nem bővített, hanem szelektált) változatával dolgoztak, arra enged következtetni, hogy ők sem zárták ki azt a lehetőséget, hogy a „nem tiszta” adatok esetleg nyomot hagyhattak az eredményeken. (A „nem tiszta” adatok jó része azonban a javított adatbázisban is szerepel.)

2.2.3.2. A wug-tesztek

A vizsgálatok második szakaszában, a wug-tesztekben a szerkezet és toldalékolás általánosabb összefüggését mutató produktivitást célozták meg: álszavak toldalékolására vonatkozó ítéleteket kértek interneten terjesztett kérdőívek alkalmazásával, amelyeket 171 (tehát a Kontra–Ringen-féle vizsgálatoknál jóval nagyobb számú) adatközlő töltött ki. A Hayes–Londe-féle lexikonvizsgálat és wug-teszt eredményei jelentős mértékű egyezést mutattak, helyenként azonban eltéréseket is – ezekről a 4. fejezetben részletesebben szó lesz.

A Hayes–Londe wug-teszt egyik fontos korlátját – a korábbi kérdőíves kutatásokhoz hasonlóan – a vizsgált elemek alacsony száma jelentette. A kérdőív összesen 30 wug-tövet tartalmazott. Ezek között voltak a variancia-zóna szempontjából irrelevánsak is (összesen 6 B, F, valamint NN típusú tő); az N(N) végű tőtípusokat 2–4 wug-szó képviselte (típusonként). Ez azért jelenthet problémát, mert az elemek kis száma miatt az egyes tövek idioszinkratikus sajátosságai erőteljesebben meg tudnak nyilvánulni, így a típusok jellemzése pontatlan lehet. Arról, hogy az eredményt valóban befolyásolták ilyen hatások, később (szintén a 4. fejezetben) lesz szó.

A Hayes–Zuraw–Siptár–Londe wug-teszt segítségével 1703 beszélőtől nyertek ugyanennyi(!) logatom toldalékolására vonatkozó ítéletet; ennél a vizsgálatnál tehát már nem merülhetnek fel a korábbiakkal kapcsolatos fenntartások. Ennek a tesztnek az eredménye általában véve annyiban tért el a korábbi wug-tesztétől, hogy a válaszok kevésbé voltak polarizáltak, ami azt jelenti, hogy a beszélők kevésbé hajlottak arra, hogy maximálisan elfogadhatónak és teljesen elfogadhatatlannak ítéljék az alakokat. A szerzők szerint ez elsősorban az alkalmazott tesztelési módszernek köszönhető; az adatközlőknek ugyanis – azon kívül, hogy megjelölték a szerintük jobban hangzó formát (pl. *kátenynak* v. *kátenynek*) – egy hét fokozatú skálán értékelniük is kellett mindkét alak elfogadhatóságát. A szerzők feltételezése szerint ez a feladathelyzet „toleránsabb” ítéleteket eredményezett ahhoz képest, amikor a beszélőknek csak a természetesebben hangzó alakot kellett kiválasztaniuk. Elképzel-

hetőnek tartom, hogy a wug-teszt – mivel a 'helyesség' kategóriája a logatomokra nem vagy csak jóval kevésbé alkalmazható – önmagában is némileg elfogadóbb ítéleteket, a szokatlan formák iránti csökkenő érzékenységet eredményez.

A Hayes és munkatársai által végzett vizsgálatok eredményei – a többféle módszernek, valamint a teljes vizsgálatban felhasznált adatok nagy számának köszönhetően – igen jelentős előrelépésnek tekinthetők az EH kutatásában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a variancia-zóna további vizsgálata semmilyen haszonnal nem járhat. A mássalhangzó-környezet hatását tekintve Hayes és munkatársai végezték az első vizsgálatot; a további kutatások tehát megerősíthetik vagy gyengíthetik eredményeiket. Indokolt továbbá megvizsgálni azoknak a tényezőknek az EH-ban való esetleges érintettségét is, amelyek Hayes és munkatársai vizsgálataiban nem kaptak helyet.

A következő alfejezetben azokat az adatokat mutatom be, amelyeket saját vizsgálatomhoz felhasználtam.

2.3. Az EH variabilitásának újabb empirikus vizsgálata

2.3.1. Az adatbázis

A vizsgálatom alapjául szolgáló meglehetősen terjedelmes korpusz, a Magyar Nemzeti Szövegtár (Váradi 2002) mintegy 187,6 millió szövegszót tartalmaz. Az MNSz jelenleg a legnagyobb magyar nyelvű korpusz, amely a készítőik szándéka szerint „lehetőségeihez mérten reprezentatívan tartalmazza a mai magyar nyelv jellegzetes megnyilvánulásait”.³⁰ (A *nemzeti* jelző a korpuszok elnevezésében általában arra utal, hogy a szerzők szándéka szerint a nyelv leírásához megfelelően reprezentatív mintát nyújt, l. Szirmai 2005: 22). A Szövegtár lehetőséget nyújtott arra, hogy nagy mennyiségű adattal dolgozzak ellenőrizhető körülmények között. Mivel a reprezentativitás szorosan összefügg a használt korpusz nagyságával (Szirmai 2005: 27), az MNSz a kérdőíves adatgyűjtéshez képest kiterjedtebb, alaposabb vizsgálat elvégzését tette lehetővé. A korpuszon alapuló munka másik fontos előnye, hogy az adatok a beszélők kompetenciájának viszonylag spontán megnyilvánulásai, amelyet csak kis mértékben befolyásolnak nem kívánatos tényezők. Természetesen – mint minden más módszernek – ennek is megvannak a maga előnyei, alkalmazási lehetőségei és korlátai (erről bővebben l. 2.3.2.).

³⁰ http://corpus.nytud.hu/mnsz/bevezeto_hun.html

Először rövid leírást adok az adatgyűjtés és -feldolgozás folyamatáról, ezután a választott módszer alkalmazásának lehetőségeit (előnyeit) és korlátait (hátrányait) elemzem a korábbi vizsgálatokhoz viszonyítva. A következő fejezetekben (3., 4., 5., 6.) ismertetem vizsgálatom eredményeit a korábbi felvetések és eredmények tükrében.

Az adatbázis alapjául egy szógyűjtemény szolgált, amelyet N(N) végű vegyes magánhangzós szavakból állítottam össze. A teljes lista mintegy kétezer-ötszáz szót tartalmazott, az adatbázisba azonban ezek közül csak 1000, több szempont alapján szelektált szót vettem fel.

Egyrészt mivel a vizsgált tövek és toldalékok számát a kézzel végzett adatgyűjtés időigényessége miatt korlátoznom kellett, másrészt mivel elsősorban a variancia-zóna erősebben ingadozó területét kívántam vizsgálni, kizártam a vizsgálatból az *i*, *í* és *é* végű tövek többségét, mivel ezek az esetek döntő többségében kizárólag B toldalékokat kaphatnak. (E tekintetben nincs olyan nézetkülönbség a témát tárgyaló szerzők között, amelyre ezen adatok szisztematikus vizsgálata adhatná meg a választ). Ezekből a típusokból is vizsgáltam azonban intuícióm szerint ingadozó idegen neveket (pl. *Huxley*, *Maastricht*) és általában ingadozókként jellemzett szavakat (pl. *szanszkrit*, *bibliofil*). Azért, hogy világosan lássam, a stabil toldalékolás a korpuszban is stabilnak mutatkozik-e, ebben a csoportban és az *é* végűek csoportjában is vizsgáltam néhány olyan szót is, amelyek – elvileg – nem ingadozók (pl. *blazírt*, *bornírt*, *káv*, *kondér*).

A szelekció másik fontos szempontja a **gyakoriság** volt; az adatbázisba csak olyan szavakat vettem fel, amelyek legalább négy toldalékos alakban előfordultak a korpuszban.

Nem vizsgáltam továbbá olyan szavakat sem, amelyek kétféle, a harmónia szempontjából eltérő fonémikus formában él(het)nek, pl. *Goldstein*, *PhD* – ezek egyik alakja (/goldʃta:jn, pi:e:tʃdi:/) nem vegyes magánhangzós, így az írott alakok nem nyújtanak megbízható információt ezek toldalékolásával kapcsolatban. Szintén nem vizsgáltam olyan szavakat, amelyek eltérő fonémikus formái eltérő szerkezeti típusokba sorolhatók (pl. *Alfred*: /alfɾɛd/ vagy /ɔlfre:d/, *gobelin*: /gobɛlin/ vagy /goblɛn/), mivel a vizsgálatot általában szűkebb típusokra korlátozva végeztem, hogy egy-egy tényező vizsgálata során elkerüljem más tényezők befolyásoló hatását.

Az eltérő írott alakváltozatokkal rendelkező töveknek (pl. *boxer*–*bokszer*, *konkurens*–*konkurrens*, *Mahir*–*Mahír*) csak a gyakoribb alakjait vettem fel az adatbázisba. A homonimákat azonban – pl. *derék* (‘testrészt’, ’jó’), *farmer* (‘nadrág’, ’földműves’), *honvéd*–

Honvéd stb. – két címszóként vettem fel, és a találatokat egyenként végignézve, a kontextus figyelembe vételével döntöttem el, hogy melyikhez hány találat tartozik. Ugyanígy jártam el a grammatikai homonímia eseteiben is; ilyenek például a geminátóra végződő tövek (pl. *modell*) -é és -vé toldalékos alakjai, valamint a superessivusi és modális -en ragos alakok (pl. *transzparensen, objektíven*). A Szövegtár ugyan elvileg tartalmaz a szófajra és a toldalékra vonatkozó információkat, ezek azonban éppen az ilyen esetekben teljesen megbízhatatlannak – majdhogynem esetlegesnek – bizonyultak, így nem tudtam felhasználni őket.

Nem zártam ki a vizsgálatból a neveket, mert azok toldalékolása – az álszavakéhoz hasonlóan – a produktív mintát követi, így a szabályszerűségek kutatásában fontos szerepük van (vö. *fehéret–Fehért, tálat–Mölltalt, várat–Fehérvárt, Földvárt*). A korábbi vizsgálatokban szintén szerepeltek tulajdonnevek, Szépe vizsgálatában jelentősebb számban idegen nevek is.

Azért, hogy a vizsgálatot a toldalékok közötti esetleges különbségekre is ki tudjam terjeszteni, valamint hogy a vizsgálható alakok számát növeljem, a korábbi kutatásoktól eltérően a töveknek összesen 21 féle toldalékkal ellátott alakjait vizsgáltam. A toldalékok a következők: *-bA, -bAn, -bÓl, -hVz, -nAk, -nÁl, -rA, -rÓl, -tÓl, -vÁ, -vAl, -(V)k, -(V)n, -V(s), -(V)t, -(V)m, -jA, -Unk, -Abb, -An, -Ul*. Az *-Unk* és az *-Ul* esetében számolnom kellett azzal a lehetőséggel, hogy a B magánhangzós allomorf megjelenése az ékezetes betűket nem tartalmazó klaviatúra következménye. Mivel az MNSz az első 20 találatot kontextussal együtt jeleníti meg, a szövegben észre lehetett venni az ékezetes betűk hiányát; ilyen esetben sem az F, sem a B toldalékváltozat előfordulásait nem vettem figyelembe. Az *-Unk* és az *-Ul* a vizsgált szuffixumok közül a ritkábbak közé tartoztak,³¹ kevés tő fordult elő ezekkel a toldalékokkal 20-nál többször a korpuszban. Az ékezetek hiánya ráadásul nem jellemző az MNSz tekintélyesebb részét alkotó sajtó, szépirodalmi, tudományos, valamint hivatalos részkorpuszokra. A személyes részkorpusz csupán 18,6 millió szövegszót tartalmaz; a teljes MNSz 187,6 millió szövegszónyi terjedelmű. Így igen csekély annak a lehetősége, hogy az ékezetek hiánya számottevően torzítsa a tövek toldalékolásával kapcsolatos eredményeket.

A vázolt szempontok figyelembe vételével kialakított végleges adatbázisban tehát **1000 BN és BNN típusú tő** kapott helyet, ezek közül azonban a vizsgált kérdések döntő többségénél nem vettem figyelembe azoknak a töveknek az adatait, amelyek 10-nél kevesebb toldalékos alakban fordultak elő a korpuszban (az adatok kb. egyötöde, 208 tő tartozott ebbe a ritka csoportba).³² A vizsgált szavak mennyisége így is majdnem eléri a Hayes–Londe féle

³¹ Az *-Unk* összesen 1082, az *-Ul* 622 szóalakban fordult elő.

³² A 2. táblázat is az ilyen tövek figyelembe vétele nélkül készült.

lexikonvizsgálatban helyet kapó N(N) végű tövek számát, azonban saját adatbázisom jóval több szót tartalmaz az erősebben ingadozó típusokból: a BN csoporton belül legtöbb a Be, legkevesebb a relatíve stabil Bi/Bí szerkezetű tő, míg a BNN csoportot legnagyobb számban jellemzően ingadozó BNi/BNí, míg legkisebb arányban stabil BNe tövek alkotják. Ezzel szemben Hayes és Londe adatai között igen sok stabil toldalékolású Bi és Bé tő található; az esetek döntő többségében B toldalékolású Bi/Bí tövek száma például több mint kétszer annyi, mint a Bé és Be szerkezetűeké összesen. A 2. táblázat a Hayes–Londe adatbázis és az általam használt adatok tőtípusok szerinti megoszlását mutatja (Hayes–Londe p. 66 alapján). Árnyékolással a jelentősebb különbségeket jelöltem.

2. táblázat: Hayes–Londe vs. saját adatok: a tőtípusok relatív gyakorisága

Tőtípus	Tövek száma			
	Hayes–Londe (összes adat: 835)		Saját adatok (összes: 793)	
	tövek száma	%-os arány	tövek száma	%-os arány
BN összesen	764	94,5	616	77,8
Bi	475	56,9	49 ³³	6,2
Bí	53	6,3	43	5,4
Bé	120	14,4	146	18,4
Be	116	13,9	375	47,3
BNN összesen	71	8,5	177	22,2
BNi	30	3,6	82	10,3
BNí	8	1	14	1,8
BNé	12	1,4	23	2,9
BNe	21	2,5	58	7,3

A táblázatból kitűnik, hogy a relatíve stabil Bi és Bí típusok kivételével az egyes csoportokban az általam vizsgált tövek száma eléri vagy meghaladja a Hayes–Londe lexikonvizsgálathoz felhasználtakét.

³³ Három tő esetében (*Louise, Mahir, New Orleans*) i~i ingadozást feltételeztem (két kollégám intuitív ítéletei az enyéimmal egyeztek meg ebben a kérdésben), így a Bi~i kategóriába soroltam, és csak akkor vettem figyelembe őket, ha az *i* végű és *í* végű csoport eredményeit összevonva kezeltem.

Annak, hogy saját adataim eltérő arányban tartalmazzanak stabil, ill. ingadozó toldalékolású töveket, több szempontból is van jelentősége. Az egyik, hogy ezekből nem lehet érvényes következtetéseket levonni **a teljes zónára nézve**: a Bi és Be tövek toldalékolása között az adatokban megjelenő különbség nem tükrözi a teljes szókincs tendenciáit, mivel elsősorban az N magánhangzók harmonikus, illetve ingadozó toldalékolásra való hajlamának vizsgálatához szelektáltam az adatokat. Saját adataim viszont – mivel az ingadozás erőteljesebben jelentkezik bennük – alkalmasak a toldalékolást befolyásoló **finomabb hatások** vizsgálatára is, mivel ezek csak ingadozásra hajlamos tövek esetében tudnak megnyilvánulni.

A legtöbb kérdés vizsgálatához (Hayes és Londe módszerével egyezően) az egyes tövek F, valamint B toldalékos alakjainak százalékos megoszlását vettem figyelembe; a típusok viselkedését pedig a tövek B (vagy F) toldalékos alakjainak átlagos arányával, Hayes és Londe terminusával a **B-indexszel** (vagy F-indexszel) jellemeztem.

Az MNSz-en alapuló adatbázis használatával összesen **188.183 toldalékolt szóalak**³⁴ vizsgálatára nyílt lehetőségem – ez a nagy mennyiségű adat alkalmas az EH variabilitásával kapcsolatos kérdések újbóli, a korábbi kutatásoktól jórészt eltérő módszerrel végzett vizsgálatára, valamint újabb, eddig még nem vizsgált, a toldalékolást esetlegesen befolyásoló, az ismerteknél finomabb hatások detektálására is.

2.3.2. Egyéb adatcsoportok

A korpuszelemzés talán legfontosabb korlátját az **alacsony példánygyakoriságú** elemek vizsgálhatatlansága jelenti. Az EH szakirodalmában azonban jónéhány korábban közölt adat vagy feltételezés éppen ilyen ritkán használatos elemekkel kapcsolatos, így helyenként szükségem volt alacsony gyakoriságú tövek toldalékolására vonatkozó adatokra is. Ezekben az esetekben internetes adatgyűjtéssel szereztem meg a hiányzó információt – a Google speciális keresés funkciójával magyar nyelvű oldalakon kerestem rá a kérdéses szóalakokra, és (Hayes és Londe lexikonvizsgálathoz felhasznált adataihoz hasonlóan) a talált oldalak számával dolgoztam.

Az adatok másik csoportját az adatbázis BN(N) típusú töveitől eltérő szerkezetű vagy azokhoz hasonló szerkezetű, de sajátos tulajdonságokkal rendelkező tövek alkotják, amelyek toldalékolására vonatkozó információkat szintén az MNSz-ből szereztem. A 66-tól álló „kiegészítő” adatok kisebb csoportjai a következők:

³⁴ Ebből 186.894 tartozott 10-nél több példányban előforduló tövekhez.

- antiharmonikus vagy antiharmonikusan is toldalékolható tövek (pl. *derék, férfi, spejz, slejm*)
- betűszók (pl. *BKV, KFKI*), amelyek esetében számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a beszélők összetételekként toldalékolják őket (l. 6.1.3.);
- BNNN szerkezetű tövek (*koleszterin, kompatibilis*), amelyek esetében számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy toldalékolásuk eltér a BNN tövektől.

2.3.3. A korpuszelemzés az EH vizsgálatában: lehetőségek és korlátok

A Szövegtár (mint reprezentatív korpusz) használatával igen nagy mennyiségű adat feldolgozására nyílt lehetőségem. Még ha számos kérdésben nem tekinthetők is perdöntőnek a levont következtetések, a vizsgált tövek és toldalékok relatíve nagy számának köszönhetően az adatok alkalmasak a korábbi vizsgálatok eredményeinek felülvizsgálatára, illetve – számos vonatkozásban – kiegészítésére.

A megfigyelői paradoxon torzító hatásának kivédése komoly erénye azoknak a vizsgálatoknak, amelyek nem célzottan felvett, hanem kommunikatív céllal produkált adatokon alapulnak. Igaz ugyan, hogy a korpuszban szereplő sajtó- és tudományos szövegek valószínűleg korrektúrázottak, így nem teljesen mentesek a normativitástól. A normához való igazodás igényét azonban egyetlen megnyilatkozás esetében sem tudjuk kizárni, a korpuszokban azonban vélhetően jóval kisebb szerephez jut, mint amikor a feladat nyelvi kompetenciája tartalmára irányítja az adatközlő figyelmét. A korpusz szövegeiben ráadásul nemcsak a normativitás, hanem bizonyos performanciakorlátok – például a hasonló jellegű, nem egyértelmű válaszokat igénylő feladatok végzésekor jelentkező fáradtság, illetve elbizonytalanodás – befolyásoló szerepe is elhanyagolható. A korrektúrázott szövegek további előnye, hogy kisebb bennük az elírások, illetve egyéb hibák előfordulásának valószínűsége.

Természetesen a korpuszelemzés sem ad lehetőséget egy jelenség minden szempontból kielégítő, megbízható vizsgálatára, ki kell térni tehát a módszer azon jellegzetességeire is, amelyek korlátozzák az eredmények érvényességét. A kérdőíves vizsgálatokkal összehasonlítva a korpuszelemzés egyik legfontosabb hátránya az elemek **gyakoriságának** vizsgálhatóságukra gyakorolt hatása. Míg kérdőíves módszerrel bármely szó – legyen akár ritka, vagy éppen meghonosodó –, sőt álszavak is vizsgálhatók, bizonyos tövek (pl. *konstábler, folder*) nem vagy csak nagyon kis számban fordulnak elő a korpuszban. (Másfelől

viszont egy reprezentatív korpusz a kérdőíves módszerhez viszonyítva jóval nagyobb mennyiségű adatot biztosít a **gyakoribb** tövek toldalékolásával kapcsolatban.)

Míg a kérdőívek alkalmasak annak felmérésére, hogy a beszélők többféle versengő alakot is jólformálnak tartanak-e, addig a korpuszokon alapuló elemzések csak a beszélők által aktuálisan választott alakhoz férnek hozzá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szabad váltakozás esetei ne lennének vizsgálhatók az általam is alkalmazott módszerrel, hanem csak azt, hogy az ingadozás feltárásához mind kérdőíves, mint korpuszokra alapozott vizsgálatok szükségesek. A kommunikatív célú szövegekből ugyan nem kapunk információt arra vonatkozóan, hogy az adatközlők mely formákat fogadnának el az általuk használtakon kívül, azonban az EH-hoz hasonlóan variábilis területeken egy reprezentatív korpuszban a nem elhanyagolható mértékű ingadozás mindenféleképpen jelentkezik: egyes beszélők az egyik, mások a másik lehetséges alakot választják. Amennyiben pedig azt találjuk, hogy egy általában ingadozónak tartott fő a korpuszban stabil, akkor ennek mindenféleképpen jelentősége van attól függetlenül, hogy a beszélők a másik alakot is helyesnek ítélik-e. (Az ingadozás típusairól a 3. fejezetben lesz szó részletesebben).

Az eredmények értelmezésekor szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az adatok kizárólag írott szövegekből és nem spontán beszédből származnak. Az MNSz tartalmaz ugyan internetes fórumokról származó, a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegeket is; ahogy említettem azonban, a *személyes* részkorpusz a teljes anyagnak csupán kis részét teszi ki. Mivel a toldalékválasztásban van szerepe a kontextus formális, ill. informális jellegének (részletesen l. 6.2.), sajnos nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az EH variabilitása ugyanilyenek mutatkozna akkor is, ha spontán beszédből, illetve abból is származó adatok alapján vizsgálnánk. Az eddigi vizsgálatok azonban **mind** írott anyagokon (kérdőíveken vagy írott szövegeken) alapulnak, a norma problémája pedig a kérdőíves vizsgálatokban is jelentkezik. A Hayes-féle vizsgálatok internetes adatai összességükben valószínűleg kevésbé normatívak, azonban jóval nagyobb arányban tartalmaznak irreleváns és hibás alakokat is.

Jelentősebb számú beszélőtől származó szövegeket tartalmazó korpusz adataiból nem nyerhető információ a beszélők közötti **idiolektális különbségekre** vonatkozóan, nem vizsgálható **szociolingvisztikai tényezők** (kor, nem stb.) hatása sem.³⁵ Mivel az EH esetleges

³⁵ Kontra és Ringen (1986: 10) vizsgálta a nem szerepét ezen a területen; négy kérdőívükben csupán három alak esetében találtak szignifikáns különbséget férfiak és nők válaszai között, ami arra utal, hogy a nemnek nincs jelentős hatása a toldalékválasztásra. Az életkor szerepét Kontra és Ringen sem vizsgálta; kérdőíveiket többnyire egyetemi hallgatók, középiskolás tanulók, néhány esetben tanárok töltötték ki.

változása szempontjából komoly jelentősége van, életkor és toldalékolás összefüggésének vizsgálata különösen fontos lenne; az MNSz-adatok használatával azonban ez nem lehetséges.

2.3.4. Az előlségi harmónia variabilitásának empirikus vizsgálata: összegzés

Mára egyértelmű, hogy az EH régebben feltételezett, fonológiaiailag relatíve egyszerűen modellálható³⁶ formájához képest jóval komplexebb jelenséggel állunk szemben; ennek adekvát leírásához azonban az elvégzett empirikus vizsgálatok – köztük Hayes és munkatársai reprezentatív, többféle adatgyűjtési eljárással végzett kutatása – ellenére máig nincs elég egyértelmű adat. Ennek a hiánynak a pótlásában kívánok részt venni kutatásommal, amely a korábbi vizsgálatok folytatásának, kiegészítésének fogható fel mind az alkalmazott módszert, mind az eredményeket tekintve. A Magyar Nemzeti Szövegtár felhasználásával lehetőség nyílik az EH variabilitásával kapcsolatban korábban már vizsgált kérdések alaposabb, nagy mennyiségű, megbízható forrásból származó adaton alapuló elemzésére, valamint olyan kérdések vizsgálatára is, amelyek a korábbi empirikus munkákban nem kaptak helyet.

A következő fejezet középpontjában az elemzések által nemigen érintett terület, az *ingadozás* lehetséges értelmezései (3.1), valamint az ingadozó tövek általánosabb jellegzetességei állnak (3.2). Bár általában feltételezik, hogy a harmonikus toldalékolást – így a toldalékallomorfok szabad váltakozását, tehát az ingadozást is – kizárólag a **tő** bizonyos tulajdonságai határozzák meg, már több esetben felmerült a feltételezés, hogy a toldalékok között van különbség ingadozásra való hajlam tekintetében. A harmonikus toldalékolásban tapasztalható ingadozás jellemzésének részeként tehát ezt a kérdést is megvizsgálom (3.3).

³⁶ Az EH modellálása persze sohasem volt „egyszerű”. Az antiharmonikus tövek, a semleges magánhangzók, az ingadozó tövek, a semleges (alkalmanként vagy tendenciaszerűen átlátszatlanlanként viselkedő) magánhangzók a korábbi, a variabilitást csak korlátozottan tekintetbe vevő elemzések számára is jelentős problémákat okoztak (ezekről részletesen l. Siptár 1984, van der Hulst 1985, Olsson 1992).

3. Az ingadozás

„Müveltjeink beszéde, hirlapjaink és tudományos folyóirataink nyelve szörnyen ingadozik abban a bizonytalanságban, mély hangúnak vegye-e a vegyes hangú idegen szót vagy magas hangúnak, mikor ragot vagy képzőt illeszt hozzá.”
(Csapodi 1893: 257)

3.1. A definiálás szükségessége és lehetőségei

A disszertációban fontos helyet elfoglaló ingadozás az N(N) végű vegyes magánhangzós tövek – de nem minden, N(N) végű vegyes magánhangzós tő – toldalékolásának fontos, a hagyományos és generatív nyelvtanokban általában említett jellegzetessége. Ez – röviden és egyszerűen megfogalmazva – bizonyos töveknek azt a tulajdonságát jelenti, hogy mindkét típusú, F és B toldalékallomorfokkal is jólformált kombinációkat alkotnak. Ennek a látszólag egyértelmű fogalomnak a kezelésében azonban nem egységesek a témát tárgyaló szerzők: a tőtípusok, sőt gyakran a típusokon belül az egyes tövek toldalékolásának jellemzésében is vannak eltérések, aminek több oka is lehet. A szerzők intuíciója – ahogyan az átlagos beszélőké is – különbözhet ezekben a kérdésekben. Másrészt az is elképzelhető, hogy a harmonikus toldalékolás alapvető szabályosságának feltételezése (a variábilisabb területeken is) befolyásolhatja a nyelvészek jólformáltsági ítéleteit akár az egyes szavak toldalékolásával kapcsolatban is. Emellett azonban annak is szerepe lehet – és a következőkben elsősorban erre fogok koncentrálni – hogy a szerzők általában nem érzik szükségét annak, hogy meghatározzák, mit értenek egy tő „ingadozásán” – pedig a tövek viselkedésének ez a tulajdonsága valójában többféleképpen is értelmezhető.³⁷

³⁷ Papp István (1971: 123) nemcsak a tövek többféle toldalékolási lehetőségét érti ingadozáson, hanem a tőtípusok nem egységes toldalékolását is: „[A veláris + illabiális palatális szerkezetű vegyes hangrendű szavak] illeszkedés tekintetében ingadozást mutatnak. Legtöbb esetben mély hangrendüként viselkednek [...] Más esetekben – kivált ha a végső szótag magánhangzója e – magashangú járulékokat kívánnak maguk mellé, például *mágnés : mágneses, október : októberben, kupec : kupecnek, József – Józseffel*. [bek.] Előfordul az is, hogy egy és ugyanannak a szónak a járulékolásában mutatkozik ingadozás”.

3.1.1. Ingadozás: egyféle vagy többféle?

Az EH gazdag szakirodalmában csak néhányan térnek ki futólag az ingadozás eltérő értelmezési lehetőségeire. Papp Ferenc (1975: 165) szerint bizonyos töveket a beszélők egyféleképpen, azonban eltérően toldalékolnak, az ingadozás tehát az egyes beszélők által használt eltérő alakokból „áll össze”, míg más tövek esetében a kétféle toldalékolási lehetőség a beszélők kompetenciájának része. Kornai (1990: 224) lábjegyzetben hívja fel a figyelmet arra, hogy a generatív munkákban általában nem különböztetik meg az ingadozásnak ezt a két fajtáját. Nádasdy és Siptár (1994 :178) is említi ezeket az ingadozástípusokat, illetve ezek kombinációját is (amikor az ingadozás idiolektusok/dialektusok/szociolektusok között, illetve azokon belül is jelentkezik), azonban nem az EH elemzése kapcsán. Bár éppen a *dzszungelban/dzszungelben* jól ismert példájával illusztrálják az ingadozás eltérő formáit, nem foglalnak állást azzal kapcsolatban, hogy az EH-ra ezek közül melyik jellemző.

Több oka is lehet annak, hogy az ingadozás differenciáltabb megközelítése általában nem jellemző az EH-elemzésekre. Valószínűleg sokan vélik úgy, hogy az intuitíve is érthető, értelmezhető ingadozás ténye, és nem aprólékos (horribile dictu: öncélú) elemzése fontos, az említett különbségeknek tehát nincs számottevő jelentőségük. Emellett azonban az is közrejátszhat az ingadozás értelmezési lehetőségeinek ignorálásában, hogy az *ingadozás* szó nem „terminusszerű”: nemcsak mert nem idegen eredetű (mint például az *autoszegmentális*, *metatézis*, *perfektivitás* stb. szavak), hanem mert szemléletes, egyszerűen megragadható jelentésű. A magyarázat nélkül is érthető terminusok megkönnyítik ugyan a tudományterület fontos fogalmainak elsajátítását, másfelől azonban könnyen elfedhetik a definiálatlanság tényét.

Kérdéses lehet, hogy kell-e jelentőséget tulajdonítanunk a lehetséges értelmezések közötti különbségeknek egy olyan kategória esetében, mint amilyen a harmonikus toldalékolásban jelentkező ingadozás. Kornai (1990: 224) szerint az EH stabil, konszenzuális kivételei az ingadozásnál jóval stabilabb kiindulópontot nyújtanak az elemzés számára; ezzel a megállapítással bizonyos szempontból nem lehet vitatkozni. Bizonyos tövek és toldalékok kivételes viselkedése, valamint az ingadozás között jelentős különbség van az adatok hozzáférhetőségében és egyértelműségében, ebből azonban nem következik az, hogy eltérően fontosak lennének: mindkét jelenség megértése szükséges a harmónia, sőt általában a harmóniák születésének, életének („működésének”) és halálának feltérképezéséhez – tehát

szinkrón és diakrón³⁸ vonatkozásaik minél teljesebb megértéséhez. (Az antiharmonikus tövek száma ráadásul jóval kevesebb, mint az ingadozásban valamilyen szempontból érintettekél!) Amíg azonban a kivételek meghatározása és jellemzése pusztán a nyelvtanító intuíciójára támaszkodva is lehetséges, addig ez nem mondható el az ingadozó és általában az N(N) végű tövekről. Elsősorban pedig azért, mert nem egyféle, még csak nem is a Papp és Kornai által megkülönböztetett kétféle, hanem többféle ingadozás képzelhető el, amelyek a jelenség tényezői – beszélők, tövek, tőtípusok, toldalékok – alapján különíthetők el.

(1) *Az ingadozás típusai*

- (1a) A beszélőközösséget figyelembe véve az ingadozás lehet a beszélők többségére vagy csupán kisebb részükre jellemző (**többségi** vs. **kisebbségi** ingadozás).
- (1b) A beszélők és a váltakozó alakok viszonyának szempontjából az ingadozás lehet **beszélőn belüli** (egy-egy beszélő mindkét alakot használja) vagy beszélők között **megosztott** (egyesekek az egyik, mások a másik alakot használják).³⁹
- (1c) Az ingadozás és a tőtípusok összefüggésének vizsgálata során el kell különíteni a típusba tartozó tövek többségére vagy csupán kisebb részére jellemző ingadozást (**tipikus** vs. **atipikus** ingadozás).
- (1d) Az ingadozás lehet **aktív**, ha mindkét allomorftípust egyaránt használják a beszélők; vagy **passzív**, ha általában az egyiket használják, azonban a másikat is elfogadhatónak érzik.
- (1e) Az allomorfok gyakorisága alapján az (aktív) ingadozás lehet **kiegyensúlyozott** (a két allomorf megterheltsége kb. 50–50%-os) vagy **domináns** (akár jelentős különbség is lehet a két allomorf típus között).
- (1f) Végül pedig a toldalékok viselkedését figyelembe véve megkülönböztethetjük a **toldalékfüggetlen** és a **toldalékfüggő** ingadozást; előbbit a szuffixumok egyforma, utóbbit eltérő viselkedése jellemzi.

Az az egyszerű állítás tehát, hogy egy adott tő ingadozó toldalékolású, a fenti szempontok kombinálásával több, egymástól nem csekély mértékben eltérő értelmezési lehetőséget

³⁸ A szinkrón szempontból esetleg jelentéktelennek tűnő vonatkozások igencsak fontosak lehetnek diakrón szempontból.

³⁹ Ezt a két típust említett Papp Ferenc, Kornai, valamint Nádasy és Siptár is.

takarhat. Egyáltalán nem mindegy, hogy „ingadozáson” az egyik toldaléktípus szisztematikus dominanciájával jellemezhető, csupán néhány tövet és néhány toldalékot, valamint a beszélők csupán kis hányadát érintő variabilitást értünk, vagy igen sok töre és minden toldalékra egyformán kiterjedő, a beszélőközösségre általában jellemző és a nyelvhasználatban is aktívan megmutatkozó jelenséget. Az, hogy az ingadozásnak mekkora jelentőséget tulajdonítunk az EH leírásában, attól függ, hogy milyen jellemzői vannak; ezek pedig csak célzott vizsgálatokkal tárhatók fel. A vizsgálatoknak választ kell adniuk arra a kérdésre, hogy az ingadozás hogyan jellemezhető az (1) alatt megadott szempontokból: általában jellemző-e a beszélőközösségre, ill. egyes tőtípusokra; van-e jelentős eltérés az aktívan használt és elfogadott formák között; vannak-e ingadozó és nem vagy kevésbé ingadozó toldalékok; az ingadozás inkább a beszélők kompetenciája közötti eltérésként, vagy az egyes kompetenciákon belül jelentkezik-e. Mindezek mellett az sem teljesen érdektelen, hogy egyáltalán mely tövek tartoznak a – bármely fenti szempontból – ingadozónak nevezett kategóriába, tehát melyek esetében engedélyezett mindkét allomorftípus használata.

Igen valószínűnek tartom, hogy az EH elemzői általában a beszélőközösség egészére (vagy döntő többségére) jellemző, az egyes beszélők kompetenciáján belül is jelentkező, aktív, kiegyensúlyozott és toldalékfüggetlen választási lehetőségként értelmezik az ingadozást. Vizsgálendő – és az MNSz adatainak felhasználásával vizsgálható – azonban, hogy az ingadozásnak ez az értelmezése helytálló-e.

3.1.2. Az ingadozás vizsgálata – lehetőségek és korlátok

Az ingadozás alaposabb feltárását célzó vizsgálat ismertetése során először is tisztáznunk kell, hogy a jelenség mely vonatkozásait tudjuk és melyeket nem tudjuk vizsgálni a rendelkezésünkre álló adatok segítségével. Elsőként azt kell leszögeznünk: fontos, de kiküszöbölhetetlen különbség van a vizsgált jelenség és aközött, amilyenek az az adatokban megjelenik.⁴⁰ Amikor tehát a kritériumaim alapján *ingadozó* kategóriába sorolt tövekről lesz szó, akkor ezekről nem úgy fogok beszélni, mint „valódi” ingadozókról, hanem mint a vizsgálatban ingadozónak mutatkozóról, megengedve azt a lehetőséget, hogy más adatok vagy több adat figyelembe vételével ugyanazok a tövek esetleg más kategóriába kerülhetnek.

⁴⁰ Ez szintén tudatosítandó az ingadozás precíz megközelítése során; azért nem említettem az (1) alatt felsoroltak között, mert a „valódi” ingadozás hozzáférhetetlen. Csak és kizárólag megfigyelt ingadozásról beszélhetünk, miközben feltételezzük, hogy ez többé-kevésbé pontos képet ad a „valódi” jelenségről.

A következőkben azt tekintem át röviden, hogy az (1) alatt felsorolt szempontok hogyan jelennek meg saját vizsgálatomban: az ingadozás mely sajátosságai vizsgálhatók és melyek nem az MNSz adatainak felhasználásával.

(1a) A korábbi kutatások egybehangzó eredményei alapján igen valószínű, hogy az ingadozás nem csak néhány beszélő idiolektális sajátossága, hanem a beszélőközösségre általában jellemző. Az MNSz-adatok alapján a többségi vs. kisebbségi ingadozás kérdése nem vizsgálható; igen valószínű azonban, hogy – mivel az MNSz igen nagy számú beszélőtől származó adatot tartalmaz – az adatokban megjelenő ingadozás a beszélőközösség jelentősebb részének kompetenciáját tükrözi.

(1b) A beszélőn belüli vs. beszélők között megosztott ingadozás vizsgálatára a korpuszelemzés szintén nem megfelelő eszköz. Egyértelműnek tűnik azonban, hogy az EH területén megfigyelhető ingadozás **nem** a toldalékolás tekintetében stabil, de eltérő idiolektusok (dialektusok) következménye (Hayes és Londe 2006: 74), még ha vannak is eltérések a beszélők között abban a tekintetben, hogy ingadozókként használnak/fogadnak-e el bizonyos töveket.⁴¹

(1c) Szintén egyértelműen igazolták a vizsgálatok azt, hogy az ingadozás bizonyos tőtípusokban gyakoribb, mint másokban. Hayes és Londe (2006) a lexikon egészére vonatkozó, reprezentatív adatok statisztikai vizsgálatán alapuló eredményeket közölt szerkezet és ingadozás összefüggésére vonatkozóan. Mivel saját adatbázisomban alulreprezentáltak a stabil, és felülreprezentáltak az ingadozó típusok, adataim elsősorban az erősebben ingadozó csoportok vizsgálatára alkalmasak.

(1d) Közvetlenül nem tudom vizsgálni azt a kérdést, hogy van-e jelentős különbség aközött, ahogyan az ingadozás a beszélők spontán megnyilatkozásaiban megnyilvánul, illetve aközött, ahogyan jólformáltsági ítéletekben nyilatkoznak ezekben a kérdésekben. Míg a kérdőíves eljárások elsősorban jólformáltsági ítéleteket elicitálnak, addig a korpuszelemzés segítségével csak az aktív ingadozás célozható meg. Ez azt jelenti, hogy az ingadozással kapcsolatos állításaim érvényességét az aktív, tehát spontán beszédben megfigyelhető ingadozásra fogom korlátozni, hangsúlyozva, hogy a passzív ingadozást is vizsgálni képes jólformáltsági ítéletek figyelembevételével a tapasztalt ingadozás általában véve erősebb lehet.

⁴¹ A korpuszban ingadozó *matek* F toldalékos alakjait például valószínűleg a legtöbb magyarországi beszélő rosszulformálnak érzi.

(1e) Kontra és Ringen kérdőíves vizsgálatainak közölt eredményei alapján úgy tűnik, az ingadozó tövek toldalékolása általában **nem** az allomorftípusok körülbelül hasonló arányú előfordulását jelenti; az ingadozás jellemző formája tehát a domináns, és nem a kiegyensúlyozott. Ennek a kérdésnek az újbóli, jelentősen nagyobb mennyiségű adat bevonásával történő vizsgálatára kiváló lehetőséget nyújt az MNSz; az eredményeket 3.2.2. alatt közlöm.

(1f) A toldalékok ingadozásának eltéréseit illetően korábban is közöltek a szerzők intuíción alapuló felvetéseket, illetve vizsgálati eredményeket – ezek alapján azonban nem fogalmazható meg egyértelmű álláspont a toldalékok és az ingadozás összefüggésével kapcsolatban. Adatbázisom tartalma az ingadozás ezen aspektusának vizsgálatára is alkalmas; a kérdéssel egy hosszabb, a korábbi felvetéseket és eredményeket is részletesen elemző részben foglalkozom majd (l. 3.3.).

3.1.3. Az ingadozás kritériumai a vizsgálatban

Az ingadozás vizsgálatának egyik alapvető – és az eredmények validitásával szorosan összefüggő – kérdése az, hogy milyen kritériumokat alkalmazunk ingadozó és stabil tövek szétválasztásához. A problémát jól illusztrálja Kontra és Ringen (1989: 184) megjegyzése: mielőtt az adatgyűjtést elkezdték volna, többen is haszontalannak minősítették az EH dokumentálására irányuló törekvéseiket arra való hivatkozással, hogy nagy számú beszélőtől egyetlen kérdésben sem várható konszenzus. Kontra és Ringen a pesszimista jóslat ellenére igen jelentős mértékben hasonlóan találta az adatközlők toldalékolást illető jólformáltsági ítéleteit; adataik között azonban van néhány olyan fő is, amelyek szerkezete nem indokolja az ingadozást, mégis előfordulnak mindkét féle toldalékkal. Ilyen volt például a *sofőr*, amelynek esetében 1,8% volt a **csak** B toldalékokat elfogadó beszélők aránya (Ringen–Kontra 1989: 184). Másik vizsgálatukban (Kontra–Ringen 1986: 5) az adatközlők 2%-a szerint a *filé* és a *neglizsé* B toldalékos alakjai jólformáltak, 1%-uk szerint pedig nem elfogadható az F szuffixumos alak ugyanennek a két főnek az esetében. Kérdés, hogy ezeket az adatokat ugyanabba az „ingadozó” kategóriába soroljuk-e, mint például a jóval erősebben ingadozó *püder* vagy *abszint* szavakat.⁴² Cseresnyési szerint „nem kell »beleírni« a Magyar Hangtanba, hogy olyan szavak, mint *kurzív*, *rituális* vagy *sofőr* néhány százalékos toldalékolási váltakozást mutatnak” (1993: 403); ami nyilvánvalóan nemleges válasz erre a kérdésre.

⁴² *Püder*: 73,8% „csak F” válasz; *abszint*: 57,8% „csak B” válasz (Kontra–Ringen 1986: 5).

Valóban: amennyiben ilyen esetekben is ingadozást regisztrálnánk, eltűnne a tövek toldalékolásának az a szabályossága, amelyet harmóniának nevezünk; ésszerűnek tűnik tehát, ha az igen alacsony számban megjelenő adatokat nem vesszük figyelembe. Ilyenek például az *április* F toldalékos alakjai, amelyek az MNSz-ben csak igen kis arányban (az összes toldalékolt alak 0,1%-a, N=3655) jelennek meg. Az ennyire alacsony gyakorisággal megjelenő alakok esetében feltételezhető, hogy

- a beszélőközösség nagyon kicsi hányadának (köztük esetleg mentálisan és/vagy nyelviileg korlátozott beszélők) kompetenciáját tükrözik, tehát nem tekinthetők a tipikus/átlagos kompetencia megnyilvánulásainak;
- vagy háttérükben a beszélő kompetenciájának spontán megnyilvánulását akadályozó vagy felülíró mechanizmusok – fáradtság, zavar, a saját norma szándékos vagy szándéktalan megszegése – állnak.

Ezen szempontok, valamint a korábbi vizsgálatok eredményeinek figyelembe vételével határoztam meg azokat a kritériumokat, amelyek alkalmazásával az általam vizsgált töveket az *ingadozó* és *stabil* csoportba soroltam. E tekintetben eltérően jártam el a korpuszban gyakran és ritkán előforduló tövek esetében.

A legalább 100 toldalékolt alakban előforduló töveket abban az esetben minősítem csak ingadozónak, ha

- mindkét típusú allomorffal előfordulnak a korpuszban,
- és a ritkább toldalékváltozat aránya meghaladja az 1%-ot.

Ezen kritériumok alapján – egyébként a nyelvtanok többségével és saját intuíciómmal összhangban – nem tekintem például ingadozónak az imént említett *április*, valamint a *József*, *Kft.*, *október* töveket a következő szóalakok ellenére sem: *Józseftől* (0,1%),⁴³ *kávéből*, *kávénél* (0,4%), *Kft-nak* (0,1%), *októberban* (0,1%), *operetthoz* (0,2%). *parádének* (1%). Kontra és Ringen előbb idézett adatai ehhez képest nagyobb ingadozást mutattak általam – és a nyelvtanírók által egységesen – stabilnak feltételezett tövek esetében. Ez jelentheti azt is, hogy az ingadozás általam megszabott határa talán kissé túl „laza”: ha azokat a kérdőíves vizsgálatok eredményeire vonatkoztatnánk, akkor ingadozónak találnák a *sofőr*, *neglizsé* és *filé* töveket is. Szigorúbb kritériumokat szabott az ingadozás megállapításához Hayes és Londe is: csak akkor címkézték ingadozónak a töveket, ha a ritkább allomorf aránya legalább 3% volt (p. 65). Én azonban azért döntöttem a lazább kritérium mellett, mert a kérdőívekkel

⁴³ Zárójelben az ingadozás erősségét, vagyis a ritkább allomorf típus arányát adom meg a fő összes toldalékolt alakjához képest, minden alak esetében legalább 100 szóalak figyelembe vételével.

ellentétben a korpuszban nincs lehetőség is-is választ adni arra a kérdésre, hogy egy adott tő F és B toldalékos alakjai elfogadhatók-e a nyelvhasználó számára. A korpusz adatai egyfajta spontán *forced choice* helyzet produktumai – a beszélő csak az egyik allomorfort választhatja. Elképzelhető, sőt feltételezhető azonban – ha nem is minden esetben, de az esetek jelentős részében –, hogy a beszélő mindkét alakot elfogadná; így az ingadozás tágabb meghatározása azért szükséges, hogy ne ítéljük **alaptalanul** stabilnak olyan töveket, amelyeket a beszélők ugyan tendenciaszerűen egyik változatban használnak, azonban elfogadják, és – bizonyos helyzetekben, bizonyos kontextuális feltételek (pl. Kontra–Ringen–Stemberger 1989, 1991) mellett – akár használják is. Az ingadozás „megengedőbb” kritériumával tehát a passzív ingadozás dokumentálhatatlanságát próbáltam valamelyest ellensúlyozni – az 1%-os határ azonban egyúttal azt is biztosítja, hogy ne kelljen stabil töveket jelentősebb számban ingadozónak minősítenünk.

A ritkább, tehát a korpuszban 100-nál kevesebb toldalékolt alakban megtalálható tövek mindegyikét ingadozónak tekintetem, amennyiben mindkét féle allomorffal előfordultak. Néhány ilyen szó esetében elképzelhető, hogy több adat birtokában átkerülnének a nem ingadozó csoportba (ha a gyakori allomorfok száma nőne, míg a ritkáké nem). Mivel a céloom elsősorban nem az volt, hogy az egyes tövek ingadozó vagy stabil jellegét megállapítsam, hanem hogy az ingadozó mintát általában vizsgáljam, feltételezem, hogy az ilyen esetleges eltéréseknek a vizsgálatban mutatkozó és a „valódi” ingadozás között nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani.

Saját kritériumaim remélhetőleg pontosabb képet adnak a tövek toldalékolásáról, mint a Hayes és Londe által alkalmazottak: ők legalább 10 találat alapján sorolták be a töveket az ingadozó, valamint B vagy F toldalékolású kategóriákba, így az alacsony számban előforduló, gyengén ingadozó tövek a stabil kategóriába kerültek. Később (3.2.2.) látni fogjuk, hogy az erős – tehát néhány alakban is megnyilvánuló – ingadozás relatíve ritka, ami azt jelenti, hogy az ingadozás általában csak 10-nél jóval több alak figyelembe vételével állapítható meg biztosan. A saját kritériumaim alkalmazásával kialakított ingadozó csoport tehát remélhetőleg megfelelő anyagot szolgáltat az ingadozó minta tulajdonságainak vizsgálatához.

3.2. Az ingadozó toldalékolás gyakorisága és típusai a korpuszban

3.2.1. Ingadozás és stabilitás a korpuszban

Mivel vizsgálatom alapjául nem a teljes lexikon, hanem egy szelektált szógyűjtemény szolgált, amelyet elsősorban az ingadozó vagy azokhoz hasonló szerkezetű tövekből állítottam össze, nem tudom vizsgálni azt, hogy a teljes lexikonban, illetve az egyes tőtípusokon belül mennyire gyakori az ingadozás, illetve a stabil toldalékolás. Adataim felhasználásával mindazonáltal lehetőség nyílik a tőtípusok ingadozásra való hajlamára vonatkozó szakirodalmi feltételezések felülvizsgálatára. Ehhez – mivel jól átlátható és részletes leírását adják a tőtípusok viselkedése közötti különbségeknek – Nádasdy és Siptár (1994: 107) összefoglalását használom fel kiindulópontként.

3. táblázat: A tőtípusok toldalékolási lehetőségei Nádasdy–Siptár (1994: 107) alapján

tőtípus	B toldalékolású	ingadozó	F toldalékolású
Bi/Bí	<i>papír, dózis</i>		
BNi/BNí		<i>analízis, agresszív</i>	
Bé	<i>kávé, rostély</i>	<i>konkrét, Tihamér</i>	
BNé		<i>matiné, klarinét</i>	<i>oxigén, varieté</i>
Be	<i>haver, maszek</i>	<i>dzungel, hotel</i>	<i>kódex, október</i>
BNe			<i>november, operett</i>

A táblázatban a toldalékolási lehetőségek „jobbra tolódása” a **nyíltsági és távolsági hatást** (Hayes–Londe 2006) jeleníti meg, tehát a toldalékolás összefüggését az N magánhangzó nyíltságával, illetve a tövégi N magánhangzók számával. A nyíltsági hatás azt jelenti, hogy minél nyíltabb az N magánhangzó, annál erősebb az F toldalékolás, a távolsági hatás pedig azt, hogy a szuffixálást befolyásolja a B trigger és a toldalék-magánhangzó távolsága, tehát a tövégi N magánhangzók száma: az N végű tövek F toldalékaiknak aránya általában alacsonyabb, mint az NN és NNN végűeké.

Ezek a hatások saját adataimban is igen erősen megnyilvánulnak (l. 4. fej.), azonban a korpuszban Nádasdy és Siptár által nem létezőnek feltételezett toldalékolási lehetőségekre is találtam példát. Az alábbi táblázatban a saját adataimban megjelenő toldalékolási lehetőségek

láthatók. A számok a B, F és ingadozó toldalékolású tövek számát mutatja. Árnýékolással jelölöm a Nádasy–Siptár-féle táblázat és saját adataim közötti eltéréseket, tehát azokat a toldalékolási mintázatokat, amelyekkel Nádasy és Siptár nem számoltak. Félkövérrel azokat a szavakat emelem ki, amelyek a Nádasy és Siptár által feltételezethez képest eltérő toldalékolásúnak mutatkoztak a korpuszban.

4. táblázat: A tőtípusok toldalékolási lehetőségei saját adataim alapján

tőtípus	B toldalékolású	ingadozó	F toldalékolású
Bi/Bí	17	38 <i>abszint, pejoratív</i>	0
BNi/ BNí	5 <i>április, párizsi</i>	81	5 <i>analízis, marketing</i>
Bé	31	80	2 <i>hidrogén, szénhidrogén</i>
BNé	1 <i>dosszié</i>	13 <i>oxigén</i>	1 ⁴⁴ <i>ábécé</i>
Be	0	268 <i>haver, maszek</i>	52
BNe	0	0	27

Saját adataim azt mutatják, a toldalékolási lehetőségek Nádasy és Siptár által feltételezett szabályossága csak a típusok **domináns** toldalékolási mintázatának vonatkozásában érvényesül. A háromféle toldalékolás – bár eltérő arányban – **majdnem mindegyik tőtípusnál megjelenik**, kivéve a „perifériát”: a legerősebben transzparens Bi/Bí csoportot, amelynél valóban hiányzik a kötelező F toldalékolás, valamint a legerősebben harmonikus BNe csoportot, amelynél valóban hiányzik a kötelező B toldalékolás és az ingadozás is.⁴⁵ A Bi/Bí szerkezetű csoporton belül azonban nem elhanyagolható mértékben van jelen az ingadozó toldalékolás, a Be típusban pedig egyetlen csak B toldalékokkal előforduló tövet sem találtam (beleértve a Nádasy és Siptár által ide sorolt *havert* és *maszekot* is). Igaz ugyan, hogy a beszélők egy része szerint a *haver* és a *maszek* F toldalékos alakjai rosszulformáltak, azonban a reprezentatív korpusz tartalmaz ilyen adatokat.⁴⁶ A kötelezően B toldalékolású Be tövek

⁴⁴ Nádasytól és Siptártól eltérően nem vettem figyelembe a három N magánhangzóra végződő töveket (amilyen például a *varieté* is).

⁴⁵ Hayes és Londe wug-tesztjében előfordultak B válaszok BNe szerkezetű tövekre (p. 74); ennek egyik lehetséges magyarázatát l. 4.2.2.

⁴⁶ A *haver* 3%-ban (N=888), a *maszek* 9,1%-ban (N=77) fordul elő F toldalékkal.

hiánya különösen annak fényében fontos, hogy Nadasdy és Siptár (1994), valamint ennek alapján Siptár és Törkenczy (2000) a B toldalékolást tartja szabályosnak ebben a tőtípusban.

A nem ingadozóan F toldalékolású BNé típust képviselő egyetlen tövel, az *ábécével* kapcsolatban felmerülhet, hogy összetételként elemezhető. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy monomorfémikus tövek esetében a BNé szerkezettel nem járhat F toldalékolás. A ritkább adatok közül néhány valószínűleg nem ingadozóan F toldalékolású, ilyen például az *Oresztész* (79/0 B alak), valamint a *Tampere* kötött tőalakja (*Tampere*: 74/0 B alak).

Annak ellenére, hogy a Hayes–Londe lexikonvizsgálat eltérő összetételű adatbázison alapult, a releváns szempontokból eredményeik az enyéimhez hasonlóak.⁴⁷ Az árnyékolt cellák itt is a Nadasdy–Siptár-féle táblázattól való eltéréseket jel jelzi.

5. táblázat: Stabil és ingadozó tövek száma és aránya a Hayes–Londe lexikonvizsgálatban (Hayes–Londe 2006: 66 alapján)

	B	ingadozó	F	ingadozók aránya (%)
Bi/Bí	510	17	1	3,2
BNi/BNí	2	19	17	50
Bé	93	18	9	14,2
BNé	4	2	6	16,7
Be	0	73	43	62,9
BNe	0	0	21	0

Hayes és Londe adatai is amellett szólnak, hogy az eltérő toldalékolási lehetőségek majdnem minden tőtípusnál megjelennek a Bi/Bí⁴⁸ és a BNe kivételével. A Be csoportban a Hayes–Londe adatbázisban sincs kötelezően B toldalékolású tő (a *haver* F toldalékos alakjainak aránya náluk még nagyobb, 7,5%), és szintén megjelenik az ingadozás lehetősége a Bi/Bí töveknél is.

Mivel a teljes lexikont reprezentáló mintáról van szó, ebben a táblázatban igen jól kirajzolódik a toldalékolás fokozatos „jobbra tolódása”, tehát az F toldalékolás erősödése az

⁴⁷ A Bi/Bí csoport eltérő nagyságát és összetételét ismét figyelmen kívül hagyom.

⁴⁸ Az egyetlen Bi szerkezetű, F toldalékolású tő nyilvánvaló hiba: a *curry* nem a Bi, hanem az FN tőtípusba tartozik.

N magánhangzók nyíltságának és számának növekedésével. Szintén jól kivehető, hogy az ingadozás a legerősebb a Be és a BNi/BNí csoportokban, a Bi/Bí típusokban pedig a leggyengébb.

3.2.2. Ingadozás az EH-ban: kiegyensúlyozott vagy domináns?

Az ingadozó(nak besorolt) tövekkel kapcsolatos további vizsgálandó kérdés, hogy az allomorfok fele-fele arányban jelennek-e meg, az általában vett ingadozás tehát kiegyensúlyozottként vagy dominánsként jellemezhető-e. Mivel saját anyagomban az ingadozó tövek – éppen sajátosságaik feltérképezése céljából – meglehetősen nagy arányban vannak jelen, a kiegyensúlyozott vs. domináns ingadozás kérdése adataim segítségével jól vizsgálható. A vizsgálathoz felhasznált aktívan ingadozó tövek száma 96 volt ($N \geq 100$); ez a teljes minta 42,9%-át alkotta.

Az ingadozó csoportban az allomorf típusok aránya tövenként jelentős eltéréseket mutat. Adataimból egyértelműen levonható tehát a következtetés: az ingadozás **nem** egységes a magyar EH-n belül, hanem az allomorfok relatív gyakoriságán alapuló ingadozás-fokozatok különíthetők el. (2) alatt példaként néhány gyakori Be szerkezetű tő eltérő ingadozás-erősségét adom meg.

(2) Eltérő mértékben ingadozó tövek F toldalékainak aránya

<i>drukker</i>	98,6%
<i>dzsungel</i>	92,9%
<i>Ágnes</i>	86,9%
<i>hotel</i>	74,7%
<i>bunker</i>	67,4%
<i>notesz</i>	56,2%
<i>fotel</i>	34,2%
<i>balek</i>	11,6%
<i>matek</i>	3,3%

A Nádasy és Siptár által „szabályosabbnak” tartott B toldalékolás éppen az általuk említett *dzsungel* esetében csak alacsony arányban jelenik meg, de több más ingadozó Be tónél is az F

változat dominanciája figyelhető meg. Az általuk kötelezően B toldalékolásúnak tartott alakok (*balek, matek*) nem egyforma mértékben ugyan, de megjelennek F toldalékokkal is.

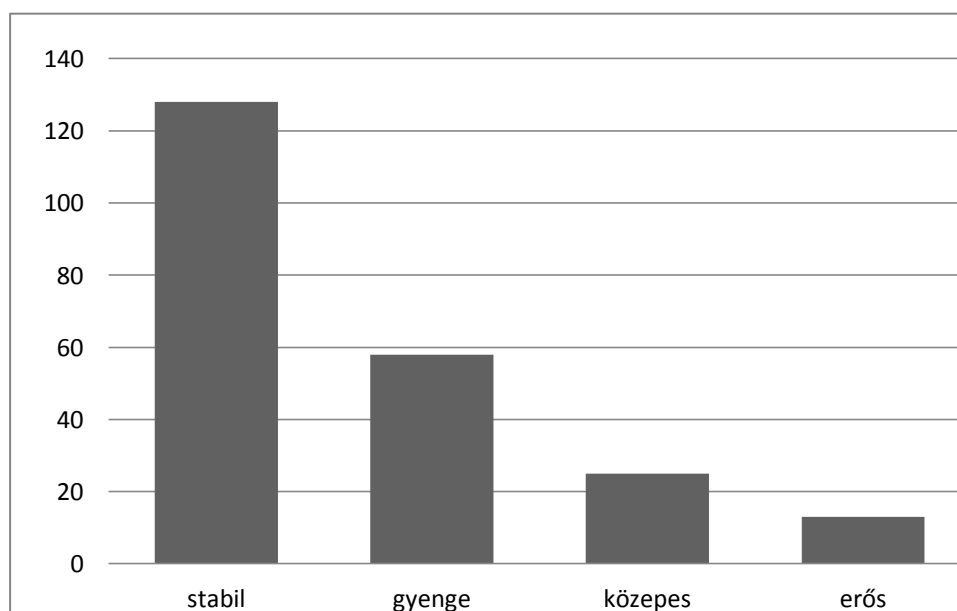
Az ingadozás erőssége alapján tehát a tövek különböző kategóriákba sorolhatók. Az ingadozáserősség alapján a következő kategóriákat különítem el:

- **erős (kiegyensúlyozott)** ingadozás: a ritkább allomorf aránya 30 és 50% közötti;
- **közepesen erős** ingadozás: a ritkább allomorf aránya 10 és 30% közötti;
- **gyenge** ingadozás: a ritkább allomorf aránya 1 és 10% közötti.

A (2) alatt példaként felsorolt tövek szerkezete megegyezik a tővégi N magánhangzó(k) számában, minőségében, sőt a szótagszámban is, az ingadozás erősségét tehát nem egyértelműen azonosítható fonológiai tényezők határozzák meg.

Az ingadozás mértéke alapján elkülöníthető csoportok jelentőségét a **gyakoriságukban mutatkozó szabályosság** adja. Az alábbi grafikon a gyengén, közepesen és erősen ingadozó, valamint stabil tövek száma látható az adatbázisban.

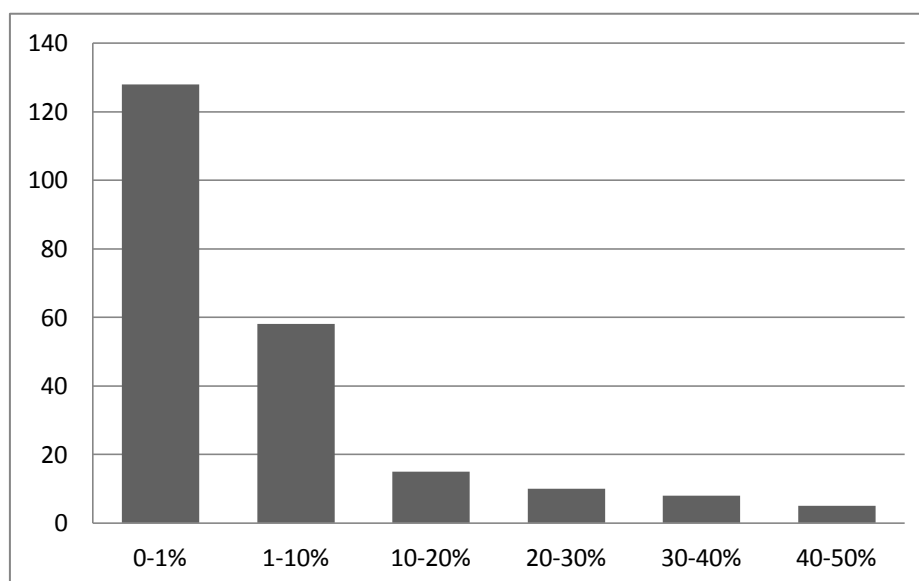
1. ábra: Stabil, valamint gyenge, közepes és erős ingadozást mutató tövek gyakorisága I.

Az erősen ingadozó tövek tehát igen ritkák, ezeknél gyakoribbak a közepesen ingadozók, míg az erős ingadozás meglehetősen ritka; az ingadozás jellemző formájának tehát nem a kiegyensúlyozott, hanem a domináns tűnik. Ha a három ingadozó csoportot további alcsoportokra bontjuk, az ingadozáserősség alapján elkülöníthető csoportok

típusgyakoriságában kirajzolódó tendencia továbbra is megfigyelhető marad; ez látható a 2. ábrán.

2. ábra: Stabil, valamint gyenge, közepes és erős ingadozást mutató tövek gyakorisága II.

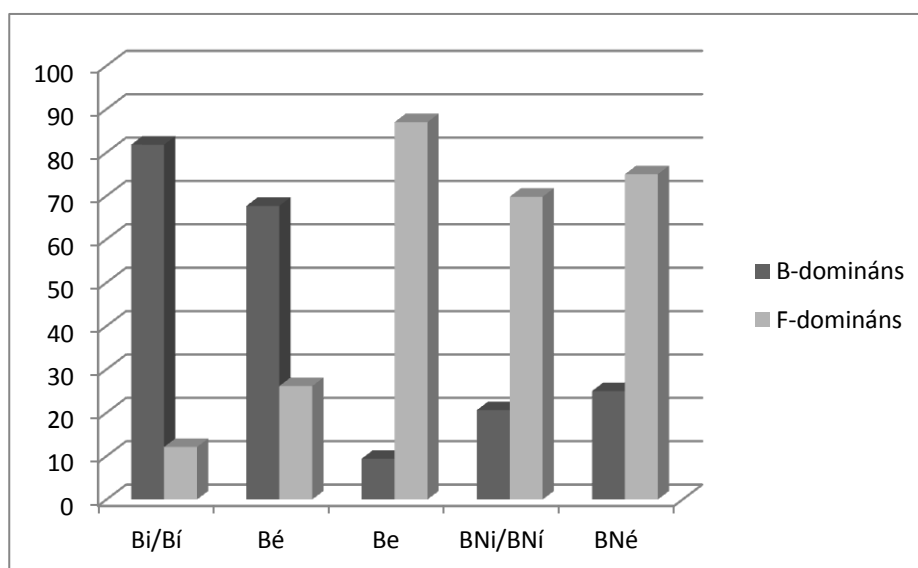
A korpuszban legnagyobb számban előforduló stabil és gyengén ingadozó típusok további bontásával szintén ugyanezt a szabályosságot figyelhetjük meg. A gyengén ingadozók közül 42 töre jellemző 1 és 5% közötti, míg csupán 16-ra 5 és 10% közötti ingadozás. A stabil toldalékolású tövek közül a legtöbb (N=78) kizárólag egyféle allomorffal fordul elő, tehát „stabilan stabil”; ennél jóval kevesebb tónél (N=50) jelenik meg valamelyik allomorff elhanyagolhatóan alacsony arányban.

Egyértelmű tehát, hogy **az ingadozás jellemző formája a domináns**, azon belül a **gyenge** (10% alatti): ebbe a kategóriába tartozik az alkalmazott kritériumok alapján ingadozónak minősített tövek körülbelül 60%-a (58 vs. 38). Azoknak a töveknek a száma pedig, amelyek majdnem egyenlő arányban vesznek fel F és B toldalékokat, igen alacsony: erős ingadozást mutató töből (a ritkább allomorff aránya 30% fölötti) mindössze 13 van – ez az ingadozó mintának csak 13,5%-át (a teljes mintának pedig 5,8%-át) teszi ki.

3.2.3. Szerkezet és allomorf-dominancia

Kontra és Ringen eredményeikből elsősorban azt hangsúlyozták, hogy az *e* végű szavak dominánsan F toldalékolásúak. Az ingadozás jellemzően domináns jellege azonban még jobban kiemeli ennek jelentőségét: amennyiben az ingadozás többnyire az egyik allomorf erőteljes dominanciáját jelenti, az elemzésben **nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a** tőtípus ingadozó tagjaira jellemző **gyakoribb allomorf**nak. Így egy tőtípusnak nemcsak az fontos tulajdonsága, hogy mennyire jellemző rá a stabil toldalékolás, illetve az ingadozás, hanem az is, hogy a típusba tartozó ingadozó tövek melyik allomorf dominanciájával jellemezhetők. Sőt, mivel az ingadozás jellemzően domináns, ráadásul majdnem minden típusban kimutatható, egy tő (illetve tőtípus) jellemzésében az ingadozás ténye másodlagos a domináns allomorf jellegéhez képest. A 3. ábrán az F-domináns, B-domináns és kiegyensúlyozott ingadozás aránya látható az egyes tőtípusokon belül.⁴⁹

3. ábra: B-domináns és F-domináns tövek aránya ingadozó tőtípusokban

A Bi/Bí és Bé típusok ingadozása igen erőteljes B-dominanciát, míg a Be, BNi/BNí és BNé csoporté F-dominanciát mutat. Legmarkánsabban – körülbelül hasonló mértékben – a transz-

⁴⁹ A BNe típus nem ingadozik, ezért nem szerepel a grafikonon. Nem tüntettem fel azokat az ingadozó töveket, amelyek esetében nem volt egyértelműen eldönthető, hogy melyik a domináns allomorf, mivel ezek száma nagyon alacsony. (Az ingadozástípusok százalékos arányának számításánál azonban az ilyen töveket is figyelembe vettem.)

parens toldalékolású Bi/Bí és a harmonikus toldalékolású Be típusokban nyilvánul meg az egyik allomorftípus dominanciája.

Mindez Kontra és Ringen érvelését támasztja alá: az *e* semlegessége sokkal gyengébb, mint a többi N magánhangzóé. A semlegesség graduális jellege már igen régóta ismert (Anderson 1980); az elemzések eltérnek azonban abban, hogy számolnak-e ezzel a fokozatossággal. Kérdéses lehet persze, hogy szükség van-e egyértelmű döntésre az *e* semleges vagy harmonikus státuszával kapcsolatban. Annyi azonban biztos, hogy a gradualitás **nem** a semlegesség egyenletes csökkenését jelenti a nyíltság függvényében: az *e* és a többi N magánhangzó között igen komoly különbség van transzparencia tekintetében. Az *i*, *í* és az *é* hasonlósága nagyobb – abból a szempontból is, hogy kevésbé jellemző rájuk az ingadozás, és abból a szempontból is, hogy az ingadozás esetükben a B allomorfok túlsúlyát, míg az *e* végűeknél az F allomorfokét jelenti. Az NN végű tövek esetében szintén ez a különbség rajzolódik ki: a BNe szerkezetű tövek kötelezően F toldalékolásúak, míg a BNé és BNi/BNí típusok ingadozók.

3.2.4. Összegzés

Az EH-ra jellemző ingadozás középpontba állításával az adatokból a korábbi feltételezésekkel sok szempontból egybevágó, azonban valamelyest árnyaltabb kép bontakozik ki. Az aktív, tehát a produkcióban spontán módon megnyilvánuló ingadozás vizsgálata az ingadozó minta (intuíciónak számára hozzáférhetetlen) **heterogenitását**, azonban az elemzések számára is releváns **szabályosságokat** is mutat.

Az allomorftípusok egymáshoz viszonyított aránya tekintetében az ingadozás leggyakoribb megnyilvánulási formája a domináns, a gyakoribb allomorftípus pedig a tőtípusok stabil töveinek gyakoribb toldalékolási mintájával egyezik meg. Az ingadozás tehát egyáltalán nem azt jelenti, hogy mindkét féle toldalékallomorf egyforma gyakorisággal jelenik meg, hanem azt, hogy a tőtípus toldalékolására **általában** jellemző allomorfok mellett jóval kisebb arányban a másik típusú allomorf **is** megjelenhet. Az ingadozás tényének tehát kevésbé van jelentősége, mint a típusra jellemző toldalékolási tendenciáknak. Az általam felhasznált korpusz adataihoz képest a jólfarmáltsági ítéletek erősebb ingadozást mutathatnak, azonban az aktív ingadozás jelentőségét ez nem csökkenti, a potenciális változások szempontjából ugyanis elsősorban a valóban megnyilvánuló és nem a „látens” variabilitásnak van jelentősége.

3.3. Toldalékspecifikus ingadozás?

Az ingadozást a harmóniaelemzések általában csak a tövekkel, illetve a tövek magánhangzóival hozzák kapcsolatba, bár néhányan említik a lehetőséget, hogy a todalékok között is vannak különbségek a stabilitásra, illetve ingadozásra való hajlam tekintetében. Elsőként Szépe György vetette fel, hogy az ingadozás nem egyformán jelentkezik az ingadozó tövekhez kapcsolódó egyes todalékok estében. Ő maga inkább afelé hajlik, hogy „minden váltakozásnak jelzett esetben tetszés szerint válogathatunk a magas vagy a mély magánhangzójú todalék használata között” (1958:122), a kérdést azonban részletesebben nem vizsgálta. Cseresnyési (1993: 411) és Kassai (1998: 141) ennek ellenkezőjére utalnak, azonban csupán egy-egy mondat erejéig. Kassai szerint „egyetlen szó különféle todalékolású alakjaiban is megfigyelhető ingadozás, pl. *mágnessel/mágnessal*, de **mágnesos*, **mágnesok*. Cseresnyési a harmónia vizsgálatra váró területeként jelöli meg a todalékok eltérő harmonikus viselkedését; szerinte „a todalékok ingadozási mutatói **nem véletlenül különböznek** (vö. pl. *fustélytól/fustélytól*, de nem **fustéllyel* vagy *fustélye*)” (kiemelés tőlem). Rebrus, Szigetvári és Törkenczy (2012: 504–5) szintén a *mágnés* (**mágnesos*, de *%mágnesnek*), illetve a szinte minden elemzésben felbukkanó *férfi* (**férfiek*, *%férfinek*) esetét említi annak illusztrálására, hogy a harmonikus viselkedés nemcsak a tövek, hanem a váltakozó todalékok esetében is (részben) lexikálisan meghatározott.⁵⁰

Ennél valamivel részletesebben is foglalkozik a kérdéssel Papp (1975), Kontra és Ringen (1986), Abondolo (1988) és Gósy (1989a, b); ők szintén Szépével ellentétes véleményt fogalmaznak meg, álláspontjaik azonban konkrét kérdésekben jelentősen eltérnek. A következőkben a todalékok eltérő mértékű ingadozásával kapcsolatos eddigi feltételezéseket, valamint vizsgálati eredményeket elemzem (3.3.1., 3.3.2., 3.3.3., 3.3.4.), majd bemutatom saját eredményeimet (3.3.5.).

3.3.1. Papp Ferenc: ingadozó és stabil tő+toadalék kombinációk

Az első eredményeket a todalékok eltérő harmonikus viselkedésével kapcsolatban Papp Ferenc (1975: 166) közölte, aki azt vizsgálta, hogy az ingadozó tövek egyaránt előfordulnak-e PL $(-V)k$ és POSSSG⁵¹ $(-j)A$ todalékok F, illetve B változataival is. Papp szerint az

⁵⁰ Az N magánhangzót tartalmazó, nem váltakozó todalékok viselkedéséről a 4.4. részben lesz szó.

⁵¹ Papp a $(-j)A$ todalékokat 3 PERS-ként jelöli.

ingadozó tövek többsége mindkét toldalék mindkét allomorfjával előfordul. Talált azonban néhány olyan tövet is, amelyek aszimmetrikusan viselkednek e tekintetben: az egyik toldaléknak csak az egyik, a másiknak viszont mindkét változatát felvehetik. Az 5. táblázatban ezeknek a töveknek a viselkedését mutatom be. (Árnyékolással a Papp által rosszulformáltnak vélt alakokat jelöltem.)

6. táblázat: Papp: toldalékfüggő stabilitást és ingadozást mutató tövek I.

tő	-ok	-ek	-ja	-(j)e
<i>abesszin</i>	<i>abesszinok</i>	<i>abesszinek</i>	* <i>abesszinja</i>	<i>abesszinje</i>
<i>szalamander</i>	<i>szalamanderok</i>	<i>szalamanderek</i>	* <i>szalamanderja</i>	<i>szalamandere</i>
<i>sláger</i>	<i>slágerok</i>	<i>slágerek</i>	* <i>slágerja</i>	<i>slágere</i>
<i>junker</i>	<i>junkerok</i>	<i>junkerek</i>	* <i>junkerja</i>	<i>junkere</i>
<i>konstábler</i>	<i>konstáblerok</i>	<i>konstáblerek</i>	* <i>konstáblerja</i>	<i>konstáblere</i>
<i>korner</i>	<i>kornerok</i>	<i>kornerek</i>	* <i>kornerja</i>	<i>kornere</i>
<i>karakter</i>	<i>karakterok</i>	<i>karakterek</i>	* <i>karakterja</i>	<i>karaktere</i>
<i>sakter</i>	<i>sakterok</i>	<i>sakterek</i>	* <i>sakterja</i>	<i>saktere</i>
<i>kartell</i>	* <i>kartellok</i>	<i>kartellek</i>	<i>kartellja</i>	<i>kartellje</i>
<i>pasztell</i>	* <i>pasztellok</i>	<i>pasztellek</i>	<i>pasztellja</i>	<i>pasztellje</i>

Ennek a tíz tőnek ezzel a kétféle toldalékkal ellátott alakjai az MNSz-ben nem fordulnak elő megfelelő számban,⁵² ezért itt internetes adatokat is felhasználtam. A 7. táblázatban az látható, hogy a Papp által feltételezett ingadozási minták hogyan jelennek meg a Szövegtárból, illetve az internetről gyűjtött⁵³ adatokban. Az 'ingadozó' (+) és 'nem ingadozó' (–) minősítések kritériumai igen hasonlóak az ingadozás kapcsán már tárgyaltakhoz, itt azonban nem a töre, hanem annak egyféle toldalékkal ellátott alakjaira vonatkoztatom: az ingadozó toldalék ritkább változata legalább 1%-ban előfordul. A 100-nál kevesebb

⁵² Az *abesszin*, *junker*, *konstábler* toldalékos alakjaira kapott találatok száma kevesebb, mint 4 (így az adatbázisban nem is szerepelnek), de a *sakter* és *szalamander* összesen 7, illetve 8 toldalékos alakja sem igazán informatív ebből a szempontból.

⁵³ 2012. június 12-i adatok.

példányban előfordulók ingadozók, ha mindkét allomorfra van adat, egyébként nem kapnak minősítést; ez utóbbit n.a.-val⁵⁴ jelölöm.

7. táblázat: Papp: toldalékfüggő stabilitást és ingadozást mutató tövek II.

	PL ingadozás		POSSG3 ingadozás	
	MNSz	internet	MNSz	internet
<i>abesszin</i>	+	+	n.a.	n.a.
<i>szalamander</i>	n.a.	–	n.a.	–
<i>sláger</i>	–	–	–	–
<i>junker</i>	n.a.	+	n.a.	+
<i>konstábler</i>	n.a.	–	n.a.	n.a.
<i>karakter</i>	–	–	–	–
<i>sakter</i>	n.a.	+	n.a.	+
<i>kartell</i>	n.a.	–	+	+
<i>pasztell</i>	n.a.	–	+	+

Az MNSz-ből, illetve az internetről gyűjtött adatokból – amennyiben megfelelő számban fordulnak elő – ugyanazok az eredmények rajzolódnak ki, ezek viszont csak részben egyeznek Papp Ferenc feltételezéseivel. Az alkalmazott kritériumok értelmében valóban ingadozónak minősül az *abesszin*, *junker*, *sakter* többes száma, valamint a *kartell* és *pasztell* POSSG3 alakja, és valóban elhanyagolhatóan ritkák a *kartellok*, *pasztellok*, *szalamanderja*, *slágerja* alakok. Néhány esetben azonban nem jelenik meg ingadozás: nem vagy – az internetes adatok esetében – csak elhanyagolhatóan alacsony arányban mutathatók ki a *szalamanderok*, *slágerok*, *konstáblerok*, *karakterok*. Van viszont adat a *junkerja*, *karakterja* és *sakterja* alakokra; **a többes szám ingadozása** tehát – amennyire ezt néhány tö adataiból meg lehet állapítani – általában véve **gyengébbnek, a birtokosé pedig erősebbnek** tűnik a Papp által feltételezetténél.⁵⁵ Ezek az adatok tehát részben megerősítik, részben cáfolják Papp megállapításait az általa eltérően ingadozónak vélt tövek PL és POSSG3 toldalékos alakjainak aszimmetriájával kapcsolatban: az erősen ingadozó tövek – valószínűleg – mindkét

⁵⁴ A.m. 'nincs adat'.

⁵⁵ Éppen a többes számú alak ingadozásának hiányát feltételezte Kassai a *mágnes* szó toldalékolásával kapcsolatos, már idézett véleményében. Az MNSz-ben azonban a *mágnes* más alakokban is stabil (N=2148).

toldalékkal ingadoznak, a gyengébben ingadozók esetében azonban toldalékonként eltérhet az ingadozás megléte vagy hiánya. Inkább úgy tűnik azonban, hogy a többes szám kevésbé, és nem erősebben ingadozik, mint a POSSSG3 szuffixum. Természetesen ez a hipotézis alaposabban, több adat bevonásával vizsgálendő – a későbbiekben (3.3.5) még visszatérek erre a kérdésre.⁵⁶

A vizsgált tövek ingadozó vagy nem ingadozó jellege ráadásul – a *sláger* és a *szalamander* kivételével – a variancia-zóna toldalékolási szabályszerűségeinek alapján jól magyarázható (l. 4., 5. fejezet). Az *abesszin*, valamint a *junker*, *sakter*, *kartell*, *pasztell* erősebben ingadozó töcsoportok tagjai; a *konstábler* és *karakter* viszont három szótagú *e* végűek, amely csoportban az ingadozás jóval gyengébb mértéke tapasztalható. A két valódi PL–POSSSG3 aszimmetriát mutató *tő*, a *kartell* és a *pasztell* két szótagú, azonban mássalhangzó-kapcsolatra végződik, F toldalékolásuk tehát gyengébbnek várható a többi két szótagúhoz képest; talán éppen ez a gyengébb ingadozás mutatkozik meg a többes számú alakok stabilitásában.

3.3.2. Kontra–Ringen (1986): nem-szisztematikus eltérések tő+toldalék kombinációk kezelésében

Papp eredményeiből kiindulva Kontra és Ringen (1986: 9–12) végezte a toldalékokat érintő következő vizsgálatot. Papp adatai közül a *szalamander*, *sláger*, *karakter*, *abesszin* és *pasztell* töveket vizsgálták – azonban nem kétféle, hanem ötféle $-(V)k$, $-(j)A$, $-nAk$, $-bAn$, $-rÓl$ toldalékkal.

Eredményeik – szerintük – általában véve megerősítették Papp alapvető feltételezését az ingadozás toldalékonkénti eltéréseivel kapcsolatban: több *tő* esetében szignifikáns eltérést találtak az egyes toldalékok F változatának előfordulási gyakorisága között. Nem egyeztek azonban eredményeik Papp azon megállapításaival, amelyeket specifikusan az egyes *tő*+toldalék kombinációkkal kapcsolatban tett, bár erre csak lábjegyzetes utalást tesznek (1986: 10): adataik szerint az „ingadozó” *slágerek* (99%) és a „nem ingadozó” *slágere* (100%), valamint az „ingadozó” *pasztellek* (97,9%) és a „nem ingadozó” *pasztellje* (93,9%)

⁵⁶ Az a kérdés, hogy a néhány *tő* viselkedéséből kirajzolódó tendencia mennyire általánosítható – ennek a két toldaléknak a vonatkozásában – az MNSz segítségével nem vizsgálható. Adataim között mindössze 18 olyan szó volt, amelynek mind a PL, mind a POSSSG3 alakja legalább 100-szor fordult elő; ezekből csupán egy mutatott ingadozást. Másrészt a POSSSG3 nem túl gyakori toldalék, a gyakoribb tövek esetében is ritkán fordul elő elég nagy számban (a teljes korpuszban összesen 12.992 alakban található meg szemben a PL 31.267 példányával).

különbsége nem szignifikáns. Kontra és Ringen nem említi, azonban szintén jelentős eltérés Papp eredményeihez viszonyítva, hogy az általuk talált szignifikáns eltérések **egyikét sem** a Papp által vizsgált két toldalék között mutatták ki.

A következő táblázatban Papp, valamint Kontra és Ringen adatainak viszonyát mutatom be (Kontra és Ringen saját adataikat tartalmazó táblázata alapján, p. 10). A 7. táblázattal megegyezően jelölöm az ingadozás meglétét vagy hiányát. Árnýékolással az eredményeik közötti egyezéseket jelzem.

8. táblázat: Toldalékspecifikus ingadozás: Papp és Kontra–Ringen eredményei

	Papp		Kontra–Ringen	
	PL ingadozás	POSSSG3 ingadozás	PL ingadozás	POSSSG3 ingadozás
<i>szalamander</i>	+	–	+	+
<i>sláger</i>	+	–	– ⁵⁷	–
<i>karakter</i>	+	–	–	–
<i>pasztell</i>	–	+	+	+
<i>abesszin</i>	+ ⁵⁸	–	+	+

Kontra és Ringen eredményei tehát csupán az esetek felében egyeznek Papp feltételezéseivel.⁵⁹ Az is jól látszik azonban, hogy **nem** sikerült kimutatniuk az ingadozás **aszimmetriáját** – tehát a toldalékokra jellemző ingadozási eltérések Papp által feltételezett **szabályosságát**. Kontra és Ringen adatai inkább azt mutatják, hogy a vizsgált tövek vagy

⁵⁷ Kontrától és Ringentől eltérően itt sem tekintem ingadozónak az olyan alakokat – így a *sláger* többes számú alakját sem – amelynél a ritkább allomorf aránya nem haladja meg az 1%-ot).

⁵⁸ Kontrák félreértelmezték a Papp által írottakat az *abesszin* besorolásával kapcsolatban (a táblázatban a Papp által írottaknak megfelelő besorolást adom meg). Az *abesszint* azok közé a tövek közé sorolták, amelyek többes száma csak F lehet, azonban *ja/-je* ingadozást mutatnak, tehát a *kartell*hez és *pasztell*hez hasonlóan viselkedik. Eredetiben: „... *kartell* 'cartell', *abesszin* 'Abyssinian', and *pasztell* 'pastel' [...] require front vowels in the nom. plural, but the third singular possessive vacillates.” (p. 9.) Papp szerint azonban az *abesszin* a másik csoportba tartozik. Eredetiben: „A következő hét L végű esetében a 3 PERS ingadozás nélkül *e*, a PL ingadozik: *-ek* v. *-ok*: *szalamander*, *sláger*, *junker*, *konstábler*, *korner*, *karakter*, *sakter*; a következő egy L végű esetében a 3 PERS *-je*, a PL *-ek* v. *-ok*: *abesszin*.” A többi hét tőtől tehát csak abban különbözik, hogy a 3 PERS F változatát nem *-e*, hanem *-je* változatban kapja.

⁵⁹ Saját eredményeim öt eltérő esetből négyben Kontra és Ringen eredményeivel egyeznek meg.

mindkét toldalékkal ingadoznak (*szalamander, pasztell, abesszin*), vagy egyikkel sem (*sláger, karakter*). Papp eredményeit tehát csak annyiban sikerült reprodukálniuk, hogy **vannak eltérések** a toldalékok ingadozásának mértékében.

Kontra és Ringen vizsgálata nemcsak a Papp Ferenc által is tárgyalt két toldalékra, hanem három másikra is kiterjedt. A vizsgált 5 tőből csak egy (a *karakter*) nem mutatott jelentős különbséget a toldalékváltozatok arányában, ami a tő majdnem kizárólagos F toldalékolásával függ össze.⁶⁰

Az öt tő ötféle toldalékkal ellátott alakjának vizsgálata minden tő estében 10 toldalékpár összehasonlítását jelenti (összesen tehát 50 párt). Ebből a szerzők 12 esetben (tehát az összes pár kb. egynegyedénél) találtak szignifikáns különbséget az F toldalékváltozat gyakoriságában. Igaz ugyan, hogy ezek a különbségek jósolhatatlannak tűnnek, azonban mutatkozik egy igen feltűnő – a szerzők által nem említett – tendencia: majdnem az összes (10) esetben a *-nAk* mutat jelentős eltérést valamely más toldalékhoz képest, ráadásul mindig a B toldalékok javára. A legkevesebb F alakban előforduló toldalék négy tő⁶¹ esetében a *-nAk* volt. Négy esetben mutatott szignifikáns különbséget a *-bAn*, ezek közül azonban három esetben a *-nAk* párjaként. Adataik arra utalnak tehát, hogy a toldalékok közül a *-nAk* a többenél erősebben ingadozik; Kontrának és Ringennek más, szabályszerűsége utaló eredményt nem sikerült produkálniuk.

Az eredményeket azonban gyengíti a kontextus harmonikus toldalékolást befolyásoló hatása, amelyre a szerzők éppen a toldalékokat vizsgáló teszt kapcsán figyeltek fel. Kontra és Ringen szerint a *szalamandernek* alak alacsony gyakoriságában az is közrejátszhatott, hogy a szóalakot tartalmazó mondat korábban, hangsúlyos szóhoz kapcsolva már tartalmazta a *-ban* toldalékallomorfort. A *szalamander* többi toldalékkal ellátott alakjainál, amelyek nem ilyen szerkezetű mondatokban fordultak elő, jóval magasabb (82,2% vs. > 90%) volt az F toldalékok aránya. A szerzők újabb kérdőíves vizsgálatot terveztek sejtésük igazolására, és arra az eredményre jutottak, hogy a korábban elhangzó, hangsúlyos tőhöz kapcsolt toldalékallomorfok (*ezzel, abban* stb.) hatással vannak a toldalékválasztásra. Ez mind az öt tesztszó esetében kimutatható volt, azonban csak két esetben mutatkozott szignifikáns különbség. Kontra, Ringen és Stemberger (1989, 1991) később részletesebb vizsgálatban is igazolta a hangsúlyos szóhoz kapcsolt toldalékallomorf által kiváltott „távharmonia” működését.

⁶⁰ Az MNSz-ben a *karakter* nem ingadozó.

⁶¹ A kivételt ráadásul éppen a többi tőhöz képest gyengébb ingadozást mutató *karakter* jelenti.

A *szalamander* háromféle toldalékkal ellátott alakjai között kimutatott különbségek tehát – részben legalábbis – a kontextus hatásának tudhatók be. Így az 50 összevethető tő+toldalék párból mindössze 9 esetében jelentkezik olyan szignifikáns különbség, amely más hatással nem magyarázható – ezek a különbségek ráadásul nem szisztematikusak.

Kontra, Ringen és Stemberger (1989) újabb, a kontextus szerepére irányuló kérdőíves vizsgálatában három tő háromféle toldalékos alakjai szerepeltek. Mivel a szerzők elsősorban a kontextus előfeszítő szerepére koncentráltak, a toldalékok közötti eltéréseket részletesen nem elemezték. Annyi azonban látszik megadott adataikból (p. 133), hogy a *-nAk* általában véve **nem** gyakoribb a másik két B magánhangzós allomorfnál (*-vAl*, *-bAn*), és ezekből az adatokból sem következtethetünk a toldalékok közötti **tendenciaszerű**, tehát az EH elemzései számára is jelentőséggel bíró különbségre.

Meg kell jegyezni, hogy Kontra és Ringen (1988)-ra hivatkozva Gósy (1989b: 103) olyan jelentős különbségeket is említ, amelyek a szerzők korábban publikált munkájában nem jelennek meg. A *fotel* tővel vizsgált toldalékok közül a *-tól* (40%) és a *-hez* (47%) sokkal gyakoribb volt, mint a *-be* (25%), *-nek* (13%) és *-vel* (19,5%). Szempontunkból ez azért is fontos, mert saját anyagomban ugyanezek a toldalékok némiképpen hasonlóan viselkednek, bár a kimutatható különbségek kisebbek (l. 3.3.5.). Ringen és Kontra azonban következő, kutatásaikat összegző 1989-es tanulmányukban egyáltalán nem említik a toldalékok harmonikus viselkedése közötti különbségeket, elképzelhető tehát, hogy azokat mégsem látták annyira meggyőzőnek/szabályosnak, mint az EH variancia-zónájában működő többi tényezőt.

3.3.3. Gósy (1989a, b): a toldalékok, az ingadozás és a nyelvelsajátítás

A toldalékok ingadozásának eltéréseivel kapcsolatban – elsősorban, de nem kizárólag a nyelvelsajátítás szempontjából közelítve a kérdéshez – Gósy (1989a, b) is közölt adatokat. Gósy a Kontra és Ringen által vizsgált tövek közül tesztelt néhányat három korcsoporthoz tartozó (5, 6 és 9 éves) gyermekek, valamint felnőtt adatközlők bevonásával. A vizsgálat elsősorban arra a kérdésre irányult, hogy a felnőttnyelvben ingadozást mutató tövek toldalékolása hogyan alakul az életkor függvényében, vagyis hogyan sajátítják el a gyermekek a variancia-zónába tartozó tövekre jellemző toldalékolási mintázatokat. A kísérletben összesen 8 tő 5 féle toldalékkal ellátott alakjai kaptak helyet.

Gósy azt a következtetést vonja le adataiból, hogy a fejlődést ezen a téren a B toldalékok **folymatos** visszaszorulása és ezzel párhuzamosan az F toldalékolás térnyerése jelenti. A fiatalabb gyermekek B-toldalék-preferenciáját a B magánhangzók produkálására rendelkezésre álló nagyobb artikulációs térrel, vagyis az **artikulációs könnyebbség** elvével magyarázza. Emellett azonban felfigyel arra is, hogy az egyes toldalékok nem egyformán erős ingadozást mutatnak. Ezt a toldalékok elsajátításának idejével hozta összefüggésbe: minél korábban jelenik meg a toldalék, annál gyakoribb az F változat. Számunkra elsősorban a toldalékok eltérő viselkedésére vonatkozó eredmények relevánsak, ezért itt csak ezekkel foglalkozom; nem elemzem részletesen Gósynak az ingadozó tövek elsajátításával kapcsolatos elképzeléseit, amelyeket szintén ezekben a munkáiban fogalmazott meg.

A következő táblázat az egyes toldalékok F allomorfjainak arányát mutatja (Gósy 1989b: 103 alapján) a 9 évesek, illetve a felnőttek válaszaiban.

9. táblázat: Gósy: toldalékspecifikus ingadozás a kilencéves és a felnőtt csoportban

toldalékvariáns	kilencévesek	felnőttek
<i>-nek</i>	85,7	87,9
<i>-hez</i>	82,4	85,7
<i>-vel</i>	74,6	85,7
<i>-től</i>	74,7	82,4
<i>-ről</i>	20	17

Feltűnő a *-ről* alacsony aránya mindkét csoportban – ezt Gósy a toldalék különös viselkedése miatt kizárja a részletesebb elemzésből. További vizsgálatra érdemes problémaként veti csak fel a kérdést, hogy az eredmények a *-ről* toldalék vagy az azzal vizsgált két tö (szamójéd, pantomim) sajátosságaival vannak-e összefüggésben. Egyértelmű azonban, hogy a háttérben a **tövek** viselkedése áll: a többi szuffixumot erősebben F toldalékos, zömmel *e* végű tövekkkel (*Ágnes, fotel, sláger, szalamander, hidrogén, mágnes*) vizsgálta, míg a *-rőt* kizárólag az említett két, kevésbé erős F toldalékolású, nem *e* végű tövel. A *-ről* toldalékhoz szerkezetileg igencsak hasonló *-től* ráadásul sokkal nagyobb arányban jelenik meg, így hangtanilag semmi sem indokolja a vizsgálatban közöttük mutatkozó igen jelentős különbséget.

A Gósy által tesztelt többi toldalék közül a *-val* és a *-től* ingadozása tér el jelentősen a gyerekek és a felnőttek válaszaiban, a *-nek* és a *-hez* körülbelül hasonló(an magas) arányú a

két csoportban. Ezt Gósy a toldalékok elsajátításának sorrendjével kapcsolja össze (1989b: 104) mégpedig a következőképpen. A gyermekek először a toldalékok B variánsait preferálják, majd a fejlődés során az F allomorfok aránya fokozatosan emelkedik, amíg el nem éri a felnőttnyelvre jellemző mértéket. A korábban elsajátított toldalékok esetében a gyermek hamarabb „áll át” az F toldalékolásra, míg a későbbiek tovább mutatják az elsajátításkor – elvileg – jellemző B-preferenciát. Az elemzett négy toldalék közül a *-tÓl* relatíve késői toldalék, míg a többi három már korábban megjelenik, így Gósy szerint érthető, hogy a *-tól* a többi F allomorfnál kisebb arányú a gyerekek csoportjában. Szintén jól magyarázza a hipotézis a korán megjelenő *-hez* és a *-nek* magas arányát. Nem illik azonban a képbe a *-vel*: annak ellenére, hogy ezt is korán produkálják a gyerekek, az F értékek a *-től*éihez hasonlóan alacsonyak. Gósy ezt a *-vAl* megfelelő használatával kapcsolatos nehézségekkel magyarázza: bár a toldalék megjelenése korai, sajátos morfofonológiája lassítja az elsajátítást, így az bár korán megkezdődik, de meglehetősen későn zárul le.

Meggyőződésem szerint Gósy közölt adatai az általa megfogalmazottnál jóval óvatosabb, kevésbé általános érvényű feltételezéseket engednek csak meg.

Először is: a 9. táblázatban bemutatott adatok nem utalnak a toldalékok viselkedése közötti jelentős különbségre a felnőttnyelvben sem. Bár a kísérlet kiindulópontjául idézett Kontra–Ringen vizsgálatban igen nagy különbség van bizonyos toldalékok ingadozása között (a *-nAk* F allomorfja például csak 13%-ban, míg a *-tÓlé* 40%-ban fordult elő), Gósy felnőttnyelvi adatai – a már említett *-rÓlt* leszámítva – maximum 5,2%-os eltérést mutatnak, amely nem minősíthető sem egyértelműnek, sem pedig jelentősnek (főleg mindössze 30 informánstól származó adatok esetében).

Gósy eredményei más szempontból sem egyeznek az általa hivatkozottakkal: míg Kontra és Ringen vizsgálatában éppen a *-tÓl* és a *-hVz* esetében jelent meg több, a *-nAk* és *-vAl* esetében pedig jóval kevesebb F allomorf, addig Gósynál éppen fordítva: a *-nek* fordult elő a legmagasabb, míg a *-tól* a legkisebb arányban.

Egyáltalán nem egyértelmű, hogy a korcsoportok eredményei között kimutatott különbségeket **fejlődésnek** kell-e tekintetnünk; nem csupán véletlenszerű eltérésekről van-e szó, amelyek eltűnnének az adatközlők és/vagy a vizsgált tövek számának növelésével. A Gósy által vizsgált 4 csoportból három 30, míg a 6 éveseké csupán 20 főből állt; két csoport eredménye közötti 10%-os eltérés tehát mindössze három adatközlő választ tükrözi.

Nem tűnik túl meggyőzőnek az a feltételezés sem, hogy a 9 éves gyermekek felnőttektől eltérő eredményei **kilenc éves koron túl is zajló fejlődést** mutatnának. Nem állnak

rendelkezésre a toldalékok eltéréseivel kapcsolatos adatok a kisebbek (az 5 és 6 évesek) csoportjaiban, pedig amennyiben a toldalékok elsajátításának sorrendje valóban kapcsolatban áll az adatokban jelentkező eltérésekkel, ezeknek a kisebbek csoportjaiban is kimutathatóknak kellene lenniük, sőt: elsősorban ott kellene kimutathatóknak lenniük. Nem tartom könnyen elfogadhatónak, hogy a 9 éves gyermekek kompetenciáját **még mindig** befolyásolja a toldalékok elsajátításának sorrendje – főleg annak tudatában, hogy a szóban forgó toldalékok közül a legkorábbiak **másfél-kétéves kor** táján jelennek meg, és a „későbbiek” sem annyival később, hogy ez a „késés” számottevően érintse a gyermek kompetenciáját.⁶²

Végül pedig nem támasztják alá Gósy hipotézisét saját adataim sem. Anyagomban a korán elsajátított szuffixumok között nem szereplő *-tól* az egyik legkevésbé ingadozó toldalék, míg a legkorábbiak, a *-ba* és *-ban* mutatják a legerőteljesebb ingadozást (l. 3.3.5.).

Amennyiben Gósy hipotézisét valóban teljes egészében alátámasztanák a közölt adatok, a gyermekek B toldalékok iránti „vonzalmát” akkor sem lenne ésszerű az artikulációs könnyebbség elvével magyarázni. A Gósy által vizsgált legfiatalabb korcsoport az 5 éves gyerekeké volt; ebben a korban – átlagos elsajátítási folyamatot alapul véve – a legnehezebb magánhangzók, az előképzett kerek artikulációjának sem szabad problémát jelenteniük; sőt, a mássalhangzók döntő többségének artikulációja is közelíti a felnőttnyelvi normát.⁶³ Így a Gósy által vizsgált legfiatalabb, négy éves csoport esetében sem beszélhetünk „könnyű” vagy „nehéz” hangokról; az artikulációs könnyebbségnek nem lehet számottevő szerepe a vizsgált gyermekcsoportok B formák iránti preferenciájában.

Hayes és Londe gyakoriság és toldalékolás közötti (gyenge) kapcsolattal hozza összefüggésbe a gyermekek B-toldalék-preferenciáját (p. 74). A ritka szavak F toldalékolása erősebb; Hayes és Londe elképzelhetőnek tartja tehát, hogy a gyermekek eredményeit az általuk is ismert gyakoribb, inkább B toldalékos formák magyarázzák.

Gósy eredményeit megkísérelhetjük magyarázni annak feltételezésével is, hogy a gyerekek először a variábilisabb területeken is egyszerűbb szabályokat alkalmaznak: az elülső réses magánhangzókat egységesen transzparensnek tekintik, és időre (valamint megfelelő mennyiségű tapasztalatra) van szükségük ahhoz, hogy megtanulják a variancia-zónába tartozó

⁶² „A toldalékok megjelenése néha olyan gyors egymásutánban zajlik le, hogy a pontos sorrend felállítása csaknem lehetetlen” (Gósy 2005: 266)

⁶³ „Ha a fiziológiás időszakon túl hangképzési eltéréseket találunk a gyermek anyanyelvjárásához, illetőleg a köznyelvhez képest, akkor artikulációs beszédzavar áll fenn. A fiziológiás határ – az egyéni különbségek figyelembevételével – általában négyéves kor körül húzható meg” (Gósy 2005: 311)

tövek kezelésének felnőttnyelvben jelentkező bonyolultabb szabályosságait. Azt, hogy az *e* végű tövek általában F toldalékolásúak, a gyermekek viszonylag hamar felismerik mint „egyszerű” szabályosságot; a bonyolultabb esetek megfelelő kezelését azonban – mint például az *é* végűek között egyáltalán nem tipikus viselkedésű *hidrogén* kötelezően F toldalékolása – valószínűleg csak később sajátítják el. A *pantomim* és *szamojéd* toldalékolási mutatói vizsgálatonként eltérnek;⁶⁴ az ilyen „furcsa” tövek toldalékolásával, illetve annak a fejlődés során bekövetkező változásával kapcsolatban egyelőre nem vonhatunk le semmilyen konklúziót.

3.3.4. Abondolo (1988): tőspecifikus PL–DAT preferenciák aszimmetriája

A toldalékok kezelésének konzisztenciájával kapcsolatban Abondolo (1988: 38) is közölt megfigyeléseket. Szerinte az egyes tő+toldalék kombinációk ingadozásában tapasztalható különbségek beszélőktől is függnnek: vannak olyanok, akik egyes ingadozó tövekhez bizonyos toldaléknak inkább az F, másoknak inkább a B allomorfiát választják. Mindössze két példát ad meg a többes szám és a dativus preferált alakváltozatára; ezek az alábbi táblázatban láthatók. (A preferált alakokat árnyékolással jelöltem.)

10. táblázat: Abondolo (1988): tőspecifikus PL–DAT preferenciák aszimmetriája

ingadozó tő	PL		DAT	
<i>hotel</i>	<i>hotelok</i>	<i>hotelek</i>	<i>hotelnak</i>	<i>hotelnek</i>
<i>bakter</i>	<i>bakterok</i>	<i>bakterek</i>	<i>bakternek</i>	<i>bakternek</i>

Az ismertetett korábbi eredményekre Abondolo nem hivatkozik; azok pedig nem sokban érintkeznek feltételezéseivel.

Bár azt az állítást, hogy **egyes beszélők** így kezelik ezeket a töveket és ezeket a toldalékokat, adataim felhasználásával nem lehet vizsgálni (hiszen ahhoz igen sok beszélőtől **célzottan** felvett adatokra lenne szükség), azt azonban megvizsgálhatjuk, hogy a beszélők **többségére** jellemző-e ilyen jellegű, aszimmetrikus preferencia ezeknek a töveknek és

⁶⁴ *Szamojéd*: 28% F (Gósy: felnőttek); 33,3% „csak F”, de 50,4% „F jó” (Kontra–Ringén 1986: 8); 19/0 F (MNSz); 10.800 *szamojédok*, 10.400 *szamojédek* (internet, 2012. 07. 02.).

Pantomim: 27% (Gósy: felnőttek); 6,7% „csak F” (Kontra–Ringén 1989: 184); 59/36 (MNSz); 5290 *pantomimmel*, 8820 *pantomimmel* (internet, 2012. 07. 02.).

toldalékoknak a használatában. A következő táblázat ennek a két tőnek az MNSz-beli előfordulását tartalmazza a vizsgált **összes** toldalék allomorfjaival; a gyakoribb alakokat árnyékolással jelöltem.

11. táblázat: A *hotel* és a *bakter* toldalékos alakjai az MNSz-ben

toldalék	<i>hotel</i>		<i>bakter</i>	
	B allomorf	F allomorf	B allomorf	F allomorf
<i>-bA</i>	32	63	0	0
<i>-bAn</i>	111	330	0	0
<i>-bÓl</i>	13	19	0	0
<i>-hOz</i>	1	7	0	2
<i>-nAk</i>	5	7	7	5
<i>-nÁl</i>	2	5	0	0
<i>-rA</i>	6	8	1	1
<i>-rÓl</i>	0	4	0	2
<i>-tÓl</i>	2	7	0	1
<i>-vÁ</i>	0	8	0	1
<i>-vAl</i>	0	18	2	5
<i>-(V)k</i>	15	114	4	9
<i>-(V)n</i>	1	1	0	0
<i>-(V)m</i>	0	0	1	0
<i>-(j)A</i>	0	7	0	3
<i>-Unk</i>	0	2	0	1
<i>összes</i>	188	600	15	30

Az előfordulások többnyire alacsony száma mellett is kivehető egy – Abondolónak valamelyest ellentmondó – tendencia: az F allomorfok **általában, toldalékoktól függetlenül** gyakoribbnak mutatkoznak, **az allomorf-dominancia** jellege tehát **inkább tőspecifikusnak** mint toldalékspecifikusnak tűnik. Ez nemcsak a gyakori *hotel* tő gyakoribb toldalékokkal ellátott alakjainál látszik erőteljesen, hanem úgy tűnik, a ritkább alakokra is érvényes trendről van szó. A két tővel előforduló összesen 32 toldaléknak 24 esetben több F alakját tartalmazza a korpusz; és csupán két esetben magasabb a B allomorfok száma. Ezek közül az egyik a

bakter+DAT alak volt – Abondolo pedig éppen a *bakternek* alakot ítélte „bizonyos beszélők” által preferálnak.

Valószínű tehát, hogy a domináns ingadozás jellege (B vagy F) általában a teljes paradigmára, és nem csak bizonyos gyakoribb toldalékokra jellemző. A teljes adatbázisban ezt a kérdést nem vizsgáltam, csak öt igen gyakori (N>999) F- és B-domináns tő⁶⁵ adatait néztem meg ebből a szempontból. Összesen 3 toldalékos alaknál (*fotellel, foteliünk, fotelek*) nem a domináns allomorf jelent meg több példányban, egyébként (77 tő+toldalék kombináció) a megállapított összefüggés mindig igaz volt.

12. táblázat: Ingadozás a *hotel* és *bakter* tövek internetes előfordulásaiban⁶⁶

toldalék	<i>hotel</i>		<i>bakter</i>	
	B allomorf	F allomorf	B allomorf	F allomorf
<i>-bA</i>	39.000	202.000	1480	225
<i>-bAn</i>	131.000	1.090.000	2870	762
<i>-bÓl</i>	53.600	65.300	285	230
<i>-hOz</i>	68.400	267.000	2210	5500
<i>-nAk</i>	16.900	53.800	13.200	7800
<i>-nÁl</i>	11.400	20.700	17.200	766
<i>-rA</i>	11.400	17.400	1140	1200
<i>-rÓl</i>	25.900	32.700	453	2730
<i>-tÓl</i>	14.100	99.300	804	9090
<i>-vÁ</i>	684	20.900	103	262
<i>-vAl</i>	16.200	45.100	18.200	6000
<i>-(V)k</i>	29.300	2.630.000	9520	9700
<i>-(V)n</i>	19.100	63.000	315	588
<i>-(V)m</i>	17.800	17.000	4380	1330
<i>-(j)A</i>	9420	92.100	865	800
<i>-Unk</i>	38.100	97.500	349	438
<i>összes</i>	502.304	4.813.800	73.374	47.421

⁶⁵ F-dominánsak: *Ágnes, Jeruzsálem*; B-dominánsak: *fotel, konkrét, pozitív*.

⁶⁶ A keresést 2013. január 1-jén végeztem.

Meg kell jegyezni: az Abondolo által említett *hotel* és *bakter* toldalékos alakjainak internetes előfordulásait is figyelembe véve a helyzet valamivel bonyolultabbnak tűnik. A 12. táblázatban látható, hogy a *hotel* esetében teljesen egyértelmű ugyan a toldalékfüggetlen F-dominancia, a *bakter* ingadozása azonban az MNSz-adatokhoz képest egészen más képet mutat: nem F-dominánsnak, hanem B-dominánsnak, másrészt **nem** toldalékfüggetlennek tűnik. Bizonyos toldalékok esetében a két allomorf körülbelül hasonló gyakorisággal jelenik meg, míg másoknál egyértelműen az egyik, megint másoknál pedig egyértelműen a másik allomorftípus van fölényben. A kérdés további vizsgálatába itt nem bocsátkozom. Gondolatmenetünk szempontjából egyelőre csak annyi lényeges, hogy a *hotel* és a *bakter* PL és DAT toldalékos alakjai az internetes adatok tanúsága alapján sem mutatják az Abondolo által feltételezett szabályosságot: a *hotel* mindegyik alakja erősen F-domináns, a *bakterok*–*bakterek* alakok körülbelül hasonló arányban fordulnak elő, a *bakternek* pedig a ritkább, és nem a gyakoribb DAT toldalékos alak.

A *bakter* internetes előfordulásainak szeszélyes ingadozása összeegyeztethető azzal a feltételezéssel, hogy az egyes toldalékok eltérő mértékben hajlamosak az ingadozásra – ennek az sem mond ellent, hogy az ingadozó tövek **általában** az egyik toldaléktípust preferálják. Közismert, hogy a *férfi* bizonyos toldalékait ingadozóan, másokat viszont kötelezően B alakban veszi fel. Az ingadozó (*-nAk*, *-vAl*, *-rÓl* stb.) és nem ingadozó (*-ak*, *-as*) toldalékok felépítése ráadásul különböző: mindenképpen vizsgálandó tehát a kérdés, hogy az ingadozásra való hajlam eltérő-e az egyes toldalékok, illetve toldaléktípusok esetében, és amennyiben igen, mutatnak-e szabályosságokat ezek az eltérések. Mivel a *férfi* különbözik a többi ingadozó tőtől annyiban, hogy antiharmonikus–harmonikus, és nem harmonikus–diszharmonikus toldalékolás között ingadozik, egyáltalán nem törvényszerű, hogy a többi, eredetileg nem antiharmonikus tő esetében is legyenek ilyen különbségek, és ha vannak, akkor ugyanezt a mintázatot kövessék.

Saját intuícióm szerint – amely a toldalékokra vonatkozó hosszadalmas adatgyűjtésre készített – tendenciaszerű különbség van bizonyos toldalékok stabilitása és mások erősebb ingadozása között. Relatív stabilnak érzékelem azokat a toldalékokat, amelyekben *o~e* váltakozás van, és erősen ingadozóknak az *ó~ő* magánhangzósakat, például: *folderek*/**folderok*, de *folderból*/*folderből*, **Ágneshoz*/*Ágneshez*, de *Ágnestől*/*Ágnestől*. A Kassaitól idézett néhány adat (*mágnessel*/*mágnessel*, **mágnesos*, **mágnesok*) jól illeszthető ehhez a feltevéshez; Cseresnyési (1993: 411) intuíciója viszont csak részben: *fustélytól*/*fustélytól*, **fustéllyel*, **fustélye*”. Ahogy azonban a korábbi feltételezésekkel

kapcsolatban láttuk, a kérdésben állást foglaló szerzők intuícióját ritkán erősítik meg a reprezentatív korpusz adatai. A következőkben az MNSz-adatok segítségével vizsgálom meg a kérdést.

3.3.5. A toldalékok és az ingadozás – az MNSz-adatok vizsgálata

Ennek a kérdésnek a vizsgálatát is az EH-ban szerepet játszó tényezők szempontjából relative homogén csoportokban végeztem. Itt azonban **nem a tőtípusok, hanem a toldalékolás** sajátosságai szempontjából tulajdonítottam jelentőséget az egységességnek: a toldalékok viselkedését az **F-dominánsan ingadozó** tövek csoportjában vizsgáltam.⁶⁷ Az ingadozó töveket azonban ebben az esetben tágabb kategóriaként kezeltem, mint a tövek ingadozásának vizsgálata során. A **toldalékok** közötti eltérések szempontjából ugyanis azok a toldalékos alakok is relevánsak lehetnek, amelyek a **tövek** viselkedése szempontjából elhanyagolható arányban vannak csak jelen, így minden olyan tövet figyelembe vettem, amely mindkét féle toldalékváltozattal előfordult. Amennyiben ugyanis a toldalékok között vannak eltérések ingadozás és stabilitás szempontjából, akkor elsősorban az erősen ingadozó toldalékoknál számíthatunk az egyébként ritka variáns megjelenésére, ha pedig nincsenek ilyen különbségek, akkor az igen alacsony számban megjelenő alakoknak úgysem lesz jelentőségük az eredmények szempontjából.

A toldalékok viselkedésének összevetéséhez csak olyan tövek értékeit használtam fel, amelyek egy vagy több toldalék legalább 10-10 alakjával előfordultak a korpuszban; a toldalékokra vonatkozó átlagokat (F-indexeket) az allomorftípusok százalékos arányából számoltam.⁶⁸

A toldalékok eltérő mértékű ingadozására vonatkozó korábbi adatok és feltételezések elemzésének eredményei alapján arra számíthatunk, hogy nem fogunk a nyíltsági és távolsági hatáshoz hasonlóan erős különbséget találni ezen a területen, hiszen amennyiben lenne ilyen,

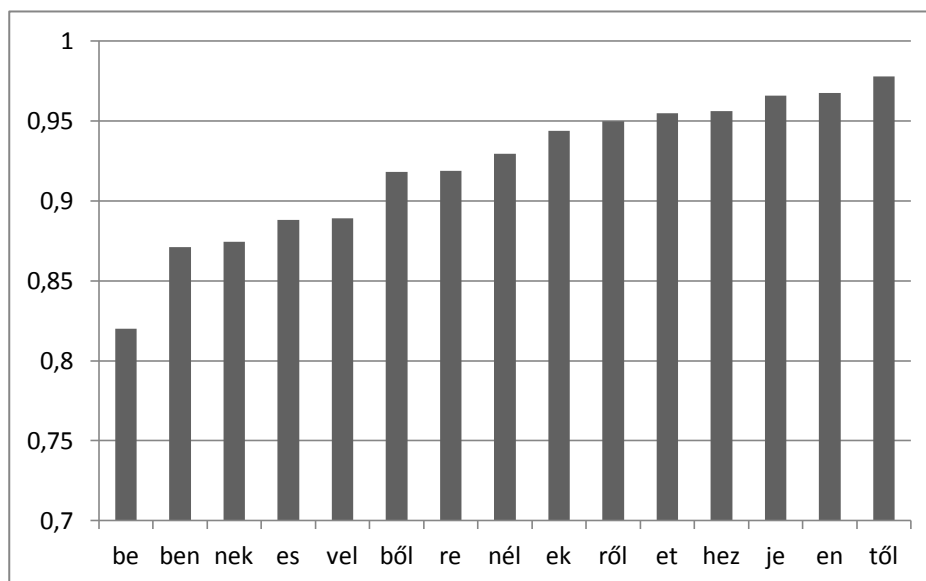
⁶⁷ Ahogy láttuk, a B-domináns ingadozás jóval ritkább, így erről nem állt rendelkezésre elég adat.

⁶⁸ Például két tő és két toldalék felhasznált értékei:

	<i>-ba</i>	<i>-be</i>	-be%	<i>-ban</i>	<i>-ben</i>	-ben%
<i>Aachen</i>	1	12	92,31	3	68	95,77
<i>Bábel</i>	0	1	n.a.	5	18	78,26

a korábbi vizsgálatok eredményeiben jelentkezett volna. Az eredmények mindazonáltal igen érdekesek, mivel a toldalékok bizonyos csoportjainak **tendenciaszerű** eltéréseit sejtetik.

4. ábra: Toldalékok F-indexei⁶⁹

A 4. ábrán látható, hogy a toldalékok között ingadozásra való hajlam tekintetében jelentős és kevésbé jelentős különbségek is vannak. Anyagomban a következő eltérések bizonyultak szignifikánsnak. (Félkövérrrel emelem ki azokat, amelyeknél $p < 0,01$; minden viszonyt mindkét toldaléknál feltüntetek.)

(3) Toldalékok ingadozásának szignifikáns eltérései

be	vs.	vel, ből, re , nél, ek , ről , től , et , hez , je , en
ben	vs.	ek , ről , et , hez, je , en , től
nek	vs.	ek , ről, et , hez, je en , től
es	vs.	je, től
vel	vs.	be, ek , ről, et , hez, je , en, től
re	vs.	be , je, től
nél	vs.	be
ek	vs.	be , ben , nek

⁶⁹ A ritkább toldalékokat nem vettem figyelembe, csak azokat, amelyek legalább 15 tővel 10-10 példányban előfordultak.

ról	vs.	be, ben, nek, vel
et	vs.	be, ben, nek, es, vel
hez	vs.	be, ben, nek, vel
je	vs.	be, ben, nek, es, vel
en	vs.	be, ben, nek, vel
től	vs.	be, ben, nek, es, vel

Amennyiben a toldalékok **csoportjait** vizsgáljuk – ahogyan a töveket sem önmagukban, hanem hasonló szerkezeti tulajdonságokkal bíró más tövekkel együtt érdemes vizsgálni – **tendenciaszerű eltérés** figyelhető meg bizonyos csoportok között.

A 4. grafikonnak inkább a bal oldalán helyezkednek el – tehát erősebben ingadoznak – azok a toldalékok, amelyek szerkezete CV, illetve CVC; ezek F allomorfjai jelentősen ritkábban⁷⁰ jelennek meg, mint a kötőhangzós (V)C típuséi, amely általában véve kevésbé ingadozó.⁷¹

Amennyiben a toldalékok EH szerint váltakozó magánhangzóit vesszük figyelembe, a – többnyire CVC szerkezetű – *a~e* váltakozást mutató tövek ingadoznak erősebben, és általában véve stabilabbak azok, amelyekben az *o~e*,⁷² valamint az *ó~ő* váltakozik. Az *a~e* típus átlaga jelentősen⁷³ alatta marad mindkét másik csoporténak. A legstabilabb CVC szerkezetű toldalék a *-hVz*, amelynek magánhangzóit (csak az EH-t figyelembe véve) az *o* és az *e* – amelyek a kötőhangzós toldalékok magánhangzóival egyeznek meg.⁷⁴

Saját intuíciómát tehát csak részben erősítik meg az adatok: az általam erősebben ingadozónak észlelt *ó~ő* magánhangzós toldalékok a korpuszban kevésbé mutatkoznak ingadozónak, a kötőhangzós toldalékok azonban valóban meglehetősen stabilak.

Az eredmények egybevágnak a Gósy által idézett, tudomásom szerint nem publikált 1988-as Kontra–Ringen eredményekkel is; valamint összefüggésbe hozhatók (bár nem

⁷⁰ CV vs. (V)C: $p=0,000192$; CVC vs. (V)C: $p=0,006115$.

⁷¹ Nem számítottam a CV csoport tagjának a *-(j)e* toldalékot.

⁷² A nyitó- és a melléknevekben a váltakozó magánhangzók *a* és *e*, ez azonban jóval ritkább, mint a főneveknél szabályos *o~e* váltakozás.

⁷³ *a~e* vs. *ó~ő*: $p=0,0005$; *a~e* vs. *o~e*: $p<0,0001$.

⁷⁴ A Kassaitól idézett adatok jól illeszkednek ezekhez az eredményekhez (*mágnessel/mágnessel*, **mágnesos*, **mágnesosok*).

teljesen egyértelmű, hogyan) a *férfi* ingadozó és nem ingadozó toldalékaival. Az ingadozást nem mutató *férfiak*, *férfiás* alakok szintén kötőhangzóságok – mivel a *férfi* a vizsgált tövektől eltérően eredetileg antiharmonikus toldalékolású volt, stabil toldalékai nem F, hanem B magánhangzót tartalmaznak.

Az eredmények interpretációja azonban nem egyszerű; ráadásul ismét meglehetősen „érzékeny” eredményekről van szó. Amennyiben a vizsgált mintát szűkítjük – a (V)Be tövekre – a csoportok közötti erősen szignifikáns különbségek eltűnnek (az *a~e* vs. *ó~ő* csoport közöttit leszámítva), és ismét csak szeszélyes, ad hoc jellegűnek tűnő eltéréseket tapasztalunk. Ugyan nem egyértelmű, hogy a vizsgált mintának a **tövek** szerkezete szerinti homogenitása releváns lenne a **toldalékok** sajátosságai szempontjából – mivel azonban olyan területről van szó, amelyen a vizsgált minta összetétele igen erőteljesen képes befolyásolni az eredményeket (erre a későbbiekben még jó néhány példát fogunk látni), a toldalékok tendenciaszerű különbségeire utaló eredmények megerősítésre szorulnak.

3.3.6. Összegzés

Az ingadozásra koncentráló fejezet utolsó részében az EH egy olyan területét vizsgáltam az MNSz reprezentatív adatainak felhasználásával, amellyel kapcsolatban eddig inkább feltételezéseket és csak kevés, részben ellentmondó vizsgálati eredményt publikáltak.

A toldalékok eltérő mértékű ingadozásával kapcsolatban Kontra és Ringen, valamint Gósy vizsgálati eredményei csak véletlenszerű eltéréseket mutattak, a szisztematikusabb eltéréseket feltételező intuíciók pedig – az elemzett adatok fényében – idiolektálisnak tekinthetők.

Saját adataim alapján a toldalékok között tendenciaszerű eltérések feltételezhetők ingadozásra való hajlam szempontjából: általában véve a kötőhangzós toldalékok, valamint az *o~e* és *ó~ő* váltakozások kevésbé ingadoznak – bár nagyok a csoportokon belüli egyéni különbségek, így szabályosságról semmiképpen sem beszélhetünk.

A következő fejezetekben más aspektusból fogok közelíteni az ingadozáshoz. A tövek stabilitását és ingadozását, a domináns allomorfot, valamint a domináns allomorf fölényének mértékét tekintve a variancia-zónába tartozó tövek igencsak eltérőek. Már az eddigiekben is szóba került (hiszen a variabilitást legerőteljesebben meghatározó tényezők), hogy a tövégi N magánhangzók nyíltsága és száma befolyásolja az ingadozás tőtípusra jellemző gyakoriságát, valamint a domináns allomorf jellegét. A következő fejezetben erről a Hayes és Londe

nyomán nyíltsági és távolsági hatásként közismertté vált jelenségről lesz szó kicsit részletesebben.

4. Erős szabályosságok a toldalékolás meghatározásában: a nyíltsági és távolsági hatás

A nyíltsági és távolsági hatás működését (sőt pszichológiai realitását, l. Hayes–Londe 2006 és Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) tekintve az eddigi vizsgálatok eredménye szinte teljesen egybehangzó. Ebben a fejezetben a korábbi eredmények összefoglalására, valamint pontosítására, kiegészítésére, az ellentmondások magyarázatára törekszem saját adataim részletes vizsgálatával és a Hayes–Londe adatok újraelemzésével.

4.1. Az előzmények: az *e* márpedig harmonikus

Az EH variabilitására irányuló első alapos empirikus vizsgálatot Szépe György (1958) végezte el körülbelül egy évtizeddel azelőtt, hogy az EH Becker-Makkai (1970), Esztergar (1971) és Vago (1976, 1978, 1980a, b) munkái révén széles körben ismertté vált. Már Szépe leírta a variancia-zóna toldalékolásának legerősebb tényezőit, a nyíltsági és távolsági hatást – ezek azonban elsősorban Kontra és Ringen angolul publikált munkái révén kerültek a köztudatba.

Az első generatív elemzések szerzői az elülső réses magánhangzókat egységesen semlegesként kezelték. Az *e* semleges státuszát Ringen (1975, 1978, 1980) kezdte vitatni; Kontra Miklóssal közösen végzett első empirikus kutatásának eredményeivel (Kontra–Ringen 1986) az *e* harmonikus státuszát kívánta alátámasztani. Kérdőíves vizsgálattal gyűjtött adataik valóban azt mutatják, hogy vegyes magánhangzós, utolsó szótagjukban *e*-t tartalmazó szavak toldalékolása eltér az ugyanebben a helyzetben *é*-t, *i*-t vagy *í*-t tartalmazókéétól. Az *e* végűek töveknek az adatközlők minimum 73,8%-a (*púder*), maximum 98,1%-a (*bitumen*, *ciklámen*) fogadta el csak az F toldalékos alakját. Az egy csoportban megadott *i*, *í* és *é* végűeknél viszont a csak F toldalékokat elfogadók aránya 0% (*profit*, *ankét*) és 34,4% (*abszint*) között mozgott.

Az *e* végűek ingadozása tehát az F toldalékok dominanciáját jelenti. Bár a csak F allomorfos alakokat elfogadók aránya Kontra és Ringen vizsgálatában általában nem éri el a 100%-ot, a csak N magánhangzókat tartalmazó – tehát elvileg kötelezően F toldalékolású – tövek között is voltak olyanok, amelyek ingadozást mutattak. A *filé* és a *neglizsé* ugyanúgy csak 98,1%-ban kapott „csak F helyes” válaszokat, mint a VBe szerkezetű *ciklámen* és *bitumen*. Mivel a *filé* és a *neglizsé* aktív ingadozása valószínűleg gyengébb, mint a kérdőívvel

mért 1%,⁷⁵ elképzelhető, hogy természetes körülmények között a *bitumen* és *ciklámen* (valamint más *e* végű tövek) esetében is csak igen csekély aktív ingadozással kell számolnunk.

Az első vizsgálatban Kontra és Ringen csak az *e* és a többi N magánhangzó transzparenciájának eltérésére figyelt fel, az *é* és az *i/i* végű tövek toldalékolásának különbségére nem. Ennek oka elsősorban a vizsgált tövek alacsony száma: az *é/i/i* végű csoportban mindössze nyolc tő adatai szerepelnek, ezek közül hat *i/i* és csupán két *é* végű van. Nehezíti a toldalékolás szabályosságainak felismerését, hogy az adatközlők három lehetőségből választhattak: a „csak az F változat helyes” (a továbbiakban: „csak F” válasz) és a „csak a B változat helyes” („csak B”) lehetőség mellett dönthettek úgy is, hogy mindkét allomorf elfogadható. Így azonban az F és B toldalékok különbségét figyelembe véve más eredményt kapunk, mintha mindhárom lehetőséget összevetnénk: az utóbbi módszerrel végzett elemzés árnyaltabb képet rajzol a beszélők ítéleteiről az egyes tövek toldalékolásával kapcsolatban, azonban megnehezíti a tövek csoportjainak összehasonlítását. (Ráadásul valószínűleg az adatközlőket is nehezebb feladat elé állítja, amelynek megoldásában többit hibázhatnak.) Figyeljük meg például az *abszint* és a *szamojéd* toldalékolásával kapcsolatos adatokat az alábbi táblázatban (Kontra–Ringen (1986: 5) alapján):

13. táblázat: *abszint* vs. *szamojéd*

	„csak F”	„csak B”	F és B is jó	összes F	összes B
<i>abszint</i>	34,4	57,8	7,8	42,2	65,6
<i>szamojéd</i>	33,3	49,5	17,1	50,4	66,6

Árnyékolással azokat a cellákat emeltem ki, amelyek az adott tőnek a másikkhoz viszonyítva erősebb F toldalékolását mutatják. (Az egy százalékos különbségeket nem vettem jelentősnek). Látható, hogy a „csak F” válaszok körülbelül egyező arányúak (az eltérés egyetlen adatközlő válaszána felel meg), azonban a „csak B” válaszok a *szamojéd*ot az *abszint*nál erősebben F toldalékolásúnak mutatják. Ha az F allomorfot elfogadók arányát vesszük figyelembe (amelyet a „csak F” és az „F és B is jó” értékek összeadásával kapunk meg), a *szamojéd* F

⁷⁵ Google: 3 *neglizséban*, 5260 *neglizsében* (2012. december 28.) A *filé* vizsgálhatatlan, mivel a *fájl* toldalékos alakjai gyakran *filével*, *filéban* stb. változatokban fordulnak elő.

toldalékolása szintén erősebbnek tűnik, mint az *abszinté*, míg az „összes B” válaszok száma nem árulkodik ilyen különbségről.

A kérdőíves eljárással vizsgálható tövek alacsonyabb száma mellett tehát a toldalékolás nehezebb összehasonlíthatósága is szerepet játszhatott abban, hogy az *é* és *i/i* transzparenciájának eltérő mértéke nem vált nyilvánvalóvá az első vizsgálatok során. Kontra és Ringen következő, elsősorban harmónia és hangsúly összefüggését vizsgáló munkájukban (1987) utaltak először a semleges szegmentumok eltérő harmonikus erejére, amelyet ezután már több leíró–elemző munkákban is megemlítettek (bár nem feltétlenül vettek figyelembe, pl. Nádasdy–Siptár 1994, Siptár–Törkenczy 2000).

Az ingadozó tövek toldalékolását befolyásoló másik fontos tényezőt, a tövégi két N magánhangzó F toldalékolást erősítő hatását Kontra és Ringen már az első, 1986-os vizsgálatukban is említik (p. 8): az adatközlők túlnyomó többsége szerint a *paralízis*, *alibi*, *bronchitis*, *poézis*, *harakiri* tövek kizárólag F toldalékokkal fogadhatók el.⁷⁶

4.2. Hayes és Londe (2006): a káosz rendje felé

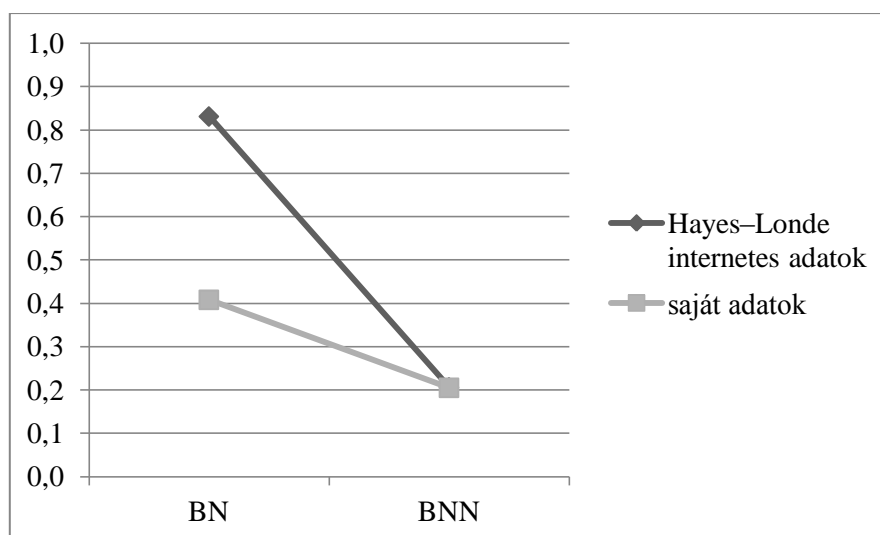
4.2.1. A nyíltsági és távolsági hatás

Bár az EH variancia-zónájának legerősebb szabályszerűségeit illetően Hayes és Londe vizsgálatait megelőzően is publikáltak vizsgálati eredményeket, a nyíltsági és távolsági hatás elsősorban az ő munkáik nyomán vált valóban ismertté és elismertté. Ennek oka – a felhasznált adatok imponáns mennyiségén (l. 2.2.3) kívül – elsősorban valószínűleg az, hogy bizonyították: a fonológiaelméletben jelenleg igen népszerű optimalitáselmélet egyik változata megfelelő keretet nyújt a korábbi elemzések számára megoldhatatlan problémát jelentő, „zavaró” EH-adatok elemzéséhez is. Az EH variabilitásával kapcsolatban Hayes és Londe vizsgálták elsőként a produktivitás kérdését: bizonyították, hogy a beszélők döntéseit nemcsak az általuk ismert szavak toldalékolásában befolyásolja a nyíltsági és távolsági hatás, hanem ismeretlen szavakéban is.

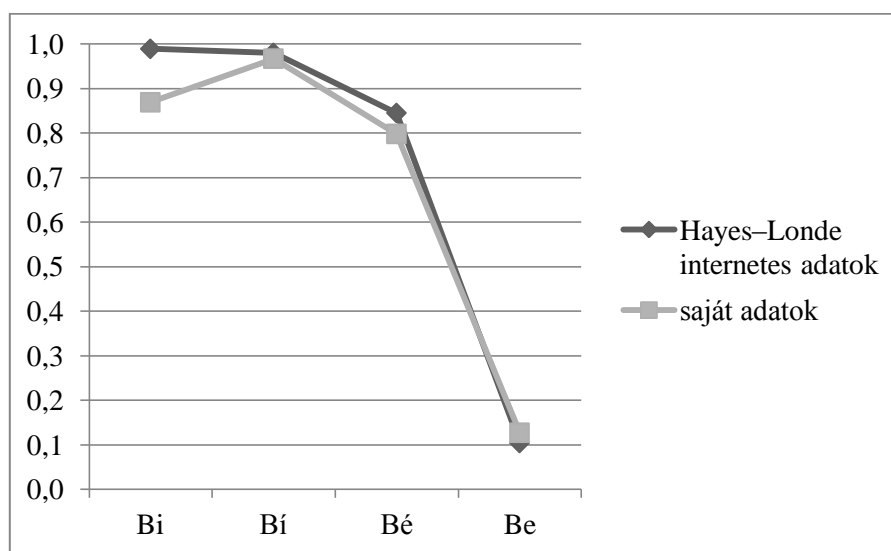
A következő grafikonok a távolsági (5. ábra), majd a nyíltsági hatást (6. ábra) mutatják Hayes és Londe (2006: 66), valamint saját adataim alapján. Az egyes tőtípusokhoz tartozó értékek a csoportok B-indexei (l. 2.3.1.)

⁷⁶ A „csak F” választ adók aránya 89,9% és 100% között volt.

5. ábra: A távolsági hatás

6. ábra: A nyíltsági hatás N végű tövekben

A legfontosabb vonatkozásban az eredmények egybehangzóak: a görbék hasonló lefutásúak, tehát mind a távolsági hatás, mind a nyíltsági hatás jelentkezik mindkét korpuszalapú adatbázisban. Igen erősen szignifikáns az eltérés a BN vs. BNN, valamint a Be vs. Bé, Be vs. Bi, Be vs. Bí és Bé vs. Bí típusok B-indexei között.⁷⁷ A BNN, Bí és Be szerkezetű töveket tekintve a mért értékek szinte teljesen megegyeznek. A két vizsgálat eredménye szintén

⁷⁷ Saját adataimban: BN vs. BNN: $p < 0,00000001$, Be vs. Bé: $p < 0,0000000001$, Bé vs. Bí: $p = 0,001$.

egybehangzóan erősíti meg az *e* és a többi N magánhangzó közötti, Kontra és Ringen által kimutatott és hangsúlyozott igen jelentős eltérést is.

A Hayes–Londe adatok és saját adataim közötti két jelentősebb különbség elsősorban az adatbázisok eltérő összetételére vezethető vissza (l. 2. táblázat). Az 5. ábrán látható távolsági hatás saját adataimban gyengébben (bár még mindig igen erősen szignifikánsan) jelentkezik, mivel adatbázisomban a jellemzően stabil B toldalékolású, tehát magas B indexű Bi és Bí típusok a lexikonhoz képest alulreprezentáltak. Ugyanez az oka annak, hogy saját adataimban a zártabb magánhangzóknál nem jelenik meg a nyíltsági hatás: nem mutatható ki a Bi vs. Bé viszonyban, a Bi típus B-indexe pedig jóval alacsonyabb a Bí típusénál (6. ábra).

Meg kell jegyezni: a nyíltsági hatást Hayes és Londe eredményei **sem** mutatják minden szempontból szabályosnak: lexikonvizsgálatuk és wug-tesztjük eredményei jelentős eltéréseket is mutatnak. A következőkben ezek lehetséges okait vizsgálom meg.

4.2.2. Wugok kontra lexikon

A wug-teszt és a lexikonvizsgálat eredményei közötti legjelentősebb különbség a wug-adatokban általában véve erőteljesebben jelentkező **F-preferencia**, amely – bár nem minden tőtípust érint – **a Bé típusban** különösen szembeötlő (p. 74). A típus internetes adatok alapján számolt B-indexe **0,845** (p. 66), míg a wug-adatok alapján **0,376** (p. 71); a kétféle módszerrel kapott adatokból tehát meglehetősen eltérő kép rajzolódik ki Bé típus toldalékolásáról. A wug-adatok azt mutatják, hogy a beszélők általuk nem ismert egységek szuffixálásában dominánsan F, míg ismertekében B allomorfokat használnak. A szerzők szerint ennek a különbségnek az lehet a magyarázata, hogy a beszélők nem veszik figyelembe a lexikon egységeinek idioszinkráziáit; a nyíltsági hatást az egyes elemek sajátosságaitól többé-kevésbé függetlenül szabályosabbnak reprezentálják. Nem világos mindazonáltal, hogy a Bé tövek alacsony B-indexe mennyiben szabályosabb, mint a lexikonvizsgálatban megállapított magas. Az ideálisan „szabályos” nyíltsági hatás azt jelentené, hogy az *é* végű tövek B-indexe közelítőleg az *i/i* végűeké és az *e* végűeké között középen helyezkedne el, azonban egyáltalán nem ez a helyzet: a lexikonvizsgálatban az *i/i* végűekét, míg a wug-tesztben az *e* végűekét közelíti. Hayes és Londe közöl egy másik feltételezést is (p.74): mivel úgy találták, hogy a példánygyakoriság enyhén befolyásolja a toldalékválasztást – minél gyakoribb a *tő*, annál magasabb a B szuffixumok aránya – a wug-szavak meglepően erős F toldalékolása 0 gyakoriságukkal függhet össze. Ezzel összeegyeztethetőnek vélik Gósy (1989b) eredményeit,

aki kimutatta, hogy a gyermekek az ingadozó tövek toldalékolásában a felnőtteknél jóval több B toldalékot használnak – Hayes és Londe szerint esetleg azért, mert még nem ismerik a ritkább, inkább F toldalékolású szavakat.

Bár a Hayes és Londe által felvetett magyarázatok kielégítőnek tűnnek, a lexikonvizsgálat és a wug-teszt eredménye közötti igen jelentős eltérést véleményem szerint más tényezőkre való hivatkozással is magyarázhatjuk. Az egyik ilyen tényező lehet – ismét – a wug-tesztben felhasznált tövek alacsony száma: a vizsgálatban a Bé típust csupán 4 fő képviseli. Ez azért jelenthet problémát, mert az egyes tövek esetleges **idioszinkratikus tulajdonságai** így jelentősebb mértékben befolyásolhatják az eredményeket. Hayes és Londe megemlítik: a wug-teszt összeállításakor figyeltek arra, hogy a wug-szavak vége ne hasonlítson létező szavakhoz, tehát ne lehessen azokat összetételekként értelmezni; lábjegyzetben azonban azt is hozzáteszik: ez sokkal nehezebb feladatnak bizonyult, mint hitték (p. 70). Siptár Péter több wug-szó végének létező szavakkal való hasonlóságára mutatott rá, ezek közül egyik a Bé szerkezetű *vuszek* (vö. *szék*) volt. A másik három közül kettő – *hádél* és *vánél* – esetében egyébként szintén van ilyen hasonlóság (vö. *dél*, *él*). A *kolén* toldalékolását pedig esetleg az *-én* végű tövek befolyásolhatták: később (5.4.3.) még lesz szó arról, hogy ez a csoport az *é* végűek legerősebben F toldalékolású szegmense (*hidrogénes*/**hidrogénos*, *arzénal*/*arénnel*, *Athénban*/*Athénben*, *obszcénul*/*obszcénül* stb.)

Hayes és Londe szerint a jövőben hasonló vizsgálatok tervezése során nagyobb figyelmet kell fordítani az ilyen egyezések elkerülésére – véleményem szerint azonban kiküszöbölhetetlen (így a variábilis jelenségek feltárása és értelmezése szempontjából valószínűleg igen fontos) problémáról van szó. Az újabb, szintén produktív toldalékolású átvételek sok esetben hasonlíthatnak létező szavakra; ésszerűbbnek vélem tehát, ha a vizsgálat „sterilitásának” növelésére irányuló erőfeszítések helyett a vizsgálat korlátaira (jelen esetben az analógiás hatások esetleges szerepére, valamint a vizsgált elemek alacsony számára) fordítunk kiemelt figyelmet, és az eredményeket körültekintően, az esetleges torzító hatások figyelembe vételével értelmezzük. Nem feltételezhetjük ugyanis, hogy logatomok toldalékolásában a beszélők csak kivételes esetekben támaszkodnak analógiákra, általában nem – mivel elképzelhető, hogy a produktivitás nem más, mint erős analógiák működése. A három Bé szerkezetű logatom esetében esetleg szerepet kapó „téves” analógiák valószínűleg jó példát szolgáltatnak arra, hogy ezeknek a hatásoknak a szerepe a korábban feltételezettnél jelentősebb. Arról, hogy a variancia-zóna egyenetlenségeiért éppen ilyen analógiás hatások felelősek – amelyek tehát az EH-nak fontos feltárandó sajátosságai, nem pedig pusztán a

szabályos eredményeket torzító, tehát eliminálandó tényezők –, később (a 6–7. fejezetben) részletesebben is szó lesz.

A wug-teszt és a lexikonvizsgálat eredményei közötti másik, jóval kevésbé lényeges, azonban Hayes és Londe által is tárgyalt különbség a BNe típust érinti. Ezt a csoportot általában kötelezően F toldalékolásúnak tartják, és a Google-adatok is annak mutatják. A wug-tesztben azonban arra is volt példa, hogy az adatközlők B toldalékokkal látták el a tőtípust reprezentáló töveket (p. 73).⁷⁸ Hayes és Londe ezt szintén a beszélők „szabályosító” törekvéseire vezeti vissza: a B toldalékos válaszokban a Be típus B toldalékainak hatását vélik megnyilvánulni. Véleményem szerint azonban ebben az esetben is elsősorban az adatgyűjtés és nem a beszélők kompetenciájának sajátosságai befolyásolták az eredményeket. Az elvileg kötelezően F toldalékolású BNe tövek B-indexe a wug-tesztben 0,015, tehát igen alacsony; ez az arány tulajdonítható az ilyen jellegű feladatok végzésekor a nyelvi kompetenciára háruló sajátos terhelésből fakadó zavarodottságnak, az ítéletek elbizonytalanodásának is. Ennél nagyobb arányban, az összes adat 2,91%-ában adtak a beszélők értelmezhetetlen válaszokat (p. 71), a BNe tövek B toldalékos alakjai tehát akár kizárólag a beszélők számára szokatlan típusú kérdőíves eljárás egyik következményének is tulajdoníthatók.

Azt, hogy a tesztelési eljárás sajátosságai befolyásolhatják az eredményeket, más vonatkozásban Hayes és munkatársai (2009: 842) is feltételezik. A mássalhangzó-környezet hatására irányuló wug-vizsgálatuk eredményeit a nyíltsági és távolsági hatásra vonatkozóan is kiértékeltek, összevetve azokat a 2006-os eredményekkel. Bár a nyíltsági és távolsági hatás egyértelműen jelentkezett az új adatokban is, a BN tövekre vonatkozó eredmények igen jelentős mértékben eltértek a korábbi vizsgálatéitól: a Bi/Bí tövek B-indexe meglepően alacsony (0,7 körüli), míg a Be töveké meglepően magas (0,3 körül) volt. Kisebb mértékben a BNN típusban is megfigyelhető, hogy az új wug-eredmények a korábbiaknál kevésbé polarizáltak, azonban legerősebben a BN töveken belül jelentkezik ez a különbség. Hayes és munkatársai szerint ennek valószínűleg az az oka, hogy az újabb tesztben az adatközlők feladata a számunkra természetesebbnek tűnő allomorf kiválasztásán kívül mindkét változat elfogadhatóságának hét fokozatú skálán történő értékelése is volt. A szerzők feltételezése szerint ez a tesztelési eljárás toleránsabbá tette az adatközlőket a szokatlan formákkal szemben; Albright és Hayes (2003) ugyanezt tapasztalták wug-igék múlt idejű alakjainak vizsgálata során. Meggyőződésem szerint hasonló különbségre számíthatunk a wug-szavakkal

⁷⁸ Ezek a következők voltak: *fányedeg, luteker, álendel, móleter*.

és a lexémákkal végzett vizsgálatok eredményei között (csakúgy, mint a spontán produkció és a teszhelyzetben produkált adatok között). A Hayes–Londe vizsgálatban tehát a BNe tövekkel megjelenő B toldalékok valószínűleg a szokatlan feladathelyzetnek köszönhetőek – bár a Bé tövek „gyanús” F toldalékolása esetében nem ennyire egyszerű a helyzet, hiszen a beszélők túlnyomó többsége hasonlóan válaszolt. Itt is figyelembe veendő azonban a feladatokban megjelenő hasonló elemek esetleges befolyásoló hatásnak, valamint az intuíció „liberalizálódásának” a lehetősége. Az elemzett wug-eredmények tehát valószínűleg **nem** a beszélők kompetenciáját, hanem a produktív mechanizmus sajátosságait tükrözik.⁷⁹

A wug-teszt és a lexikonvizsgálat eredményei közötti harmadik, Hayes és Londe által szintén említett eltérés a BNN típus alcsoportjait (BNe, BNé, BNi, BNí) érinti. Köztudott, hogy a BNN típus utolsó pozíciójában is működik a nyíltsági hatás (l. pl. Nádasdy–Siptár 1994: 107); ez azonban sem a Hayes–Londe adatokban, sem saját adataimban nem jelenik meg a BN típusét megközelítő szabályossággal. Indokolt tehát, hogy a wug-adatok további szabálytalanságainak magyarázatát a BNN tövek viselkedésének részletesebb elemzésébe illesszük bele; erre kerül sor a következő alfejezetben.

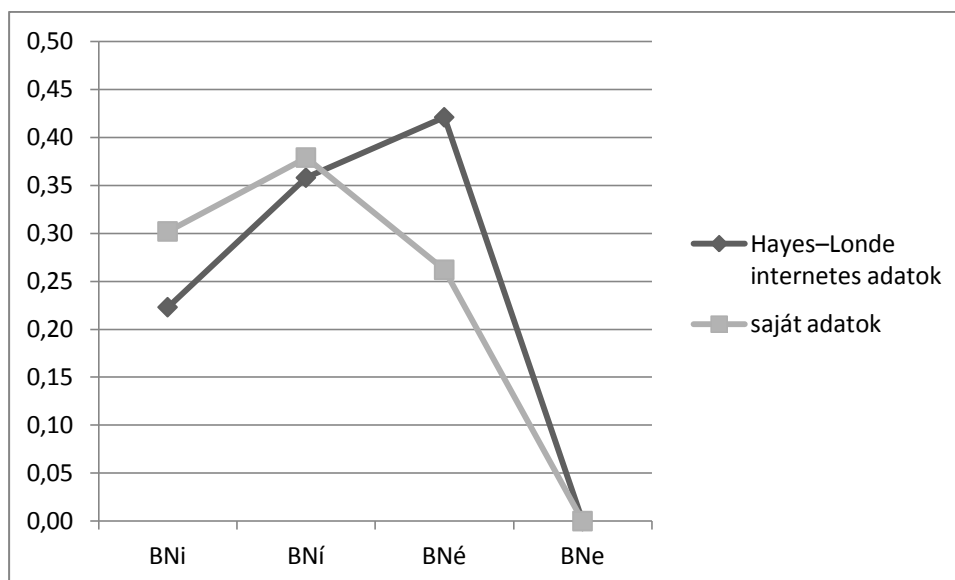
4.3. A nyíltsági hatás a BNN típusban

4.3.1. A nyíltsági hatás az utolsó szótagban

A BNN tövek utolsó pozíciójában megnyilvánuló nyíltsági hatást – tehát a távolsági és nyíltsági hatás együttes jelentkezését – illetően ismét részben hasonlóak, részben pedig eltérőek a Hayes–Londe internetes adatbázisból és saját adatbázisomból kapott eredmények, amelyek a 7. ábrán láthatók.

⁷⁹ A kompetencia tartalmához való hozzáférés problémái, a **performanciakorlátok** igen jól ismertek azokon a területeken, amelyeken az adatközlő nyelvi képessége (nemritkán egyéb kognitív funkciókkal együtt) nem mondható átlagosnak. A gyermeknyelvi és nyelvpatólogiai tesztelés legalapvetőbb kérdése például mindig az, hogy a válasz vajon a tesztalany kompetenciáját vagy valami mást (együttműködésének hiányát, fáradtságát, a kérdés/feladat meg nem értését, félreértését, ignorálását stb.) tükrözi-e. Mivel a nyelvreírás alapjául egészen az utóbbi időkig a nyelvitanírók kompetenciájának tartalma szolgált, amelyet az ideális beszélőközösségen belül egységesnek feltételeztek, a csak adatközlők bevonásával feltárható területek egyre népszerűbbé váló vizsgálatában a performanciakorlátok egyelőre nem kapnak elég figyelmet.

7. ábra: A nyíltsági hatás BNN tövek utolsó szótagjában

Az adatokban szabályosan megnyilvánuló nyíltsági hatás az egyre nyíltabb magánhangzóra végződő típusok csökkenő B-index-értékeiben nyilvánulna meg – leszámítva a BNi–BNí szakaszt, amelyen a BN tövek viselkedése alapján nem várunk jelentős eltérést. Látható azonban, hogy a két görbe hasonlóan – bár eltérő mértékben – **emelkedik** a BNi–BNí szakaszon. Mindkét adatbázisban megjelennek tehát **a nyíltsági hatással ellentétes tendenciák**, ezek azonban erőteljesebben nyilvánulnak meg a Hayes–Londe internetes adatokban, amelyekben a BNi–BNí értékek nagyobb különbsége mellett a BNé típus B-indexe sem a nyíltsági hatásnak megfelelően alakul.

Ha a két adatbázisból kapott eredmények különbségeinek okát keressük, a tőtípusok eltérő aránya ezúttal csak a BNi tövek eltérő B-indexeiért tehető felelőssé, mivel a többi csoport körülbelül hasonló arányban van jelen mindkét adatbázisban (1. 2. táblázat). A legjelentősebb eltérés azonban nem a BNi, hanem BNé típust érinti.

Igen valószínűnek tartom, hogy a BNé típus lexikonvizsgálatban megállapított B-indexe irreálisan magas, és saját adataim pontosabban reprezentálják a típus toldalékolását. A wug-tesztben a típus B-indexe szintén jóval alacsonyabb (majdnem teljesen megegyezik az általam mért értékkel); Hayes és Londe szerint is valószínű, hogy az internetes eredmények azok, amelyek megbízhatósága kétséges. Ennek egyik lehetséges okaként a vizsgált tövek alacsony számát – közvetve az alacsony típusgyakoriságot – említik: adatbázisukban

mindössze 12 BNé tő van (p. 73).⁸⁰ Ennél is jelentősebb probléma valószínűleg az, hogy az adatbázisban szereplő BNé szerkezetű adatok jelentős része nem releváns: a *bizonyíték*, *biztosíték*, *boríték*, *kábelé*, *korrektség*, *kortelkedés*, *mágnesesség*, *modernség* toldalékos alakok, a *varieté* nem NN, hanem NNN végű. Az eredeti adatbázisban szereplő BNé szerkezetű szavak közül mindössze hat (*ábécé*, *dosszié*, *klarinét*, *oxigén*, *szanitéc*, *szuverén*) tekinthető tőnek, ami igen kicsiny, eltérő toldalékolású elemekből álló csoportot jelent; mindez jól magyarázza a típus kiugró, a nyíltsági hatással összefüggésbe nem hozható B-indexét. Hayes és munkatársai (2009) következő vizsgálatukban az eredeti adatbázis javított változatával dolgoztak – az újabb eredmények szabályos nyíltsági hatást mutatnak (p. 843).

Az NN végű tövek toldalékolását megjelenítő 7. ábra másik fontos, magyarázandó jellegzetessége a BNi és BNí tövek B-indexeinek jelentős eltérése, amely mindkét adatbázisban megjelenik. Ez egyfelől azért meglepő, mert az *i* és az *í* között nincs számottevő zártságbeli különbség; másrészt pedig azért, mert a Bi és Bí csoportok nemhogy jelentős, de csekély eltérést is alig mutatnak.⁸¹

Ez a fonológiai nem magyarázható különbség valószínűleg ismét összefüggésbe hozható a releváns adatok alacsony számával – a BNN szerkezet a BN-nél jóval ritkább, ezen belül is BNí és BNé típusú tövekből van a legkevesebb (l. 2. táblázat). A jelentős BNi vs. BNí különbséget tehát – részben legalábbis – az alacsony típusgyakoriság is okozhatja; emellett ebben a csoportban is megjelennek irreleváns adatok. Az *amelyik*, *írásbeli*, *szóbeli*, *útszéli*, *valamelyik* nyilvánvaló összetételek, a *koleszterin* nem BNN, hanem BNNN, a *gobelin* gyakoribb ejtészváltozata pedig BN szerkezetű. Ezeknek a szavaknak a kizárólagos (vagy majdnem kizárólagos) F toldalékolása lefelé húzza a típus B-indexét, növelve ezáltal a különbséget a BNi és BNí tövek értékei között.

4.3.2. A nyíltsági hatás az utolsó előtti szótagban

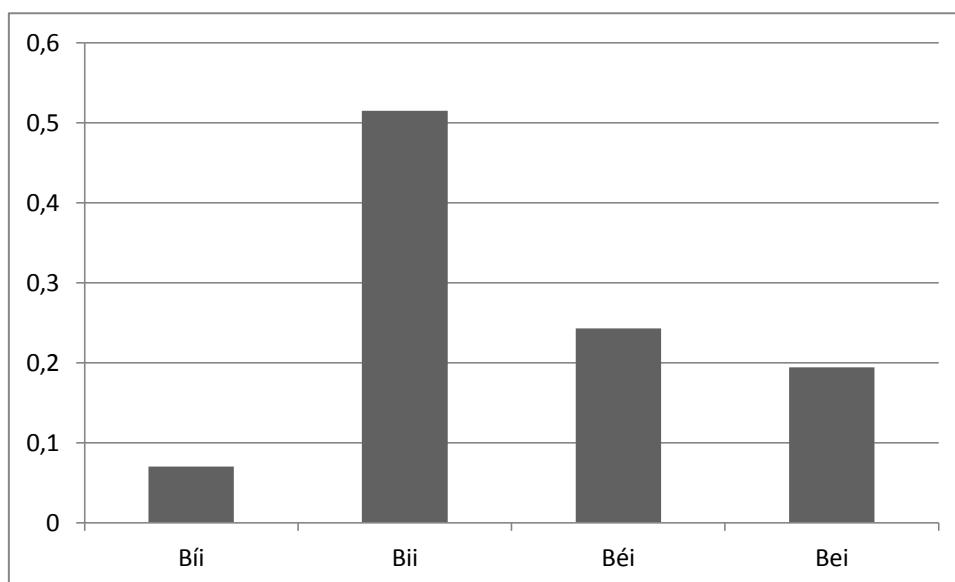
A nyíltsági hatással kapcsolatban általában csak a BN töveket, illetve a BNN tövek utolsó magánhangzóját szokás említeni. Csupán egyetlen utalást találtam arról (lábjegyzetben), hogy a nyíltsági hatás nem korlátozódik az utolsó szótagra, hanem gyengébben az utolsó előtti pozícióban is érvényesül (Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009: 832).

⁸⁰ Saját adatbázisom 23 ilyen szerkezetű tövet tartalmaz.

⁸¹ Ahogy említettem, az adataimban jelentkező nagyobb különbséget az általam vizsgált Bi tövek relatív alacsony számának tulajdonítom, és e szempontból Hayes és Londe eredményeit tekintem mérvadónak.

A BNN kategória alcsoportjai közül a BNe stabil F toldalékolású, így ezen a csoporton belül nem várunk nyíltsági hatást az utolsó előtti szótagban. A BNé, valamint BNi és BNí típusokban azonban nem zárható ki az utolsó előtti magánhangzó nyíltságának toldalékolásra gyakorolt hatása. A kérdés leghatékonyabban a relatíve magas típusgyakoriságú és erősen ingadozó BNi csoportban vizsgálható; az alábbi grafikonon a BNi tövek alcsoportjainak B-indexei láthatók.

8. ábra: Az utolsó előtti magánhangzó nyíltságának hatása a toldalékolásra BNi tövekben

A Bii csoport B-indexe jóval magasabb, mint a Béi és Bei csoporté. A Bii és Bei csoportok különbsége erősen szignifikáns;⁸² a Bii és Béi csoportoké nem szignifikáns ugyan, viszont igen jelentős.⁸³ A Bii tövek meglehetősen alacsony B-indexe azonban az eredmények nyíltsági hatásként történő interpretációja ellen szól. Amennyiben a Bii és Bii töveket egyetlen csoport tagjaként kezeljük, ezek eltérése a Béi típustól – a Bii típus alacsony F-indexe miatt – nem szignifikáns.

A Bii tövek csoportja igen kicsiny, mindössze 7 tő alkotja: az *analízis*, *cukkini*, *dialízis*, *elektrolízis*, *Mussolini*, *paralízis*, valamint a *pszichoanalízis*. Feltűnő, hogy ezek közül öt(!) -*lízis* utótagú összetétel. Feltevésem szerint – amelyet a 6.1. részben részletesebben is kifejték

⁸² $p=0,00054$.

⁸³ $p=0,05389$.

– ezeknek a töveknek a toldalékolásában kulcsfontosságú szerepet játszik összetételként való elemezhetőségük lehetősége; ez magyarázza a csoport sajátos, rendkívül alacsony B-indexét.

A Bii csoport eredménye azonban szempontunkból kivételesnek mondható; az utolsó előtti magánhangzó nyíltságának toldalékolásra gyakorolt hatása a BNé és BNí típusokon belül is jelentkezik.

A BNé típuson belül összevethető két csoport, a Bié és Beé B-indexei jelentősen eltérnek (0,43 vs. 0,06); a különbség enyhén szignifikáns.⁸⁴ A Bii és Bei alcsoportok toldalékolásának eltérése (0,25 vs. 0,7) szintén szignifikáns.⁸⁵ Bár a Bii típus alcsoport csak négy elemből áll, ezek közül pedig kettő az egyik elemet utótagként tartalmazó összetétel (*pozitív, diapozitív, HIV-pozitív*), a csoport B-indexét mégsem tekinthetjük pusztán két elem (*intuitív, pozitív*) idioszinkratikus sajátossága által meghatározottnak. A Hayes–Londe adatbázis releváns adatait is figyelembe véve megállapítható, hogy a Bei szerkezet az esetek döntő többségében F-dominanciával jár, míg a Bii szerkezet inkább B-domináns viselkedésre hajlamosít.

A vizsgálható csoportok alacsony száma ellenére úgy tűnik tehát, az NN tövek toldalékolását nemcsak az utolsó, hanem gyengébben az utolsó előtti magánhangzó nyíltsága is befolyásolja.

4.4. Távolsági hatás a toldalékokban?

Köztudott, hogy a magánhangzók harmonikussága, illetve semlegessége és váltakozó, illetve egyalakú toldalékokban való megjelenésük összefügg. A harmonikus magánhangzók a szuffixumok döntő többségében elől-, illetve hátulképzettség szerint váltakoznak, míg az egyalakú toldalékok magánhangzói általában semlegesek. A nyíltsági hatás nemcsak tövekben, hanem N magánhangzót tartalmazó toldalékokban is érvényesül: az *i/i* magánhangzós toldalékok egyalakúak (kivéve az idioszinkratikus *-ja/i*), az *é* egyalakú (*-ék, -né, -é, -ért* stb.) és váltakozó (pl. *-nÁl, -vÁ, -jÁk, -Ás* stb.) toldalékokban egyaránt szerepel, míg az *e* csak többalakú toldalékokban található meg (*-bAn, -rA, -nAk, -hVz, -(V)k* stb.).

Ennél kevésbé egyértelmű, hogy a távolsági hatás is hasonlóan nyilvánul-e meg tövekben és N magánhangzót tartalmazó egyalakú toldalékokban – ebben az alfejezetben erről lesz szó. A vizsgálandó alakok alacsony használati gyakorisága miatt az MNSz nem nyújt megfelelő

⁸⁴ p=0,03307.

⁸⁵ p= 0,00192.

alapot a kérdés részletesebb elemzéséhez, újabb adatbázis kialakítására pedig nem vállalkozhattam. Így itt csak röviden, a szakirodalmi felvetések néhány internetes adattal történő szembesítése erejéig érintem a kérdést.

Farkas (1982), valamint Farkas és Beddor (1987)⁸⁶ szerint N magánhangzót tartalmazó egyalakú toldalékok képesek arra, hogy stabil N végű tövekben ingadozást indukáljanak, a távolsági hatás tehát nemcsak tövekben, hanem toldalékokban is működik, bár utóbbiakban gyengébben. Az alábbi példákkal demonstrálják az N toldalékmagánhangzók toldalékolásra gyakorolt hatását.

(4) N toldalék-magánhangzó által indukált ingadozás stabil BN-tövekben

(4a) *mami + nak*

mam + csi + nak

mam + i + ci + nek/nak

(4b) *szomszéd + nak*

szomszék + ék + nek/nak

(4c) *Acél + nak*

Acél + ék + nek/nak

Ringen és Kontra (1989: 189) kérdőíves módszerrel, éppen ezekkel az adatokkal ellenőrizték ennek a feltételezésnek a helytállóságát. Úgy találták, hogy a stabil tövek N toldalékmagánhangzót tartalmazó alakjai **valóban** ingadozó toldalékolásúak: mindhárom tónél megjelentek – a transzparens tő- és toldalék-magánhangzók ellenére – az F toldalékok, ráadásul jelentősebb arányban (*szomszédék*: 17,4%, *Aczélék*: 25%, *mamici*: 45,7%).

Kontra és Ringen (1987: 89) egy másik N magánhangzós toldalék viselkedésére vonatkozó feltételezést is megvizsgált. A *-né* többek szerint sajátosan viselkedik: **stabil B(B) tövekben** is képes ingadozást indukálni, pl. *tanárnénak/tanárnének*, *Farkasnénak/Farkasnének* (Vago 1980a: 175, Jensen 1984). Kontra és Ringen adatai megerősítik ezt a feltételezést: a BB+né szerkezetű *tanárné* és *Farkasné* 5 előfordulása számottevő (15% és 29,4% közötti) ingadozást mutat. Kontra és Ringen szerint ez azt jelenti, hogy a BB+né szerkezetű relatív tövek a BBé szerkezetű abszolút tövekhez (pl. *szamojéd*) hasonlóan

⁸⁶ Idézi: Ringen–Kontra (1989: 189).

viselkednek, a fonológiai szerkezetnek tehát a toldalékolás meghatározása szempontjából nagyobb a jelentősége, mint a morfémiikusnak.

Törkenczy (2011) szerint a toldalék-magánhangzókban nem érvényesül a nyíltsági hatás; ezt a **Martinékhez*, **Mártiékhez* alakok rosszulformáltságával demonstrálja. Megállapítja viszont, hogy ingadozó tövek N magánhangzós toldalékai nem egyformán viselkednek abból a szempontból, hogy az utánuk álló toldalékokban engedélyezett-e az ingadozás. A *-ja/-i* szuffixum *-i* változata például nem átlátszó (*martinizitek*/**martinizitok*), míg az *-ít* után van ingadozás (*martinisítem*/*martinisítom*). Törkenczy is megjegyzi azonban: ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy az *-i* harmonizáló toldalék allomorfja; a harmonizáló toldalék-magánhangzók ugyanis nem átlátszóak (pl. **dzsungelekből*, **Ágnesemmal*).

Rebrus, Szigetvári és Törkenczy (2012: 505) szerint azonban az N magánhangzót tartalmazó szuffixumok viselkedése nem kizárólag attól függ, hogy alternálnak-e: az *-i* képző stabil tövekben is ingadozást provokál (pl. *karibinak*/*karibinek*), az *-ít* azonban mindig átlátszó (pl. *hamisítok*). Ez azt jelenti azonban, hogy nemcsak a többalakú, hanem az egyalakú toldalékok harmonikus viselkedésében is vannak lexikálisan meghatározott különbségek: egyeseken működik a távolsági hatás, másokon pedig nem.

4.4.1. *Mamici* vs. *Aczélék* és *szomszédék*

Az alábbi táblázatban a (4) alatt megadott három szóalak DAT és INSTR alakjaira kapott internetes találatok száma látható; árnyékolással a nem elhanyagolható mértékű (1% fölötti) ingadozást jelzem.

14. táblázat: N toldalék-magánhangzó hatása stabil BN-tövek toldalékolására

	<i>-nak</i>	<i>-nek</i>	<i>-val</i>	<i>-vel</i>
<i>mamici</i>	2330	1460	4	5
<i>Aczélék</i>	236	1	196	0
<i>szomszédék</i>	27.800	4	5640	4

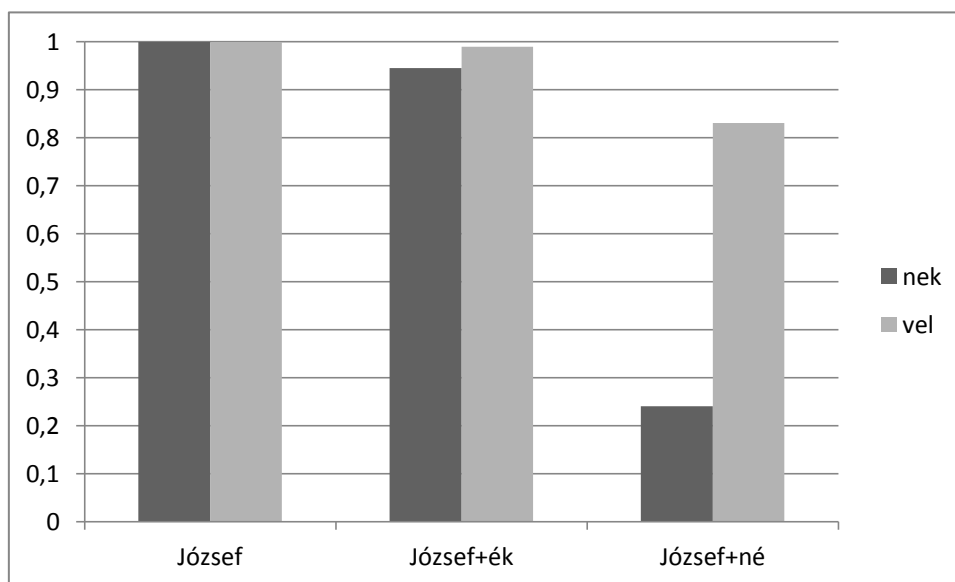
Az internetes adatok tehát csak részben egyeznek meg Ringen és Kontra eredményeivel. Az ingadozás számottevő mértékben csak a *mamici* esetében jelenik meg, az *-ék* N toldalék-magánhangzója a másik két stabil tő esetében nincs hatással a toldalékolásra. A toldalék-magánhangzók tömagánhangzókétól eltérő viselkedésére utal az is, hogy a nyíltsági hatás nem

jelenik meg ezekben az adatokban. A Bé+é szerkezetnek ugyanis elvileg **több** F toldalékkal kellene járnia, mint a Bi+i-nek, itt azonban éppen ennek a fordítottját tapasztaljuk: a Bi+i szerkezetű *mamici* erős ingadozása mellett a két Bé+é szerkezetű relatív fő meglepően stabilnak mutatkozik. Ringen és Kontra eredményei annyiban hasonlóak, hogy az ő vizsgálatukban is éppen a *mamici* ingadozása volt a legerősebb. Ezek az adatok tehát az *-ék* transzparenciáját mutatják, azonban a toldalékok közötti jelentősebb eltérésekre is utalnak.

4.4.2. *Józsefné vs. Józsefék*

A nyelvtanokban a kötelező F toldalékolás gyakori példajaként említett *József*, valamint a *Józsefék* és *Józsefné* DAT és INSTR toldalékos alakjainak internetes előfordulásai szintén az N magánhangzós toldalékok viselkedésének eltéréseit erősítik meg.

9. ábra: *Józsefék vs. Józsefné*: az *-ék* és *a -né* eltérése

A grafikonon látható, hogy a *Józsefék* toldalékolása nem különbözik jelentősen a stabil *József*től, azonban a *Józsefné* F toldalékainak száma meglepően alacsonynak tűnik – különösen azok fényében, hogy Kontra és Ringen azt mutatta ki, hogy ez a toldalék éppen F toldalékos alakok megjelenését teszi lehetővé fonológiailag motiválatlan esetekben is. Az MNSz-ben 1 *Józsefnéval* alak mellett 6 *Józsefnével* található; ez a B toldalékos alakok fölénye ellen szól. Azt is mutatja azonban, hogy a – nyilvánvalóan nem a fő által indukált – ingadozás

nem elhanyagolható mértékű. Az előfordulások ennyire alacsony száma ugyanis általában nem teszi lehetővé a gyenge ingadozás megnyilvánulását.

4.4.1. A *-né* toldalékos relatív tövek ingadozása

A 9. ábrán látható *Józsefék* vs. *Józsefné* különbség tehát az azonos toldalékmagánhangzót tartalmazó toldalékok viselkedése közötti jelentősebb eltéréseket erősítik meg. A *-né* különös abból a szempontból, hogy képes fonológiailag motiválatlan esetekben is ingadozást provokálni. A következő táblázat néhány csak B magánhangzókat tartalmazó *tő -né* toldalékos alakjainak DAT és INSTR alakjaira kapott találatok számát tartalmazza. Sötétebb árnyékolással jelöltem az 1%-nál gyakoribb F allomorfos alakokat, világosabbal a 0,5%-nál gyakoribbakat.

15. táblázat: B+né szerkezetű relatív tövek fonológiailag motiválatlan gyenge ingadozása

	<i>-nak</i>	<i>-nek</i>	<i>-val</i>	<i>-vel</i>
<i>Horváthné</i>	568	5	431	4
<i>Juhászné</i>	551	4	386	4
<i>Kovácsné</i>	6430	174	1940	7
<i>Nagyné</i>	1000	754	246	7
<i>Tóthné</i>	1010	3	248	3

A *-né* tehát igen gyengén harmonikus toldalékolás kiváltására is képes; ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy **utótagként is elemezhető**. Ezenkívül azonban – talán még kisebb mértékben – arra is van példa, hogy **csak N magánhangzós** tövekben indukáljon gyenge ingadozást. A *Kissné* INSTR toldalékos alakjainak 5,7%-át teszik ki a *-val* allomorfos alakok, amelyeket pedig nem motivál többi B magánhangzó.⁸⁷ A *-né* magánhangzója tehát általában transzparens, emellett azonban igen **gyengén harmonikus** és még gyengébben **antiharmonikus** toldalékolás kiváltására is képes. Ezzel szemben a 16. táblázatban látható, hogy ugyanazoknak a töveknek az *-ék* toldalékos alakjai stabilak: a csak B magánhangzókat tartalmazó tövek nem vagy csak elhanyagolható mértékben jelennek meg F variánsokkal, az N+ék szerkezetű *Kissék* esetében pedig nem mutathatók ki B allomorfok.

⁸⁷ A vizsgált többi F és N magánhangzókat tartalmazó tónél (*Benkőék*, *Feketéék*, *Ferencék*, *Némethék*) az antiharmonikusan toldalékolt alakok nem vagy csak elhanyagolható mennyiségben jelentek meg.

16. táblázat: *-ék* toldalékos relatív tövek stabilitása

		<i>-nak</i>	<i>-nek</i>	<i>-val</i>	<i>-vel</i>
B(B)+ék	<i>Horváthék</i>	934	0	9480	0
	<i>Juhászék</i>	9490	0	9600	0
	<i>Kovácsék</i>	1710	1	12500	9
	<i>Nagyék</i>	686	2	1240	1
	<i>Tóthék</i>	1050	0	3460	2
N+ék	<i>Kissék</i>	0	1010	0	461

A *-né* tehát nem N végű (tehát stabil) tövekben is indukál gyenge ingadozást (néhány esetben még gyenge antiharmonikus toldalékolás kiváltására is képes), míg az *-ék* ilyen tövek toldalékolását nem befolyásolja. Ennek oka feltételezésem szerint – részben – a *-né* utótag-szerűsége – a *Kissné* antiharmonikus toldalékolásának lehetőségét azonban ez természetesen nem magyarázza. A későbbiekben (6., 7. fejezet) még szó lesz a variancia-zóna azon jellegzetességeiről, amelyek esetleg az ilyen anomáliák magyarázatául is szolgálhatnak.

Az ebben az alfejezetben bemutatott néhány adat Rebrus, Szigetvári és Törkenczy (2012) álláspontját erősíti meg: az N magánhangzós egyalakú toldalékok harmonikus viselkedése – a többalakúakéhoz hasonlóan – lexikálisan meghatározott eltéréseket mutat. Az *-ék* magánhangzója transzparens; stabil tövekben nem indukál ingadozást. Az azonos magánhangzót tartalmazó *-né* azonban nemcsak az F toldalékolás kiváltására (*Farkasnével*), hanem gyengítésére (*Józsefnéval*) is képes, néhány esetben pedig (*Kissnéval*) antiharmonikus toldalékokkal is megjelenik. Az erősen transzparens magánhangzót tartalmazó *-ci* (*mamici*) és *-i* (*karibi*) képzők után szintén engedélyezett az ingadozás, ezek tehát az N tőmagánhangzókhoz hasonlóan viselkednek a távolsági hatás tekintetében annak ellenére, hogy az erősebben harmonikus *é*-t tartalmazó *-ék* nem mutat ilyen viselkedést.

4.5. Összegzés

Ebben a fejezetben az N magánhangzók viselkedésének legerősebb és legismertebb szabályosságaival, a nyíltsági és távolsági hatással kapcsolatos, ezidáig kielégítően nem megválaszolt kérdéseket vizsgáltam a korábbi eredmények újraelemzésével, illetve saját adataim felhasználásával.

A vegyes magánhangzós, N(N) végű tövekben a nyíltsági és távolsági hatás nagyrészt hasonlóan, néhány kevésbé jelentős szempontból eltérően jelenik meg a terület feltárását célzó három vizsgálatban, Hayes és Londe internetes adatokra épülő lexikonvizsgálatában, wug-tesztjében és saját korpuszelemzésében. Hayes és Londe eredményei e tekintetben ugyan nem szorulnak megerősítésre, azonban különböző módszerekkel végzett vizsgálatok helyenként magyarázandó eltéréseket, „szabálytalanságokat” is mutat. Bár Hayes és Londe nem hagyta magyarázatlanul a felvetődött kérdéseket, meggyőződésem, hogy ezek **a kompetencia tartalmára** irányuló magyarázatok nem adekvátak. Azt kíséreltem meg bemutatni, hogy a magyarázandó eltérések mögött az általuk feltételezetteknél „prózaibb” okok húzódnak meg: egyrészt az adatközlők kompetenciájának megnyilvánulását befolyásoló tényezők, másrészt az adatbázis sajátosságai (az adatok összetétele, illetve tisztasága). Ezek szem előtt tartásával **a nyíltsági és távolsági hatás szabályosnak**, mind a lexikonra, mind pedig a produktivitásra irányuló vizsgálatokban erőteljesnek mutatkozik – bár az NN végű tövek csoportjában az alacsony típusgyakoriság miatt ezek a hatások kevésbé tisztán nyilvánulnak meg, mint az N végű típusokban. Azt is bemutattam, hogy a nyíltsági hatás nemcsak az utolsó, hanem valamivel gyengébben az utolsó előtti pozícióban is megmutatkozik.

A fejezet utolsó részében arról volt szó, hogy az N magánhangzók nemcsak többalakú toldalékokban, hanem egyalakúakban is eltérően viselkednek. Az N magánhangzók tövekben mutatott transzparenciája nem áll szoros összefüggésben azzal, ahogyan ezek a toldalékokban viselkednek. Bizonyos toldalékok N magánhangzójuk minőségétől függetlenül transzparenssek, mások azonban képesek arra, hogy stabil tövekben ingadozást indukáljanak. Az N magánhangzós egyalakú toldalékok viselkedése – a váltakozó toldalékokéhoz hasonlóan – további, részletes vizsgálatra szorul.

A következő részben azt vizsgálom meg, hogy vannak-e a töveknek olyan fonológiai tulajdonságaik, amelyek – az N tőmagánhangzók nyíltságán és számán kívül – hatást gyakorolnak a toldalékolásra, amelyeket tehát a variancia-zóna aktív tényezőiként kell számon tartanunk.

5. Egyéb fonológiai tényezők hatása a toldalékolásra

Az EH-kutatás történetében több fonológiai tényező harmonikus toldalékolást befolyásoló szerepe is felmerült: a hangsúly (Kontra–Ringen 1986, 1987, Ringen–Kontra 1989) és a szótagszám (Szépe 1958, Ringen–Kontra 1989) mellett a tőmássalhangzók hatására vonatkozó – meglepő – eredményeket is közöltek (Hayes és társai 2009). Elsőként a tőmagánhangzókhoz kapcsolható tényezőket – a hangsúlynak a trigger erősségét esetleg növelő szerepét (5.1., 5.2.2.), valamint a tőmagánhangzók számának, tehát a szótagszámnak a hatását (5.2.) elemzem; 5.3. alatt vizsgálom meg, hogy a B trigger minőségének van-e szerepe a toldalékolás meghatározásában. A fejezet utolsó részében kerül sor a tőmássalhangzók hatásával kapcsolatos eredmények felülvizsgálatára, valamint saját eredményeim ismertetésére (5.4).

5.1. Hangsúly és harmónia

Szépe György 1958-as tanulmányában jó néhány, a vegyes hangrendű tövek toldalékolását befolyásoló tényezőt azonosított; a későbbi kutatások megerősítették ezeknek a tényezőknek a toldalékválasztásban játszott szerepét. A hangsúlyt azonban egyáltalán nem említi; Kontra és Ringen (1986) közöltek először olyan vizsgálati eredményeket, amelyek szerintük igazolni látszanak a hangsúly és EH összefüggését. (1987)-es tanulmányukban kifejezetten a hangsúly szerepére koncentrálnak újabb adatokat közöltek, illetve módosították korábbi koncepciójukat; majd Ringen és Kontra (1989)-ben korábbi eredményeiket összefoglalva ismét érintették a hangsúly kérdését. A következőkben ezeket a tanulmányokat, az ezekben kifejtett koncepciókat elemzem részletesen, majd saját anyagomban újra megvizsgálom a kérdést: van-e szerepe a hangsúlynak a magyar EH-ban.

5.1.1. Kontra–Ringen (1986): főhangsúly és toldalékolás

Kontra és Ringen (1986: 7) szerint a generatív elemzések nem szenteltek elegendő figyelmet a hangsúly és az EH kapcsolatának, pedig meggyőződésük, hogy a harmónia leírásában – a jövevényszavak esetében legalábbis – méltatlanul figyelmen kívül hagyott tényezőről van szó. Ennek bizonyítékként több harmonikus nyelvvel kapcsolatos megfigyelést idéznek. Holden (1972) arról számol be, hogy a kazahban a nem harmonikus szerkezetű jövevényszavakban a

hangsúlyos szótag magánhangzója által irányított aktív harmonizáció működik; Skousen (1975: 53) a finnől idéz példát ugyanerre a jelenségre. Campbell (1980: 252) ugyancsak a finnben figyelte meg, hogy amennyiben a mellékhangsúlyos, valamint az azt követő magánhangzók semlegesek (az utolsó előtti hátsót kivéve), a toldalék előlképzett.

Kontra és Ringen a hangsúllyal kapcsolatban legtöbbször Andersont (1980) említik, aki szintén finn jövevényszavak hangsúlyos magánhangzói és a toldalék-magánhangzók minőségének kapcsolatára figyelt fel, és feltételezte, hogy a magyar EH adatai is ennek fényében értelmezhetők. Kontra és Ringen lábjegyzetben említi meg (p. 7.): nem értik pontosan Anderson következtetéseit a magyarra vonatkozóan, de úgy vélik, azt állítja, hogy hosszabb szavakban a főhangsúlyos magánhangzó toldalékolásra gyakorolt hatása gyengébb; valamint hogy a finnben a főhangsúlyos B magánhangzó több B toldalékot eredményez, mint a főhangsúlyos N magánhangzó. Kontra és Ringen szerint ez utóbbi a magyarra is igaz.⁸⁸

Kontra és Ringen (1986, 1987) szerint adataik alapján – Anderson finnre vonatkozó megfigyelésével összehangban – valószínűsíthető, hogy jövevényszavakban a hangsúlyos magánhangzó és a toldalék-magánhangzó minősége kapcsolatban áll egymással. Állításuk bizonyítására két kérdőíves vizsgálatuk vonatkozó adatait idézik: a hangsúlyos N magánhangzót tartalmazó szavakat az adatközlők döntő többsége előlképzetten toldalékolja (17. táblázat), míg hangsúlyos B magánhangzóval az F toldalékok aránya mindig alacsony (18. táblázat) volt.

⁸⁸ Anderson gondolatmenete valóban nem könnyen követhető, olvasatomban azonban Ringenék interpretációjától kissé eltérő koncepciót fogalmaz meg. Igaz ugyan, hogy a főhangsúlyos magánhangzó szerepét feltételezi a toldalékolásban, de nem pusztán ezzel, hanem a mellékhangsúllyal, valamint a tömagánhangzók eltérő harmonikus erejével is magyarázza négy(!) magyar szó toldalékolását. Az általa megadott példák a következők (p. 315):

analízis ingadozó toldalékolás

pszichoanalízis F toldalékolás

koffer ingadozó toldalékolás

vulkánkoffer F toldalékolás

Amennyiben jól értelmezem Anderson adatait és következtetéseit, azt állítja, hogy az összetételekben az F toldalékolás azért erősebb, mert a főhangsúlyos magánhangzó kevésbé erős harmonikus környezetet jelent: az *a*-hoz (*analízis*) képest az *i* (*pszichoanalízis*), az *o*-hoz (*koffer*) képest az *u* (*vulkánkoffer*) kevésbé erősen B-harmonikus, így kevésbé képes előhívni B toldalékokat, ezáltal a szóvégi mellékhangsúlyos N magánhangzók hatása felerősödik. Anderson szerint ugyanis nemcsak az N magánhangzók semlegessége nem egyforma, hanem a harmonikusaké sem: a finnben például az *ü* előlképzettsége kevésbé erős, mint az *ö*-é, az *o* hátulképzettsége pedig erősebb, mint az *u*-é (l. még p. 274, 1. ábra).

17. táblázat: Kontra és Ringen (1986: 8): hangsúlyos N magánhangzó és F toldalékolás összefüggése

	csak F jó (%)	csak B jó (%)	mindkettő jó (%)
<i>bibliofil</i>	74,7	19,5	5,8
<i>hieroglif</i>	61,5	32,3	6,2
<i>hidrogén</i> ⁸⁹	98,1	0	1,9
<i>hidrogén</i>	97,2	1,9	0,9
<i>hidrogén</i>	96,9	0	3,1
<i>szingaléz</i>	75	22	3

17. táblázat: Kontra és Ringen (1986: 8): hangsúlyos B magánhangzó és B toldalékolás összefüggése

	csak F jó (%)	csak B jó (%)	mindkettő jó (%)
<i>abszint</i>	34,4	57,8	7,8
<i>aktív</i>	0	100	0
<i>ankét</i>	3,8	90,5	5,7
<i>konstruktív</i>	10,3	88,8	0,9
<i>pantomim</i>	6,7	88,5	4,8
<i>produktív</i>	4,2	86,5	9,4
<i>profit</i>	0	100	0
<i>profit</i>	1,7	98,3	0
<i>szamojéd</i>	33,3	49,5	17,1

A szerzők felvetik (p. 8): az újabb jövevényszavak⁹⁰ toldalékolását más tényezők befolyásolhatják, mint a régebbi ('native') tövekét, amelyeknél a toldalék az utolsó nem semleges magánhangzóval harmonizál. A jövevényszavak toldalékolására ható ilyen sajátos

⁸⁹ A *hidrogén* háromszor is szerepelt a kérdőívekben.

⁹⁰ A 'loanwords' terminussal általában az újabb, utóbbi néhány évszázadban átvett jövevényszavakra utalnak. Bár jövevényszavak és a szókészlet régebbi 'native' rétege között igen sok EH-val foglalkozó munka különbséget tesz, ezek általában intuitíve alkalmazott kategóriák.

tényező lehet szerintük a hangsúlyos magánhangzó minősége, valamint a tővégi két N magánhangzó is.

Kifejezetten a hangsúly szerepét középpontba állító következő tanulmányukban (Kontra–Ringen 1987) azonban ennek a vizsgálatnak több problematikus pontját is kiemelik, mégpedig a következőket.

- Hangsúlyos N magánhangzót tartalmazó (a továbbiakban: N-hangsúlyos) szavakból csak két *i* végű (*bibliofil*, *hieroglif*) szerepel a vizsgált szavak között.
- Éppen az *i* végű tövek toldalékolására vonatkozó adatok megbízhatósága kétséges (p. 91), ugyanis az adatközlők jelentős részének válasza nem volt értékelhető (*bibliofil*: 20 értékelhetetlen válasz, *hieroglif*: 42(!)).⁹¹ Mivel a következő kérdőíves vizsgálatban a *bibliofil* az adatközlők kisebb hányadának okozott csak problémát, és egészen más eredmény született, a szerzők szerint az első vizsgálat adatai közül a *bibliofil* figyelmen kívül hagyandó.
- Kontra és Ringen szerint (1987: 85) valószínű, hogy a korábbi vizsgálatban szereplő *é* végű szavak (*hidrogén*, *szingaléz*) esetében inkább a szóvégi *é*, és nem a hangsúlyos N magánhangzó az oka az *i/i* végűeknél erősebb F toldalékolásnak; a hangsúly látszólagos hatása tehát valójában az általuk korábban fel nem ismert nyíltsági hatás következménye. Ezeket az észrevételeket – amelyek jelentősen gyengítik a hangsúly hatása mellett szóló érveket – további problematikus pontok kiemelésével is kiegészíthetjük.
- Az N-hangsúlyos tövek közül nemcsak *i* végűből, hanem *é* végűből is csupán kettő van: az a tény, hogy a *hidrogén* három alkalommal szerepel a kérdőívekben (így Kontraék három adatként adják meg), csak az adott szóról, nem pedig a teljes N-hangsúlyos csoportról szolgáltat több információt. Az N-hangsúlyos tövek vizsgált csoportja tehát mindössze 4, míg a B-hangsúlyosaké 8 tagból állt. A hangsúly hatásának bizonyításához azonban ennél **jóval nagyobb mennyiségű adat** szükséges. A *hieroglifre* és *bibliofilre* vonatkozó eredmények felhasználhatóságával kapcsolatos kételyek tovább csökkentik a vizsgált szavak számát, így az eredmények megbízhatóságát is.
- Kontra és Ringen négy N-hangsúlyos adatából legalább kettővel (*hidrogén*, *bibliofil*)⁹² kapcsolatban is felmerülhet, hogy a beszélők **összetételként** értelmezik őket,

⁹¹ Hasonlóan magas volt az értékelhetetlen válaszok aránya az *abszint* (17), a *relatív* (18), valamint a *hidrogén* egyik előfordulásának (20) esetében is.

⁹² A *hieroglif* esetében szintén van erre esély; a tövek azon jellemzőit, amely az összetettség érzetét kelti a szó etimológiáját nem ismerő beszélőkben is, később (6.1.4.) fogom részletezni.

toldalékolásukat tehát a hangsúly feltételezett hatásán kívül más tényezők is befolyásolhatják. Mivel az érvelés az N-hangsúlyos csoportnak a B-hangsúlyosakhoz viszonyított erős F toldalékolásán alapul, úgy tűnik, az első vizsgálat nem szolgáltatott bizonyítékot a főhangsúly hatására. A B-hangsúlyosak erős B toldalékolása pedig – mivel egyik tő sem *e* végű – valószínűleg inkább az utolsó harmonikus B magánhangzónak, semmint az elsőnek köszönhető; ha mégis, ezt nagyobb és homogénebb adatcsoport alaposabb elemzésével lehet csak egyértelműen kimutatni.

- A hangsúlynak biztosan nem tulajdoníthatunk számottevő hatást akkor, ha a toldalékolást erőteljesen befolyásoló más tényezők működésének eredményét tapasztaljuk. Ilyen például a már Kontra és Ringen (1986)-ban is említett két tővégi N magánhangzó, tehát a távolsági hatás, amely az F toldalékok számát növeli a hangsúlyos magánhangzó minőségétől teljesen függetlenül. Mindenképpen vizsgálendő tehát a kérdés: nem lehetséges-e, hogy a Kontra és Ringen által a hangsúly hatásának bizonyítékeként felhozott adatokban is más, erősebb tényezők határozzák meg a toldalékolást, a hangsúly szerepe pedig csupán látszólagos.
- A vizsgált szavak között egyáltalán nem szerepeltek *e* végű tövek, amelyek pedig szintén vizsgálhatók és vizsgálandók lennének ebből a szempontból akkor is, ha az ebben a csoportban kimutatható különbségek az *e* gyenge transzparenciája miatt nyilván jóval kisebbek lennének. Kontra és Ringen számára az *e* végű szavak toldalékolása az *e* harmonikussága mellett szóló érv; mivel ennek a szócsoporthoz a toldalékai **általában** előlképzettek, a hangsúly szerepével kapcsolatban nem is vizsgálják ezeket. A tővégi *e* toldalékolásra gyakorolt hatása ugyan valóban nagyon erős, az egyes tövek között azonban jelentős különbségek is vannak;⁹³ a hangsúly szerepe tehát ezen a csoporton belül is vizsgálendő lenne.
- A hangsúllyal kapcsolatban jórészt a finnből, valamint más harmonikus nyelvekből idézett adatok nem feltétlenül relevánsak a magyar EH szempontjából, mivel ezek a nyelvek és harmóniák – bár számos vonatkozásban hasonlítanak a magyarhoz – eltérő tulajdonságokkal is rendelkeznek. Éppen a hangsúly szempontjából a finn és a magyar között van egy lényeges különbség: a magyarban az újabb jövevényszavak is kötelezően első szótagi hangsúlyt kapnak, míg a finnben arra is van példa, hogy a nem első szótagi hangsúly megmarad (Skousen 1975). Holden (1972) és Skousen Kontra és Ringen által

⁹³ A *ciklámen* és a *bitumen* esetében pl. az informánsok 98,1%-a adott „csak F” választ, míg a *püder* esetében csupán 73%-uk.

idézett (p. 9.) adatai más szempontból sem relevánsak; ezek diszharmonikus jövevényszavak hangsúlyos szótagból kiinduló harmonizációját mutatják, tehát aktív **tőharmóniát**, nem pedig toldalékarmóniát. Erősen harmonikus nyelvekben gyakori a jövevényszavak diszharmonizációjának feloldása, a mai magyarra azonban ez egyáltalán nem jellemző.⁹⁴ Az pedig, hogy a diszharmonikus tövek harmonizációját a hangsúlyos szótag irányítja, nem feltétlenül áll kapcsolatban a tőharmóniát nem mutató nyelvek toldalékarmóniájával.

Saját anyagomban a rendelkezésre álló adatok relatíve nagy (Kontra és Ringen adatainál jóval nagyobb) száma miatt jól vizsgálható a főhangsúly esetleges összefüggése az ingadozó tövek toldalékolásával – arra is lehetőség nyílik továbbá, hogy a vizsgálatot a nyíltsági és távolság hatás figyelembe vételével, tehát ezek szempontjából homogén csoportokon végezzük.

A távolsági hatás kiküszöbölésének céljából az NN végű töveket kizártam a vizsgálatból; a nyíltsági hatás kivédésére pedig eltérő csoportokban vizsgáltam az *e*, *é*, és *i/í* végű töveket. Az ily módon homogenizált csoportokban – BBe vs. NBe, BBé vs. NBé, BBi/BBí vs. NBi/NBí⁹⁵ – a tövégi *e* és *é* esetében van szignifikáns különbség a B-hangsúlyos és F-hangsúlyos csoport értékei között. Ez azt jelenti, hogy a Kontra és Ringen (1986)-ban megfogalmazott hangsúlykonceptióval részben egyező, részben azonban attól eltérő kép rajzolódik ki adataimból. A hangsúly hatása jelentkezni látszik a nyíltsági és távolsági hatástól függetlenül, bár csak a két gyengébben transzparens magánhangzóra végződő csoportokban. A kérdésre azonban még visszatérünk a szótagszám hatásának vizsgálatát követően, az 5.2.2. részben.

5.1.2. Új adatok – új hangsúly-konceptió: Kontra–Ringen (1987)

A kérdés további vizsgálatának céljából Kontra és Ringen újabb kérdőívet állított össze; újabb eredményeiket – korábbi adataikkal megtámogatva – foglalják össze 1987-es tanulmányukban.

⁹⁴ Az ómagyar korban igen gyakori volt, l. Bárczi (1958²: 103–4).

⁹⁵ Aláhúzással a hangsúlyos magánhangzót jelölöm. A tőtípusok itt is heterogének szótagszám szempontjából. A BBN típusba például olyan – leglább három szótagú – tövek tartoznak, amelyek első magánhangzója hátsó, az utolsó semleges, az utolsó előtti pedig szintén hátsó.

Az új adatokat is figyelembe véve ők is arra a következtetésre jutottak, hogy **az *i/i* végű szavak esetében a hangsúly nem játszik fontos szerepet**. A toldalékolás ezeknél a töveknél dominánsan hátsó, és ez valószínűleg az utolsó harmonikus magánhangzó, és nem a hangsúlyos N magánhangzó hatásának tudható be. Az *abszint*, amely esetében az előlképzett toldalékok aránya viszonylag magas (34,4% „csak F”), a szerzők szerint kivétel lehet (p. 93.).

Ezzel szemben az ***é* végű tövek** esetében tapasztalható különbségeket továbbra is a hangsúlyos magánhangzó hatásának tulajdonítják (az *e* végűeket pedig továbbra sem vizsgálják). Az újabb adatok közül a *koktél* és a *szatén* dominánsan B, míg a *nitrogén* és *szingaléz* F toldalékolásúak,⁹⁶ amely különbséget a szerzők – korábbi két kérdőíves vizsgálatuk adataival megtámogatva – a hangsúly hatásaként értelmeznek, tekintettel arra, hogy a szóvégi *é*-re az *e*-nél jóval kevésbé jellemzőek az F toldalékok. A hangsúly tehát Kontra és Ringen szerint erősíti az *é* esetében egyébként nem jellemző F toldalékok megjelenésének valószínűségét, míg az erősen transzparens *i/i*-nél ez a hatás nem érvényesül.

Kontra és Ringen az általuk több ízben hivatkozott Anderson (1980) semlegesség-felfogásának megfelelően értelmezik ezeket az eredményeket (p. 88–89). Anderson szerint a harmonikusság és a semlegesség – amelyek egyik tényezője a toldalékolás irányítására való képesség – több tényező által meghatározott spektrumot alkotnak: legerősebben az *e*, leggyengébben az *i* (és *í*) harmonikus. Anderson szerint egy szegmentum „harmonikus erejét” növeli az is, ha hangsúlyos pozícióban áll.⁹⁷ Kontra és Ringen ennek megfelelően azt állítják,

⁹⁶ A „csak F” választ adók aránya: *koktél*: 0%, *szatén*: 12,2%; *nitrogén*: 84%, *szingaléz*: 87,2% (p. 87).

⁹⁷ Kontra és Ringen idézett tanulmányaikban többször is hivatkoznak Andersonra, aki a hangsúlynak kitüntetett szerepet szánt a variancia-zóna adatainak interpretációjában. Anderson koncepciójában nemcsak a magánhangzók már említett eltérő harmonikus ereje és a főhangsúly, hanem a **mellékhangsúly** is szerepet kap a toldalékolás meghatározásában. Anderson elképzelhetőnek tartja, hogy a nem első páratlan szótagokon megjelenő mellékhangsúly a finnhez hasonlóan a magyarban is befolyásolja a toldalék-magánhangzó minőségét. Szerinte ez a hatás magyarázza az *ankét* erősebb B, valamint a *hidrogén* szinte kizárólagos F toldalékait: a két szótagos szavaknál nem megjelenő másodlagos hangsúly a három szótagból álló, N végű tövek esetében hat a toldalékválasztásra. Kontra és Ringen véleménye szerint azonban nem egyértelmű, hogy a magyarban is lenne másodlagos hangsúly; adataik sem támogatják ezt a feltételezést. A *bibliofil*nek – hátsó „másodlagos hangsúlyos” magánhangzójával – elvileg több B toldalékot kellene vonzania, mint az *illusztris*nak és a *Pilsudszkin*nak, azonban nem ez a helyzet. A két vagy négy szótagú *e* végűeknek (pl. *mágnés*, *sláger*, *szalamander*) pedig ez alapján szintén erősebben B-harmonikusnak kellene lenniük, mint a három vagy öt szótagúaknak (*amulett*, *bitumen*, *karakter*), adataik azonban nem ezt mutatják. Mindehhez azt is hozzátehetjük, hogy a már idézett adatokban (1980: 315) Anderson meglehetősen következtetlenül jelöli ki a feltételezett mellékhangsúlyos szótagokat: a *koffer* második, az *analízis* harmadik, a *vulkánkoffer* negyedik, a *pszichoanalízis*

hogy a közepes mértékben semleges *é*-re végződő tövek toldalékolásában megfigyelhető különbségek a hangsúlyos magánhangzó elől-/hátsóképzettségével vannak összefüggésben. Véleményük szerint az N-hangsúlyos csoport toldalékolásában mutatkozó különbségek is hasonlóképpen magyarázhatók; a hangsúlyos *e*-t tartalmazók esetében a toldalékolásra gyakorolt hatás erősebb lesz, mint a hangsúlyos *i/i*-t tartalmazóknál, mivel az *e* nemcsak pozíciójánál, hanem minőségénél fogva is erősebben harmonikus környezetet jelent (pl. *illusztris*: 0% „csak F”, *destruktív*: 20,4%, *relatív*: 22,5%, p. 89). Nem értik azonban, hogy az NN végűek közül a *spektábilis* miért kap jóval több B toldalékot, mint a *paralízis* – koncepciójuk alapján ennek éppen fordítva kellene lennie (p. 94.) Szintén nem tudják magyarázni a megegyező magánhangzó-szerkezetű *negatív* és *relatív* közötti jelentős különbséget: megemlítik, hogy a *relatív*ra vonatkozó adatok esetleg nem megbízhatóak (akkor azonban az idézett *illusztris* vs. *destruktív*, *relatív* összevetésben sem lenne felhasználható!).

Szintén a hangsúllyal magyarázzák az *abesszin* és a *bakelit* toldalékolását, amelyek a többi B(B)N szerkezetű tőhöz képest relatíve nagy arányban kapnak B toldalékot (p. 95): Kontra és Ringen szerint ha az *e* és a toldalék között egy másik N magánhangzó jelenik meg, erősödik a hangsúlyos B magánhangzó hatása.⁹⁸

Annak ellenére, hogy Kontra és Ringen érvelése általában véve meggyőzőnek (bár helyenként kissé erőltetettnek) tűnik, nem állíthatjuk, hogy a negyedik kérdőív újabb adatai az előbbi vizsgálattal kapcsolatban kiemelt problémákat megoldották volna, mégpedig a következő okokból.

- A vizsgált szavak viszonylag kis számát az újabb kérdőív adatai sem növelték kielégítő mértékben: az új vizsgálatban csupán 10 szó kapott helyet, ezek közül 4 pedig már a korábbi kérdőívekben is szerepelt. A szerzők által a hangsúllyal kapcsolatban végzett kutatás tehát összesen 12 szóra terjedt ki. Ezek ismételt előfordulásai a **teljes csoport** toldalékolási tendenciáit tekintve nem informatívak, csak az **egyres tövek** toldalékolásáról szolgáltatnak egybehangzó vagy helyenként többé-kevésbé ellentmondó információkat. A negyedik tesztet kitöltő adatközlők száma is kevés (mindössze 50 fő) – a százalékos

ötödik magánhangzója mellékhangsúlyos. (Az olvasónak az az érzése támad, hogy oda kerülnek a mellékhangsúlyok, ahol a toldalékolás magyarázatához szükség van rájuk.) A mellékhangsúly szerepét – a mellékhangsúly magyar relevanciájának kérdésessége miatt (l. Blaho–Szeredi 2011) – nem vizsgálom.

⁹⁸ Ugyanezt a feltételezést már korábbi cikkükben (1986: 6) is közzölték.

eredmények tehát ennél a kérdőívnél meglehetősen óvatosan értelmezendők, főleg azokban az esetekben, amelyekben nem minden adatközlő adott értékelhető választ.

- Véleményem szerint nem egyértelmű, hogy a *bibliofil* tőről a negyedik kérdőívvel szerzett adatok megkérdőjeleznék az első kérdőív adatait: míg az elsőben 107 személy közül 87 adott felhasználható válaszokat, addig a negyedikben 50 személyből 46, vagyis alig több, mint feleannyi az előzőhöz képest. A következő táblázatban a *bibliofil* töre a két vizsgálatban kapott eltérő adatokat hasonlítom össze más forrásból származó adatokkal (félkövérrel a domináns allomorfokra vonatkozó értékeket jelölöm):

18. táblázat: A *bibliofil* toldalékolása

	Kontra– Ringen 1986	Kontra– Ringen 1987	MNSz	Internet ⁹⁹	Hayes– Londe adatbázis
F	74,7% (csak F)	26% (csak F)	21	157.000	40
mindkettő jó	5,8%	15,2%	–	–	–
B	19,5% (csak B)	58,7% (csak B)	1	79	2

Az MNSz, Hayes és Londe adatai, valamint az internetes adatok tehát erőteljes F-dominanciát jeleznek, ami éppen a „diszkvalifikált” eredménnyel van összhangban.

- Az *é* végűek két alcsoportja, a 4 N-hangsúlyos és 4 B-hangsúlyos tő – amelyek toldalékolásának különbségéért Kontra és Ringen szerint a hangsúly felelős – nem alkotnak homogén csoportot: míg az N-hangsúlyosak mind három szótagúak, addig a B-hangsúlyosak közül 3 két szótagú, és csak egy három szótagú van. A két csoport toldalékolásának különbségét tehát a **szótagszám** (szóhosszúság) hatásának is tulajdoníthatjuk. Kontra és Ringen néhány közölt adata (p. 87) nem mond ellent ennek a feltételezésnek: a három szótagú *szamójéd* 33,3%-os „csak F” válaszaihoz képest a rövidebb szavak (*ankét, koktél, szatén*) esetében az ilyen válaszok sokkal kisebb arányúak (0–12,2%).
- Az *abesszin* és *bakelit* többi NN végűhöz viszonyítva gyengébb F toldalékolásának magyarázatához nincs szükség a hangsúlyos magánhangzóra való hivatkozásra: ezekben is a nyíltsági hatás érvényesül. Az előző fejezetben szó volt arról, hogy a nyíltsági hatás

⁹⁹ Itt a *bibliofil*lel leggyakrabban előforduló PL alakok számát adom meg (2012. 07. 28.)

legerőteljesebben az utolsó pozícióban hat: az *ei* végű tövekre kevésbé jellemzőek az F toldalékok, mint akár az *ee*, akár az *ie* végűekre.

- Az újabb eredményekkel kapcsolatban ismét felmerül, hogy a szerzők nem vették figyelembe bizonyos tövek összetettségét, legalábbis azt a lehetőséget, hogy az adatközlők összetételként értelmezik és toldalékolják őket. Ez állhat például *para+lízis* vs. *spektábilis* furcsa különbsége mögött; a hangsúly hatását bizonyító két új adat közül pedig a *nitro+gén* összetétel.
- Végül pedig adataim sem támogatják Kontra és Ringen újabb hangsúly-konceptióját. Nem jelentkezik a hangsúlyos tőmagánhangzó minőségének hatása az NBii vs. BBii¹⁰⁰ csoportok között (a *paralízis* és a *spektábilis* viselkedése tehát egyáltalán nem kivételes). Szintén nem jelentkezik szignifikáns különbség az NBii csoporton belül az iBi/iBí vs. eBi/eBí alcsoportok értékei között.

5.1.3. A hangsúly és/vagy szótagszám hatása: Ringen és Kontra (1989)

Ringen és Kontra (1989)-ben a szerzők korábbi, az EH semleges szegmentumaival kapcsolatban végzett kutatásaik eredményeit foglalják össze. Ebben a tanulmányban három olyan tényezőt emelnek ki, amelyek az F toldalékok arányát növelik:

- a tő végi *e-t*;
- a tő végi két N magánhangzót;
- valamint a Kontra–Ringen (1986)-ban és (1987)-ben nem említett **szótagszámot**, amellyel kapcsolatban először hivatkoznak Szépe (1958)-ra (p. 187.). A két szótagú *fo*tel, *ba*kter, *ho*tel, *Á*bel, *pú*der, *ko*ffer esetében például alacsonyabb volt a csak előlképzett toldalékot elfogadók aránya, mint a három szótagú *le*ander, *ci*nóber, *ka*rakter, *ok*tóber, *am*ulett, *ci*klámen, *bi*tumen, *szü*frazsett esetében.

A szerzők a szótagszám hatását a hangsúllyal hozzák összefüggésbe; itt azonban máshogy értelmezik hangsúly és toldalékolás kapcsolatát, mint korábbi munkáikban. Nem a főhangsúlyos magánhangzó minőségéből, hanem a B magánhangzó hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltából vezetik le a toldalékolási preferenciákat: a BN tövek utolsó előtti B magánhangzója értelemszerűen főhangsúlyos, tehát erősebb hatású, mint a három szótagú

¹⁰⁰ Az egyszerűség kedvéért itt az *i-t* és az *í-t* egyaránt *i*-vel jelölöm.

(VBN szerkezetű)¹⁰¹ szavak hangsúlytalan B triggere; a hosszabb szavakban így erőteljesebben tud megnyilvánulni a tő végi N magánhangzók hatása. Az új koncepció szerint tehát a hangsúlyos pozíció csak akkor hat a toldalékolásra, ha a triggeret érinti. Ringen és Kontra szerint az *e* és *é* végű tövek esetében is egyértelműen jelentkezik a hangsúly így értelmezett hatása.

Hangsúly és harmónia összefüggésének ez az elmélete bizonyos szempontból valóban erősebb, mint a korábbi, néhány adat alapján felvethető, azonban alaposabb vizsgálattal kérdésessé váló feltételezések. Amennyiben ugyanis csak az utolsó előtti pozícióban feltételezünk hangsúly-hatást, a két összevethető csoport – BN vs. VBN – toldalékolása valóban megkérdőjelezhetetlen eltérést mutat.

Mivel azonban a főhangsúly ebben az esetben kizárólag az első, B magánhangzó hatását képes erősíteni (N végű vegyes magánhangzós tövekben ugyanis N magánhangzó nem állhat első és egyben utolsó előtti pozícióban), a hangsúly hatása csak két szótagú tövekben működik. Továbbra is kérdéses tehát, hogy amennyiben hangsúly és szótagszám ennyire erős összefüggésben hat a toldalékolásra, egyértelműen megállapítható-e, melyik az ok és melyik az okozat. A hangsúlynak tulajdonított hatás lehet akár a szótagszám hatása is – a következő részben azt vizsgálom meg, befolyásolja-e a toldalékolást a szótagszám.

5.2. Szótagszám és toldalékolás

Szépe (1958: 127) figyelt fel arra, hogy a toldalékolás nemcsak a tővégi N magánhangzók számától, hanem – kisebb mértékben – a harmonikus magánhangzók számától is függ. A szótagszám a Kontra és Ringen (1989)-ben megfogalmazott hangsúly-koncepció mellett a távolsági hatással is összefüggésbe hozható: a BNN tövek hosszabbak a BN töveknél, a VBNN szerkezetűek pedig a VBN szerkezetűeknél.¹⁰² Mivel tehát az F toldalékok NN végű

¹⁰¹ Ettől a fejezettől kezdve szükség van a tőtípusok szótagszám alapján történő megkülönböztetésére, illetve arra, hogy ez a különbség a típusok kódolásában is megjelenjen. A disszertáció további részében tehát a tőtípusok jelölésében a magánhangzók száma a tövek szótagszámát jelzi; a BN például két szótagú, míg a BBN, BNN három szótagú típusok. A szótagszám szempontjából heterogén tőtípusokban a (V_n) jelöli a tetszőleges számú magánhangzót (amely akár 0 is lehet). Az N(N) végű tövek szótagszám tekintetében nem meghatározott csoportját tehát a továbbiakban – az eddigi BN(N) helyett – (V_n)BN(N)-nel fogom jelölni.

¹⁰² Ezeken a munkákon kívül csak Hayes és munkatársai (2009: 832) említik meg – lábjegyzetben, Kontra és Ringen 1989-re való hivatkozás nélkül –, hogy a BBN tövekre a BN szerkezetűeknél kevésbé jellemző a B toldalékolás.

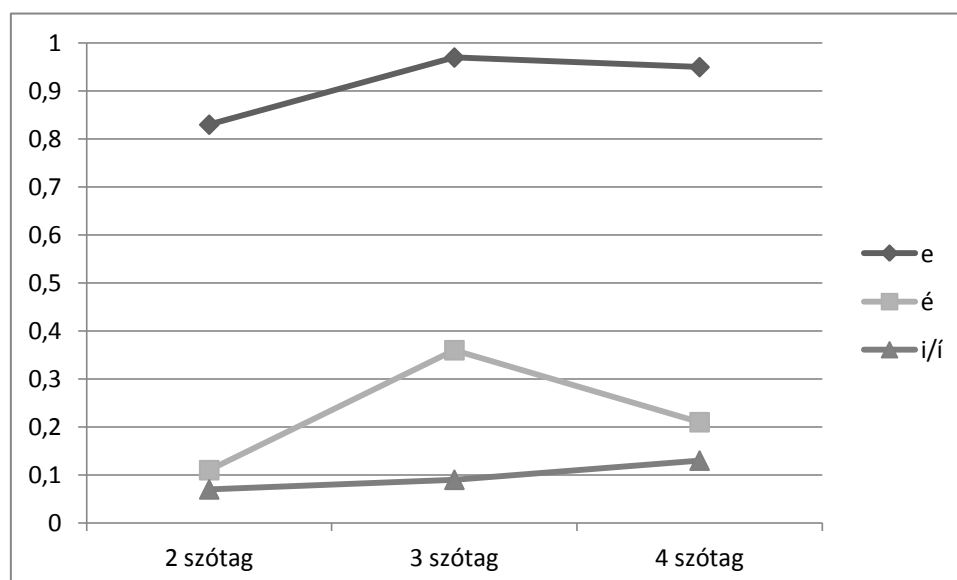
szavakban mért magasabb aránya lehet akár a távolsági hatás következménye is, a szótagszám hatásának vizsgálatából ki kell zárunk az NN végű töveket.

Ennek a kutatásnak egy korábbi stádiumában már közöltem eredményeket a szótagszám hatásával kapcsolatban (Forró 2012: 76). Ringenhez és Kontrához hasonlóan szignifikáns¹⁰³ különbséget találtam *e* végű csoporton belül a két és három szótagú (Be vs. VBe), valamint az *é* végűeken belül mind a két és három (Bé vs. VBé), mind a három és négy szótagú (VBé vs. VVBé) tövek között.

5.2.1. Újabb eredmények: típuspecifikus szótagszám-hatás

Adatbázisomnak az adatok egy kisebb részét (kb. ötven tövet) érintő átalakítása¹⁰⁴ után az eredmények a szótagszám hatását még mindig jelenlévőnek, azonban a korábban közöltekhez képest kisebb hatókörűnek, tehát kevésbé szabályosnak mutatják. Az alábbi grafikonon az új eredmények láthatók.

10. ábra: Tőtípusok F-indexei a szótagszám függvényében

¹⁰³ $p < 0,001$.

¹⁰⁴ A 2012-es vizsgálathoz az adatbázis korábbi változatát használtam, amely betűszókat és NNN végű töveket is tartalmazott. Az adatbázis végleges változatában ezeket zömmel *é*, *i* és *í* végű tövekkel pótoltam. A korpusz kisebb részének átalakítása következtében jelentkező különbségek arra irányítják rá a figyelmet, hogy az eredmények – ezen a területen legalábbis – még relatíve nagy korpusz esetében is meglehetősen érzékenyek a minta idioszinkratikus tulajdonságaira és/vagy az adatok „tisztaságára”.

A szótagszám statisztikailag is szignifikáns hatása csak a két és három, valamint két és négy szótagú *e* végű tövek között, továbbá a két és három szótagú *é* végű tövek között nyilvánul meg; a két és három szótagú *e* végűek esetében a legerősebb.¹⁰⁵ Az *i/i* végű tövek esetében a szótagszám függvényében az F toldalékok arányának csak nagyon enyhe, nem szignifikáns növekedése figyelhető meg, és **nem** különbözik jelentősen a VBé vs. VVBé, sőt a Bé vs. VVBé(!) típusok toldalékolása sem. A három szótagú *e* végűekhez képest igen kis mértékben gyengébb a négy szótagúak F toldalékolása; ezen az sem változtat, ha a négy szótagúak közül kizárjuk azokat az összetételeket, amelyek utótagja két szótagú (pl. *hipermarket, részvényt*).

Az újabb eredmények tehát megerősítik Kontra és Ringen eredményeit az *e* és az *é* végű, két és három szótagú szavak toldalékolási különbségével kapcsolatban, azonban óvatosságra intenek szótagszám és toldalékolás – általam is – feltételezett általánosabb kapcsolatát illetően. Amennyiben ugyanis valóban a szótagszám növekedése okozná az F toldalékok arányának növekedését, a „szótagszám-hatásnak” – legalábbis az erősebben ingadozó *e* és *é* végű csoportokban – általában is kimutathatónak kellene lennie. Nemcsak hogy nem kimutatható azonban, de a négy szótagú *e* és *é* végűek toldalékai – egymáshoz hasonlóan, bár nem szignifikánsan – a három szótagúakhoz képest kevésbé, és nem erősebben előlképzettek.

Forró (2012)-ben a három és négy szótagú *e* végűek közötti különbség hiányát a három szótagú (VBe) csoport kötelező, tehát „maximális” F toldalékolásával indokoltam, amely már nem erősödhet tovább a szótagszám növekedésével (p. 76). A jelenlegi adatbázisban azonban a három szótagú *e* végű (VBe) csoport F-indexe csupán 0,97, az F toldalékok aránya tehát lehetne magasabb a VVBe csoportban – amely ehelyett enyhén alacsonyabb értéket (0,95) produkál.

A két és három szótagú, *e* és *é* végű tövek különbsége harmonikus toldalékolás tekintetében azonban biztosnak tekinthető; ez azonban **nem** a szótest hosszának általánosabb hatását mutatja, hanem a csoportok más, eddig nem tárgyalt sajátosságaival áll kapcsolatban, Ezekről a 6. és 7. fejezetben lesz szó részletesen.

¹⁰⁵ $p < 0,000001$. Az *é* végűeknél $p < 0,0001$. (Az *é* végű csoportban az F-indexek különbsége nagyobb ugyan, azonban az adatok mennyisége jóval kisebb, mint az *e* végű csoportban, így végül is az *e* végűek esetében kisebb az esélye annak, hogy a csoportok közötti különbség csupán a véletlen műve.)

5.2.2. A „hangsúly-hatásról” újra: hangsúly vagy szótagszám?

A szótagszám szempontjából eltérő csoportok toldalékolási különbségei megkérdőjelezik a hangsúlyos tömagánhangzó hatásával kapcsolatban az 5.1.1. pontban közölt eredményeimet – valamint Kontra és Ringen feltevését is –, mivel azokat a szótagszám szempontjából heterogén csoportokban mutattam ki. Vissza kell tehát térnünk a kérdésre: a nyíltsági és távolsági hatás, valamint a szótagszám szempontjából homogén csoportokban is kimutatható-e a hangsúlyos magánhangzó toldalékolásra gyakorolt hatása.

A vizsgálható csoportok – BBe vs. NBe, BBé vs. NBé – **nem** mutatnak említésre méltó különbséget. Ez azt jelenti tehát, hogy a szótagszám szempontjából heterogén *e* és *é* végű csoportokban kimutatott toldalékolási differencia **ál-hangsúlyhatás**: a zömmel két szótagú B-hangsúlyos csoport és a hosszabb N-hangsúlyos csoport toldalékolása a típusokra jellemző szótagszámmal és nem a hangsúllyal függ össze.

A Ringen és Kontra (1989)-ben megfogalmazott újabb koncepció – amelyben a szerzők a szótagszám hatásának okát az eltérő hosszúságú szavak eltérő hangsúlyviszonyaira vezetik vissza – statisztikai módszerekkel közvetlenül nem cáfolható. A későbbiekben (6., 7.. fejezet) azonban egy olyan koncepciót fogok kifejteni az EH variancia-zónájában működő, nem-fonológiai tényezők hatásával kapcsolatban, amelybe a szótagszám hatása könnyen beleilleszthető, míg a hangsúly hatása jóval kevésbé.

5.3. Az EH újabb különbsége: eltérő erősségű B triggerek

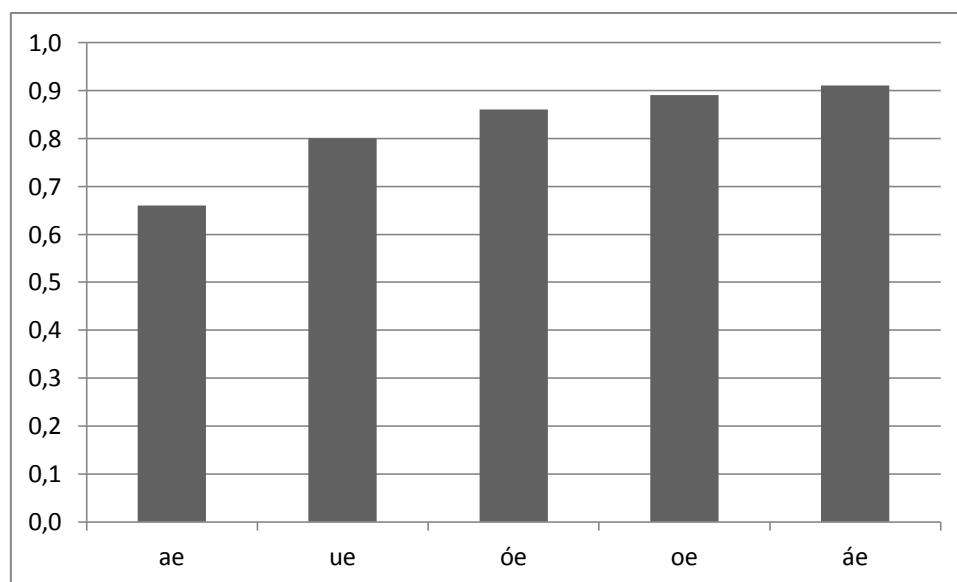
Anderson már említett semlegességi skálája nem csak az *i*, *í*, *é* és *e* triggererősségének eltérését állapítja meg, hanem – a finnben legalábbis – az előlképzett kerek és a hátsó magánhangzónak is eltérő mértékű harmonikusságot tulajdonít (a finn [y] és [y:] például újabb jövevényszavakban gyakran semleges, l. Campbell 1980: 250). Nem vehetjük tehát teljesen egyértelműnek, hogy a magyar EH-ban a harmonikus triggerek erőssége egyforma, ennek ellenére – a variancia-zóna eddig tárgyalt tényezőitől eltérően – ezt a kérdést még sohasem vizsgálták.

Intuícióm szerint a fonetikailag eltérő tulajdonságokkal bíró *á* és az *a* között **van** különbség a toldalékallomorfok kiválasztásában, pl. az /ɔle:zivɔl/ alak elfogadhatóbb számomra, mint az /ale:zivɔl/, az /ale:zivɛl/ pedig elfogadhatóbb, mint az /ɔle:zivɛl/¹⁰⁶.

Azért, hogy a nyíltsági és távolsági hatás, valamint a két és három szótagú tövek toldalékolásának 5.2.1. alatt bemutatott különbsége ne befolyásolja az eredményeket, ez a kérdés is csak ezekből a szempontokból (viszonylag) homogén mintán vizsgálendő. A vizsgált tövek csoportját itt a Be szerkezetűekre szűkíttem, ennek a csoportnak az sajátosságai ugyanis – a relatíve magas típusgyakoriság és a relatíve erős ingadozás – lehetővé teszi ezeknek az adatoknak az alaposabb elemzését.

Az alábbi grafikonon a Be-tövek F-indexei láthatók a B magánhangzók minősége szerinti alcsoportokban, az **ae**, **áe**, **oe**, **óe** és **ue**¹⁰⁷ típusokban.

11. ábra: B triggererek minőségének hatása az F-indexre

Látható, hogy a B tőmagánhangzók minősége alapján kialakított csoportok között vannak kisebb és jelentősebb különbségek is; ezek közül az **ae–áe**, **ae–oe**, **ae–óe** és **ue–áe** tőmagánhangzókat tartalmazó tövek eltérése szignifikáns.¹⁰⁸ A grafikonon látható „skála”

¹⁰⁶ Az *Alesi* az MNSz-ben csak F toldalékkal fordul elő (N=15).

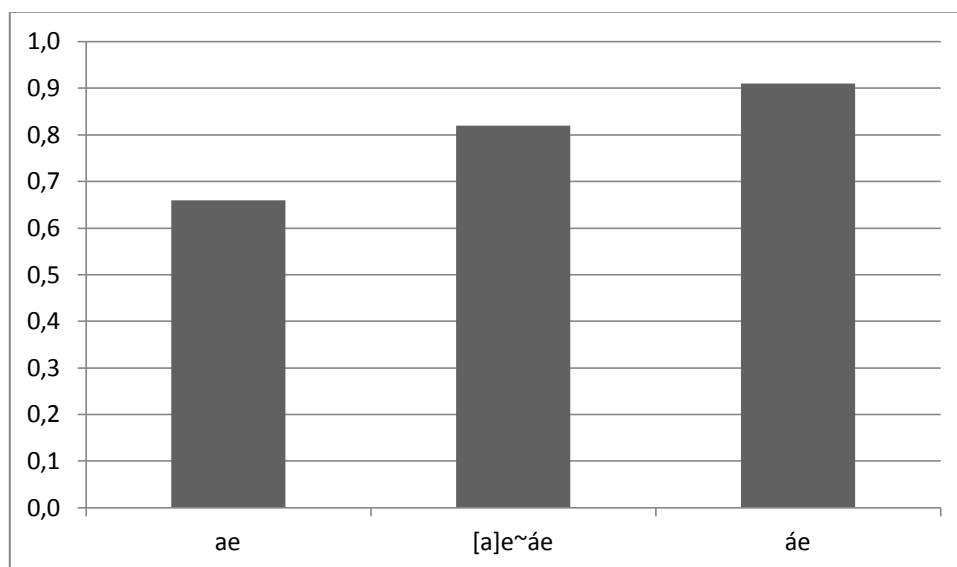
¹⁰⁷ Ebben a fejezetben – a könnyebb olvashatóság kedvéért – a specifikus B tőmagánhangzókat tartalmazó csoportokat félkövér kiemeléssel jelölöm.

¹⁰⁸ **ae** vs. **áe**, **ae** vs. **oe**: $p < 0,0001$; **ae** vs. **óe**, **áe** vs. **ue**: $p < 0,01$.

nem rendelhető fonetikai szempontokhoz: az *a* és *á* semmilyen fonetikai tulajdonság alapján felállítható skálának nem képezik a két végpontját.

Az **ae** és **áe** szerkezetű tövek közötti különbséget erősíti meg annak a csoportnak a viselkedése, amelyek esetében a tömagánhangzó [ɔ]-nak és [a(:)]-nak is ejthető.¹⁰⁹ Ezeknek a töveknek az F-indexe az **ae** és **áe** csoportéi között helyezkedik el.

12. ábra: **ae**, [ɔ~a(:)]e és **áe** szerkezetű tövek F-indexei

A hátsó B trigger esetleges hatását a többi összevethető¹¹⁰ csoporton is ellenőriztem, ezek a következők voltak:

- **Vae, Voe, Vue;**
- **aé, áé, oé, ué;**
- **Vaé, Voé.**

Ezek közül csupán két esetben találtam említésre méltó eltérést: a **Vaé** vs. **Voé** tövek között erősen,¹¹¹ az **aé** vs. **oé** tövek között enyhén¹¹² szignifikáns különbség mutatható ki. A megfigyelt különbségek közül egyedül az *a* vs. *o* viszony eltérése lehet tendenciózus (**ae** vs. **oe**; **aé** vs. **oé**; **Vaé** vs. **Voé**), a vizsgálható adatok száma azonban nem elegendő ahhoz, hogy

¹⁰⁹ A következő szavakat soroltam ebbe a csoportba: *advent, Alex, Bayer, Haider, hardver, Hasek, Hayek, Kaiser, kvartett, Lancer, Marcel, Palmer, Parker, Ramszesz, Sacher, Tanger, Walter.*

¹¹⁰ Csak a legalább 10 tövet tartalmazó csoportok eredményeit hasonlítottam össze.

¹¹¹ $p < 0,001$.

¹¹² $p = 0,0196$.

ezt biztosan tudjam állítani. Annyi azonban bizonyos: a B tömagánhangzók minősége szempontjából eltérő, más szempontokból azonban homogén töcsoportok toldalékolása esetenként jelentősebb, azonban szabályszerűnek nem minősíthető eltéréseket is mutat. A szótagszámhoz hasonlóan tehát a hátsó harmonikus magánhangzók minőségét is a variancia-zóna aktív, azonban a nyíltsági és távolsági hatásnál jóval szűkebb hatókörű tényezőjeként kell számon tartanunk.

5.4. A tövégi mássalhangzók közbeszólnak: mássalhangzó-hatások a magánhangzó-harmóniában?

A világ nyelveiben található harmonikus jelenségeknek három nagy csoportját szokás elkülöníteni: a magánhangzó- és mássalhangzó-harmóniák mellett a harmadik típust a magánhangzók és mássalhangzók bizonyos jegyekben való egyezését előíró harmóniák képviselik. A magánhangzó-harmóniákban a mássalhangzók, a mássalhangzó-harmóniákban pedig a magánhangzók általában átlátszóak.

Csak az utóbbi években kezdték intenzíven kutatni, hogy a magyar EH-ban kimutatható-e a tövégi mássalhangzók toldalékolásra gyakorolt hatása (Trón 2007, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009), azonban már ennél jóval korábban felmerült – más vonatkozásban – a mássalhangzók EH-ban való érintettsége.

Szépe (1958: 127) szerint „Igazoltnak tekinthető az a vélemény [...], hogy a szóvégi mássalhangzó-torlódás elősegíti a magas toldalékozást”. Ugyanő állapította meg, hogy a Bé#¹¹³ típusú szavak és nevek F toldalékolása gyakoribb, mint a mássalhangzós végűeké (p. 119).

A magyar és finn EH-t elemző Anderson (1980: 275) azt figyelte meg, hogy antiharmonikus tövekben bizonyos mássalhangzók – a labiális és veláris (*grave*) mássalhangzók – gyakrabban fordulnak elő nemcsak szó(tag)kezdő, hanem szó(tag)záró pozícióban is. Anderson gondolatmenete nem könnyen követhető; szempontunkból csak annyi fontos, hogy a variancia-zóna másik, általam nem tárgyalt fontos területét, az antiharmóniát összefüggésbe hozza a mássalhangzó-szerkezettel.

Ringen és Kontra (1989: 188) azt állapította meg, hogy VBé szerkezetű tövek toldalékolása eltérően alakul attól függően, hogy magánhangzóra vagy mássalhangzóra

¹¹³ A # szimbólummal a szóvéget jelölöm.

végződnek-e: a magánhangzós végűek (pl. *kabaré, pönálé, limonádé, parádé*) toldalékolása kötelezően vagy majdnem kizárólag B, míg a mássalhangzóra végződők (pl. *hidrogén*) majdnem kizárólag F toldalékolásúak.

Sima (2005: 52) a tővégi mássalhangzókat is figyelembe véve vizsgálta a tőtípusokat az értelmező szótár és a szóvégmutato szótár anyagában. Az *-én* végződésűek erős és az *-éz* végződésűek még erősebb F toldalékolására figyeltek fel, az NN végűek közül pedig a *-bilis* végűek B toldalékolását emelték ki.

5.4.1. Hayes és társai (2009): az F toldalékolásnak kedvező tővégi mássalhangzó-környezetek

A tővégi mássalhangzók érintettségét a magyar EH-ban elsőként¹¹⁴ Hayes, Zuraw, Siptár és Londe vetették alá elsőként szisztematikus, igen nagy mennyiségű adatra kiterjedő vizsgálatnak. Két szempontból is vizsgálták mássalhangzó-környezet és toldalékolás összefüggését: adatbázisuk átvizsgálását követően a feltárt szabályszerűségek produktivitását is tesztelték álszavakat alkalmazó kérdőíves eljárással – ez alkalommal azonban a tövek száma 1703 volt (itt tehát nem kell számolni a korábbi vizsgálattal szemben felmerülő fenntartásokkal a felhasznált adatok mennyiségét illetően). A következő mássalhangzó-környezetek esetében tapasztaltak az F toldalékolást erősítő hatást.

(5) Hayes és társai (2009: 836): F toldalékolást támogató mássalhangzó-környezetek

(5a) bilabiális nem-kontinuánsok ([b, p, m]);

(5b) szibilánsok ([s, z, ʃ, ʒ, ts, tʃ, dʒ]);

(5c) koronális szonoránsok ([n, ɲ, l, j]);

(5d) tővégi mássalhangzó-kapcsolat.

Ezek közül legalább kettőt (5a) és (5d) Hayes és társai szerint egészen biztosan 'nem természetes korlátoknak' kell tartanunk, mivel nincs inherens kapcsolat a mássalhangzók fonetikai/fonológiai tulajdonságai és a toldalék-magánhangzók kiválasztására gyakorolt hatásuk között; (5b) és (5c) természetessége mellett sem látnak nyomós érveket. A tővégi

¹¹⁴ A szerzők hivatkoznak egy interneten elhelyezett absztraktra (Trón 2007), amelynek szerzője a mássalhangzó-környezet és EH összefüggésével kapcsolatos eredményekről számol be. A részletek tudomásom szerint publikálatlanok maradtak.

mássalhangzó-kapcsolatnak (5d) a B trigger és a toldalék-magánhangzó távolságát növelő, így a B magánhangzó hatását csökkentő tényezőként való interpretálása ellen szól az, hogy az utolsó magánhangzót **megelőző** mássalhangzó-kapcsolatnak nincs hatása a toldalékolásra (p. 837). A szibilánsok és koronális szonoránsok alveoláris/posztalveoláris/palatális képzéshelyeire való hivatkozás pedig azért nem tűnik kielégítőnek, mert nem minden ilyen képzéshelyű mássalhangzó esetében mutatható ki a hatás – a [d t] esetében például nem (p. 837).

Hayes és munkatársai azt a lényeges kérdést is vizsgálják wug-tesztek alkalmazásával, hogy a nem természetes korlátokat pusztán a lexikális egységek idioszinkráziáinak összességéként vagy a beszélők által mentálisan reprezentált, produktívan alkalmazott szabályszerűségekként kell-e felfogunk. Beckerrel és munkatársaival (2007) ellentétben, akinek török adatközlői a törökben detektált hasonlóan „nem természetes” korlátokat nem érvényesítik új elemek toldalékolásában, Hayes és munkatársainak eredményei szerint a wug-tesztekben megjelenik az (5) alatt megadott korlátok hatása, a beszélők tehát az egyes lexikális egységektől elvonatkoztatva, mentális nyelvtanuk részeként tekintenek ezekre.

Az EH mássalhangzó-környezettel való összefüggésének vizsgálata tehát jelentős szerepet tölthet be az általában vett nyelvi képesség megismerésében. A fejezet következő részében azt vizsgálom meg, hogyan jelenik meg mássalhangzó-környezet és EH hangtanilag motiválatlan interakciója saját adatbázisomban.

5.4.2. A mássalhangzó-környezet vizsgálata: lehetőségek és korlátok

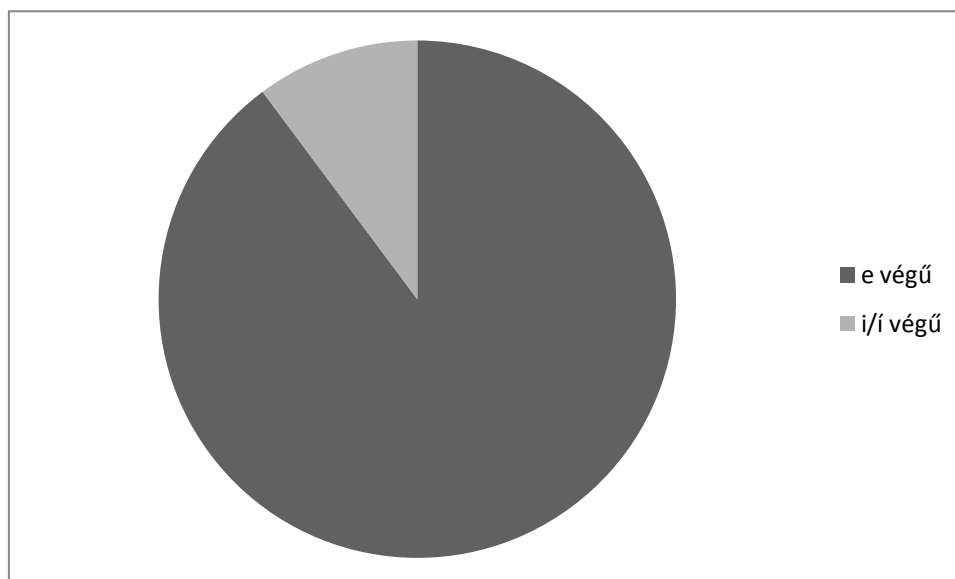
Elsőként azt kell hangsúlyozni: a tövégi mássalhangzók hatása igen sokféle, egymástól eltérő és valószínűleg eltérő eredményeket adó módon vizsgálható. A vizsgált minta sajátosságai alapvetően meghatározhatják a vizsgálatok eredményeit, és valószínűnek tartom, hogy Hayes és munkatársai vizsgálata, valamint saját eredményeim különbségei elsősorban ilyen tényezőkre vezethetők vissza.

A mássalhangzó-környezet EH-ban játszott szerepével kapcsolatos első, igen fontos kérdés az, hogy hogyan értelmezzük mássalhangzó-környezet és toldalékolás összefüggéseit. Hayes és munkatársai a tövek utolsó szótagjának kódjában gyakrabban megjelenő mássalhangzókat nemcsak a $(V_n)BN(N)$ tövekben belül, hanem a teljes variancia-zónában – az $(V_n)BN$, $(V_n)BNN$, $N(N)$ típusokban – vizsgálták. Ebből kifolyólag eredményeik tehát **nem** azt jelentik, hogy erősebb az F toldalékolás azoknál az **ingadozó** töveknél, amelyekben

valamely nem természetes korlát érvényesül, mint amelyekben nem, hanem azt, hogy azokban a típusokban, amelyekben a toldalékolás nem 100%-os eredménnyel jósolható, ezek a környezetek gyakrabban fordulnak elő F toldalékolású, illetve erősebben F toldalékolású tövekben. Bár a különbség látszólag nem jelentős, valójában igen fontos kérdésről van szó: van-e a mássalhangzó-környezetnek **aktív** szerepe a toldalékolási preferenciák meghatározásában (tehát befolyásolja-e egy beszélő toldalékválasztását az, hogy egy szó pl. egy vagy két mássalhangzóra végződik) vagy a természetes korlátok csupán a tövek egy igen nagy és meglehetősen heterogén csoportjára véletlenszerűen jellemző strukturális sajátosságok. Lehetséges, hogy ilyen sajátosságokat találhatnánk csak B magánhangzókat tartalmazó töveknél is, azonban nincs értelme ezeket kutatni, hiszen nyilvánvaló, hogy ezeknek a töveknek a toldalékolását a magánhangzó-szerkezet és nem a tövek valamely más sajátossága határozza meg.

A wug-teszt eredménye azt mutatja, hogy a tágabban értelmezett variancia-zóna töveinek szóvégi mássalhangzóit a beszélők figyelembe veszik ismeretlen elemek toldalékolásakor: Hayes és munkatársai eredményei alapján tehát az általam felvetett kérdésre a válasz az, hogy a mássalhangzó-környezet **aktívan** befolyásolja a toldalékválasztást. Mindazonáltal fontosnak látom hangsúlyozni: a Hayes és munkatársai által meghatározott nem természetes korlátok az erősebb F toldalékolás **velejároi**, és **nem** feltétlenül **okai**. Amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy a tövégi mássalhangzók minőségének, illetve számának van-e **hatása** a toldalékválasztásra, a vizsgálatot a vegyes magánhangzós, N(N) végű tövekre kell korlátoznunk (az N és NN típusban ugyanis nyilvánvalóan nincs ilyen hatás, pl. *szívak–szívek*, *írok–írek*, *derekak/derékek–kerekek* stb.). A mássalhangzók feltételezett hatásánál mindenképpen erősebb (hiszen szembetűnőbb) nyíltsági és távolsági hatás befolyásának kivédésére pedig ismét **homogén csoportokat** (pl. Be, BNe) kell vizsgálnunk. Hayes és munkatársai megjegyzik (p. 838): az (5) alatt megadott környezetek legalább egyike szinte minden Be töre jellemző – ez azonban azt jelenti, hogy az eredmények a zónán belül erőteljesen F toldalékolású Be csoport sajátosságait tükrözhetik. A tőtípusok egyenlőtlen eloszlása a vizsgált mintán belül egyértelműen hatással van az eredményekre: a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok a $(V_n)BN(N)$ csoporton belül szinte kizárólag az *e* végűekre jellemzőek; saját adatbázisomban egyetlen -éCC végű tő sincs. Az alábbi diagram azt mutatja, hogy adataimban a tövégi CC(C) szekvenciákat tartalmazó tövek között milyen arányban jelennek meg az *e* végűek és *i/i* végűek.

13. ábra: Szóvégi CC(C) szekvenciákat tartalmazó tőtípusok relatív gyakorisága

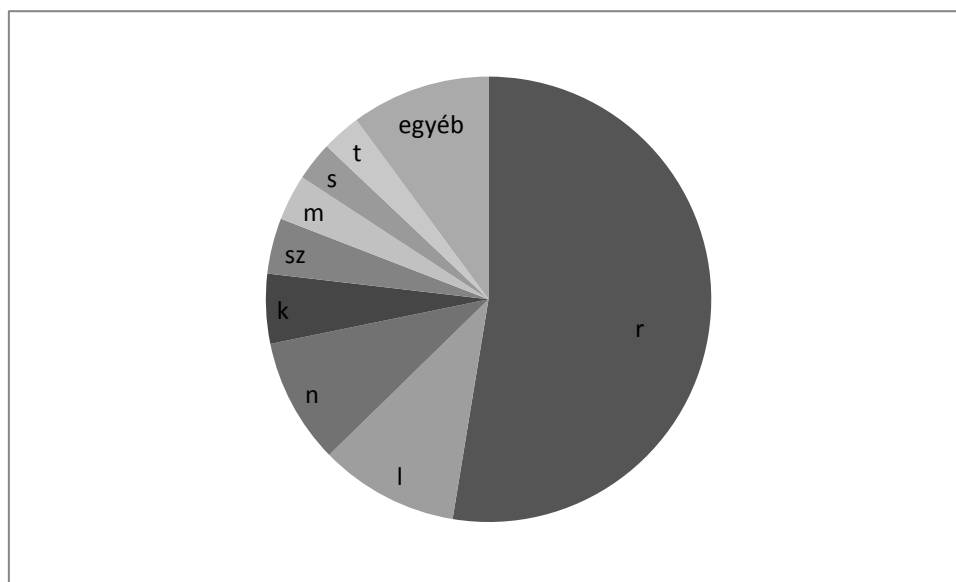
Ha tehát a tövégi mássalhangzó-kapcsolatokat nem tőtípusokon belül, hanem azoktól függetlenül vizsgáljuk, az eredmények a mássalhangzó-környezetnek csupán **látszólagos hatás**át mutatják, amelyben valójában a **nyíltsági hatás** nyilvánul meg az *e* végű tövek vizsgált mintában való dominanciáján keresztül. Valid eredményeket tehát csak úgy kaphatunk, ha a mássalhangzó-környezetet szűkebb **tőtípusokon belül** vizsgáljuk.

Ezek közül a szűkebb típusok közül azonban az egyes mássalhangzó-végződés csak bizonyos, gyakoribb csoportok esetén vannak jelen megfelelő számban (tehát legalább 10 tőben – ami még mindig elég kis csoportot jelent!). A minta homogenitása tehát az eredmények megbízhatóságának növelését eredményezi, azonban a vizsgálható adatok száma így jelentősen csökken – ami természetesen az eredmények megbízhatóságának csökkenését eredményezi.

A mássalhangzó-környezet vizsgálatával kapcsolatban szintén kérdéses – és szintén kapcsolódik a heterogenitás/homogenitás problémájához –, hogy egy CC kapcsolatra végződő szóban kell-e jelentőséget tulajdonítani az utolsó mássalhangzó minőségének, tehát pl. a *korrekt* szót csak CC végűnek, vagy CC végűnek és *t* végűnek soroljunk-e be. Én úgy vélem, a tövégi CC kapcsolatokban (toldalékolás szempontjából) a beszélők számára nem a mássalhangzók minősége, hanem mennyisége fontos, ezért a C-minőség potenciális szerepének vizsgálatából kizártam a mássalhangzó-kapcsolatra végződőket; Hayes és társai azonban nem így jártak el. Így azonban a C-kapcsolatok második pozíciójában álló elemekre

vonatkozó korlátozások szintén befolyásolhatják az eredményeket. Bár a kódában álló (egyszerű) mássalhangzók minőségére nem vonatkoznak korlátozások, azok előfordulási gyakorisága meglehetősen eltérő a vizsgált mintában: (6) alatt azt láthatjuk, hogy a legnagyobb számban előforduló (és legerősebben ingadozó) két szótagú Be típuson belül melyik mássalhangzó hány töben fordul elő.

14. ábra: A BeC típus utolsó mássalhangzó alapján kialakított alcsoportjainak aránya az adatbázisban¹¹⁵

Látható, hogy amennyiben jegyek alapján különítjük el a vizsgálandó csoportokat, ezekben a csoportokban meglehetősen aránytalanul jelennek meg az egyes mássalhangzók: a szibilánsok értékeit tehát elsősorban a *sz* és a *s*, a koronális szonoránsokét pedig elsősorban a *r* határozza meg. Ezért a jegyek alapján elkülönített **csoportok** értékei nem mérhetők jól; csak **az egyes mássalhangzókra**, azon belül is csak a vizsgált mintában tő végén **gyakrabban előforduló**kra vonatkozóan kaphatunk többé-kevésbé megbízható információt.

A mássalhangzó-környezet hatásának vizsgálata tehát jelentős akadályokba ütközik: amennyiben a lehetőségekhez képest homogén csoportokat vizsgálunk, az eredmények validitása a vizsgálható tövek száma miatt csökken, ha pedig heterogén csoportokat, akkor a toldalékolást befolyásoló egyéb tényezők torzító hatása miatt. Meggyőződésem tehát, hogy az eredmények ezen a területen meglehetősen óvatosan kezelendők; mivel ráadásul hangtanilag

¹¹⁵ Mivel itt nincs jelentősége, a fonémákat ortografikusan jelölöm.

nem motivált jelenségről van szó, az eredmények ellenőrzésére fonológiai megfontolások nem használhatók fel.

5.4.3. A tővégi mássalhangzó minősége és az EH: saját eredmények

Az első vizsgálatban Hayes és mtársai módszerét követtem (csak részben, hiszen saját mintámban itt sem szerepeltek N és NN szerkezetű tövek): az összes rendelkezésre álló adatot egyetlen csoportként vizsgáltam. A módszer hasonlósága ellenére a fenti négy korlátból **csak kettő mutatható ki** saját anyagomban: (5b) és (5d), azaz a szibiláns vs. nem szibiláns és a tővégi C vs. CC csoportok különbségei.

5.4.3.1. Mássalhangzó-hatások homogén csoportokban

A tőmagánhangzók mennyisége és minősége szempontjából homogén, csak egy tővégi mássalhangzót tartalmazó tövekből álló csoportokkal dolgozva egészen más eredményeket kapunk. A Be csoportban vizsgálható Bek, Ben, Bel, és Ber tövek közül a **Bek** és a **Ber** esetében szignifikánsan **alacsonyabb** az F toldalékok aránya. A három szótagú VBe csoporton belül a VBen és a VBer csoportok vizsgálhatók, azonban egyik esetében sem mutatható ki a csoport többi részéhez viszonyított jelentős eltérés. A két szótagú Bé csoporton belül vizsgálható **Bér** típus toldalékolása az átlagnál erősebben hátulképzett; a Bėj típusé nem tér el az átlagtól. Az *i/i* végű csoportban¹¹⁶ viszont nem a tővégi *r*, hanem a *v* van hatással a toldalékolásra.

A 20. táblázat tartalmazza a **homogén** csoportok eredményeit. Árnyékolással jelzem a szignifikáns eltéréseket (+ vagy – jellel az átlagtól való F, illetve B irányú eltérést), 0-val a környezet hatásának hiányát. Az üres cellák a vizsgálható adatok hiányát jelzik.

Látható, hogy a több tőtípusban is vizsgálható környezetek típusonként eltérően gyakorolnak, illetve nem gyakorolnak hatást a toldalékolásra. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a koronális szonoránsok általában nem mutatnak jelentős különbséget a többi környezethez képest. A tővégi *r* a Be és Bé csoportban – adataim tanúsága szerint – nemhogy növelné, de csökkenti az F toldalékolás valószínűségét.

¹¹⁶ Ebben a csoportban – mivel a szótagszám hatása nem volt kimutatható – az összes $(V_n)Bi/(V_n)Bí$ szerkezetű tővel dolgoztam.

19. táblázat: Mássalhangzó-környezet és toldalékolás homogén csoportokban

	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>v</i>
Be		0	–		–			
BNe			0	0				
Bé	0		–					
(V _n)Bi/(V _n)Bí			0					+
(V _n)BNi/(V _n)BNí				0			0	0

5.4.3.2. Mássalhangzó-hatások heterogén csoportokban

Ismét teljesen más eredményeket kapunk, ha kisebb-nagyobb mértékben heterogén csoportokkal dolgozunk. A 21. és 22. táblázatban olyan adatokat adok meg, amelyeket **egy-egy szempontból heterogén** csoportok vizsgálatával nyertem. Látható, hogy ezek nagy mértékben különböznek a Hayes és mtársai által közölt eredményektől és a homogén csoportok eredményeitől is.

20. táblázat: A tövégi mássalhangzók hatása a mássalhangzók mennyisége (C/CC/CCC) szempontjából heterogén csoportokban

	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>v</i>
BeC(C)(C)		0	–	+	–		0	
VBeC(C)(C)			0	0		0	0	

21. táblázat: A tövégi mássalhangzók hatása szótagszám szempontjából heterogén csoportokban

	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>v</i>
(V _n)BeC		0	0	+	–	0		
(V _n)BéC	0		–	+				

Heterogén csoportok vizsgálatával tehát „könnyebb” különbségeket produkálni az eltérő mássalhangzó-környezetek között: olyan eltérések is jelentkeznek, amelyek homogén minta

alkalmazásával nem mutathatók ki, tehát valószínűleg a minta nem releváns sajátosságait tükrözik. A heterogén csoportok vizsgálatával kimutatható különbségek részben ismétlik a 20. táblázatban látható eredményeket, részben azonban ellentmondanak azoknak:

- a tővégi *l*, *t* és *s* irrelevánsnak tűnik;
- az *-ek* végződés a B toldalékolást támogatja;
- a *r* – típusonként eltérően – irreleváns vagy a B toldalékolást támogatja;
- a *n* – típusonként eltérően – irreleváns vagy az F toldalékolást támogatja.

Mivel ezen a területen a vizsgálhatóság szempontjából kellőképpen homogén csoportok túl kicsik, az adatcsoportok nem statisztikai módszerekkel történő elemzése is indokolt. A következőkben azt vizsgálom, hogy azok a tövek, amelyek a magánhangzó-szerkezet által meghatározott tőtípusra általában jellemző vagy attól eltérő toldalékolásúak, mutatnak-e hasonlóságot tővégi mássalhangzóik minősége szempontjából.

5.4.3.3. Atipikus toldalékolású tövek jellemző végződései

5.4.3.3.1. Az *e* végűek

A BeC tövek döntő többsége F-dominánsan ingadozik, és csak igen kis hányaduk tartozik a B-dominánsan vagy dominancia nélkül ingadozók¹¹⁷ kategóriájába. Ez utóbbi két csoportba összesen 26 tő tartozik; ezekből 22 háromféle tővégi mássalhangzót – *r*, *k* és *sz* – tartalmaz. Az *Alexander*, *Brunner*, *farmer*, *fater*, *flaszter*, *Haller*, *haver*, *karcer*, *kóter*, *malter*, *muter*, *mutter*, *pancser*, *sumer*; *balek*, *krapek*, *macsek*, *maszek*, *matek*; *kolesz*, *samesz*, *pajesz* töveken kívül mindössze négy szó (*fotel*, *jampec*, *Kassel*, *klozet*) alkotja ezt a kategóriát. A *r* és *sz* gyakori előfordulása az átlagosnál erősebben B toldalékolású tövekben Hayes és mtársai eredményei, konkrétan (5b) és (5c) érvényessége ellen szól.

A B toldalékolást facilitáló szegmentumok **fonológiai**lag egyáltalán **nem hasonlók**; feltűnő azonban a szavak **hangulati hasonlósága** – nemcsak a gyakoribb, hanem a ritkább mássalhangzók esetében is. Valószínű tehát, hogy ezek a specifikus végződések elsősorban nem a hangtani tulajdonságok, hanem a becéző/szlengesítő funkció révén hatnak. Stílus és harmonikus toldalékolás általánosabb összefüggéséről a 6.2. részben lesz szó.

¹¹⁷ Akkor soroltam a töveket ebbe a csoportba, ha a ritkább allomorf aránya meghaladta a 40%-ot.

5.4.3.3.2. Az *é* végűek

A $(V_n)BéC$ típusú tövek toldalékolása jellemzően ingadozás nélkül hátulképzett; 2 tő azonban ingadozás nélkül előlképzett, 65 tő pedig ingadozóan toldalékol. Ebből 45 végződik egyszerű mássalhangzóra; a tövek majdnem felét ebben a csoportban az *-én* végűek alkotják (17).¹¹⁸ Az *é* végűek csoportjában tehát az *n* valóban összefügg az F toldalékolással, amely azonban a tövek jelentős részében ezek **összetettsége**nek következményeként is felfogható: a *fenomén, heterogén, hidrogén, homogén, nitrogén, obszcén, parafenomén, pleisztocén, skizofrén, szénhidrogén* ugyanis eredetüket tekintve összetételek. A generatív nyelveírásban az idegen eredetű összetételeket szinte minden esetben morfológiailag szimplexként kezelik, az adatok azonban világosan mutatják, hogy a beszélők számolnak ezek összetettségével: a két csoport szuffixálása ugyanis szignifikáns¹¹⁹ különbséget mutat. Arról, hogy az idegen eredetű elemek összetettsége, valamint **az összetételek analógiás hatása** monomorfémikus tövekben igen jelentős részben oka a toldalékolás jósolhatatlanságának, később (6.1.) részletesen szó lesz.

5.4.3.3.3. Az *i/í* végűek

A jellemzően kötelezően B toldalékolású $(V_n)BiC/(V_n)BiC$ típusban 26 tő toldalékolása ingadozó. Erre a csoportra jellemző az *-ív* végződés, amely majdnem az esetek felében (12 tőnél) fordul elő. A *dekoratív, destruktív, diszkriminatív, exkluzív, informatív, innovatív, operatív, pejoratív, provokatív, relatív, reprezentatív, spekulatív* átlagosan 5,5%-ban kapnak F toldalékot, ingadozásuk tehát nem erős. Ennek a kis csoportnak szembevető jellegzetessége, hogy legalább három szótagosak. Az adatbázisban található összesen 16 három vagy több szótagú $(V_n)BiV$ szerkezetű tőből csak négy olyan van, amelyik nem ingadozó (*konstruktív, konzervatív, kreatív, negatív*); a legalább három szótagú *-ív* végűekre tehát inkább az ingadozás, mint a stabilitás tűnik jellemzőnek. Az ingadozás olyan *-ív* végűeknél is megfigyelhető, amelyek csak igen alacsony számban ($N < 9$) fordultak elő a korpuszban – ez viszont ezeknek a töveknek az erős ingadozására utal, hiszen ilyen kis mennyiségű adatról a gyenge ingadozás általában nem jelenik meg. Ennek ellenére 14 ilyen tőből 4 (*adminisztratív,*

¹¹⁸ *Arzén, Athén, domain, fenomen, heterogén, hidrogén, homogén, karantén, nitrogén, obszcén, parafenomén, pleisztocén, poén, rutén, skizofrén, szénhidrogén, szlovén.*

¹¹⁹ $p=0,011$.

dekoratív, konspiratív, manipulatív) előfordult F toldalékokkal is – ezek általában hosszabb, legalább négy szótagú szavak. Úgy tűnik tehát, az ingadozás az *-ív* végűek esetében a szótagszámmal is kapcsolatban áll. Az adatbázis két szótagú Bív tövei ugyanis nem ingadoznak: öt ilyen többől három 150-nél több toldalékos alak alapján is stabilnak mutatkozik (*aktív, masszív, passzív*), az *archív* (N=59) és a *kurzív* (N=45) valószínűleg stabil.

Az ingadozó (V_n)BiC/(V_n)BiC csoportnak vannak nem *-ív* végű tagja is (N=14). Ezek között szintén találunk idegen eredetű összetételeket: ilyen az *anonim, bibliofil, bogumil, hieroglif, pantomim, pedofil, Pharmavit*. Ezek F toldalékolása szignifikánsan erősebb,¹²⁰ mint a többi ingadozó (V_n)BiC/(V_n)BiC szerkezetű tőé, ami ismét arra mutat, hogy a morfológiai tagolhatóság nemcsak a natív¹²¹ szavak, hanem az idegen eredetűek toldalékolását is befolyásolja.

A (V_n)BNiC/(V_n)BNiC csoportban 39 olyan tövet találunk, amelyek dominánsan vagy kizárólag F toldalékolásúak. Nagyobb számban található itt is *-ív* végűek (9 tő); jellemző még az *-in* (N=9) és *-is* (N=11) végződés is. Ha az *-is* végűeket közelebbről megvizsgáljuk, látható, hogy hasonlóságuk nemcsak az utolsó szótag kódjára terjed ki. Az *analízis, dialízis, elektrolízis, paralízis, pszichoanalízis* ugyanazt az utótagot tartalmazzák, tehát valószínűleg összetettségük és nem *-is* végződésük az oka a típus átlagától eltérő toldalékolásuknak. Az utolsó két szótag számottevő hasonlósága figyelhető meg az *anamnézis, aszkézis, hipotézis, poézis, protézis* esetében is; ezeknél szintén feltételezhető, hogy az átlagosnál erősebb F toldalékolás mögött összetettségük, illetve utolsó két szótagjuk utótagszerűsége áll.

A mássalhangzó-környezet nem-természetes hatása tehát – úgy tűnik – sokkal kevésbé általánosítható, mint amennyire a Hayes és mtársai által elvégzett vizsgálat eredményei alapján gondolhatnánk. Az általam kimutatott, esetenként jelentős hatások ugyanis tőtípus-specifikusak, így valószínűleg nem a mássalhangzók EH-ban játszott szerepére, hanem más tényezők fontosságára utalnak.

¹²⁰ p=0,00049.

¹²¹ A disszertációban az angol 'native' terminus megfelelőjeként *natív szókincként* utalok a lexikonnak arra a rétegére, amelyet a beszélők általában egyértelműen „magyarként” érzékelnek. Mivel egy szó idegenként vagy magyarként való érzékelése számos tényező függvénye, nem lehet egyértelmű határt vonni natív és jövevényszókinck között. Biztosan a natív réteg részét képezik azonban (az uráli és finnugor eredetű szavak mellett) azok a jövevényszavak, amelyek több mint ötszáz éve – az általában alkalmazott nyelvtörténeti korszakolás (Kiss 2003: 16) szerinti ős- és ómagyar korban – kerültek a magyarba.

5.4.3.4. A tövégi mássalhangzók számának hatása

Az 5.4. alfejezet elején már említettem, hogy saját adatbázisomban is jelentkezik az (5d) korlát hatása, tehát a tövégi CC szekvenciák és az F toldalékolás összefüggése. Ezt a hatást – a mássalhangzó-minőségre vonatkozó eredményektől eltérően – homogén csoportok vizsgálata is egyértelműnek mutatja, azonban nem mindegyik tőtípusban. Ahogyan a korábbiak fényében várható, az *i/i* végűeknél a tövégi mássalhangzók száma irreleváns, a Bé és VBé csoportokban pedig a CC végződés nem fordul elő. A három szótagú VBe típusban a hatás nem jelentkezik; a tövégi CC szekvencia tehát csak a Be csoportban növeli jelentős mértékben¹²² az F toldalékok megjelenésének valószínűségét. Ez azt jelenti, hogy a tövégi mássalhangzó-kapcsolatok szintén csak tőtípus-specifikus hatást gyakorolnak a toldalékolásra, azaz **általában véve** nincs szerepük az EH-ban.

A tövégi mássalhangzók száma és a toldalékolás összefüggésével kapcsolatban vizsgálandó az is, hogy van-e különbség a kitöltött és a kitöltetlen kódát tartalmazó utolsó szótagok között. Már Szépe (1958:119) felfigyelt az -é# végű és -éC végű tövek toldalékolásának eltérésére: szerinte a magánhangzóra végződők kapnak több F toldalékot (bár azt is hozzáteszi: bizonyos -éC végűek toldalékolása kötelezően előlképzett.) Ringen és Kontra (1989: 188) azonban – három szótagú *é* végű tövekben – éppen az ellenkezőjét állapította meg: a magánhangzós végű tövek (pl. *kabaré, pönálé, limonádé, parádé*) toldalékolása kötelezően vagy majdnem kizárólag hátsó, míg a mássalhangzós végűeké (pl. *hidrogén*) majdnem kizárólag elülső. Mivel az *e* (az alsómagánhangzó-nyúlás miatt) toldalékolt szavakban tövégen nem fordul elő, jónéhány csoport pedig igen alacsony típusgyakoriságú, csak az *é* végűek néhány alcsoportját tudtam megvizsgálni ebből a szempontból.

Saját adatbázisomban a három szótagú **VBé** típuson belül szignifikáns¹²³ különbség van a magánhangzós és a(z egyszerű) mássalhangzós végű szavak toldalékolása között: a magánhangzós szóvég a B, a mássalhangzós az F toldalékok megjelenésének kedvez. Ugyanez a két szótagú **Bé** csoportban is mutatkozik.¹²⁴ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az *é* végű töveknek ezeken a több szempontból is homogén csoportjain belül további, szerkezet és toldalékolás szempontjából eltérő alcsoportokat különíthetünk el. Azok a tövek,

¹²² p= 0,00031.

¹²³ VBé# vs. VBéC: p=0,0001.

¹²⁴ Bé# vs. BéC: p= 0,00164.

amelyek *-é#*-re végződnek, jellemzően B toldalékolásúak, az *-e#* végűek viszont, amelyek az alsómagánhangzó-nyúlás eredményeképpen „válnak” *-é#* végűekké (pl. *dózse*, *Halle*, *dafke*), általában ingadozók (l. Rebrus–Szigetvári–Törkenczy 2012: 498). Ez a különbség magyarázza a Szépe, valamint Ringen és Kontra megfigyelései közötti ellentmondást: míg Ringen és Kontra *é* végű adatai a „valódi” *é* végű csoportból kerültek ki, addig a Szépe által vizsgált szavak (jórészt idegen nevek) abszolút tövégi *e*-t tartalmaztak.

Adatbázisomban ennek a két csoportnak a különbsége homogén típusokon belül is kimutatható. A következő táblázat a két és három szótagú, valamint (V)Bié típusú¹²⁵ tövek *é*-re, illetve *e*-re végződő alcsoportjainak F-indexeit tartalmazza.

22. táblázat: *-é#* és *-e#* végű tövek F-indexeinek eltérése

	F-index		p=
	<i>-é#</i>	<i>-e#</i>	
Bé	0,02	0,11	0,00175
VBé	0,01	0,14	0,00771
(V)Bié	0,19	0,88	0,024

Az abszolút tövégi *é*-t és *e*-t tartalmazó csoportok toldalékolása között tehát valóban erősen szignifikáns különbség van; gyengébb az eltérés a (V)Bié csoporton belül.¹²⁶

Az *-e#* végűek toldalékolása tehát az *-é#* végűekénél jóval erősebb; a mássalhangzós végűekénél gyengébb ugyan, azonban ez a különbség csak a VBé típusban enyhén szignifikáns, a Bé csoportban egyáltalán nem.¹²⁷ A kóda kitöltöttsége, illetve kitöltetlensége tehát szintén hat a toldalékolásra, azonban szintén csak a tövek szűkebb csoportjain belül: ez ismét a mássalhangzók általánosítható, fonológiai jegyek mentén leírható hatása ellen szól.

¹²⁵ A (V)Bié típusba Bié és VBié szerkezetű tövek tartoznak.

¹²⁶ Ebben a csoportban mindössze 7 tő állt rendelkezésre.

¹²⁷ A (V)Bié csoportban a két *-e#* végű tő (*Katowice*, *Udine*) F-indexe magasabb, mint a *-éC* végűeké. A különbség itt sem szignifikáns.

5.5. Típus-specifikus fonológiai hatások: összegzés

Ebben a fejezetben a tövek **fonológiai** tulajdonságainak EH-ban való érintettségét harmonikus toldalékolásra gyakorolt hatásának 4. fejezetben megkezdett vizsgálatát folytattam a hangsúly, szótagszám, valamint a tövégi mássalhangzók középpontba állításával. Saját eredményeim általában véve **nem** egyeznek meg a területen végzett korábbi vizsgálatokéival; a nyíltsági és távolsági hatáson kívüli fonológiai tényezők EH-ban játszott szerepét a korábban feltételezettnél kevésbé erősnek, kevésbé szabályosnak tapasztaltam.

Kontrának és Ringennek hangsúly és harmónia összefüggését illető elképzeléseit részletesen elemezve bemutattam, hogy az (1986)-os és (1987)-es munkájukban elemzett heterogén adatszoportok a hangsúlynak csupán látszólagos hatását mutatják. A Ringen és Kontra (1989)-ben leírt, végső hangsúly-konceptió problémája pedig az, hogy a szerzők a szótagszám hatását vezetik vissza a hangsúly primer hatására – különösebb ok nélkül, hiszen a más nyelvekből származó szórványos adatok nem elegendőek ahhoz, hogy az azok alapján megfogalmazott következtetéseket a magyarra vonatkozóan is relevánsnak tekintsük.

Szótagszám és toldalékolás – Szépe, Kontra és Ringen, valamint általam is feltételezett – **szabályos** összefüggését nem tudtam megerősíteni, így el kellett vetnem azt a feltételezést, hogy a szótagszámnak **általában** hatása van a toldalékolásra, bár bizonyos – erősebben ingadozó – típusokban van különbség két és három szótagú tövek toldalékolása között. A hátsó harmonikus triggerek minőségének is csak bizonyos csoportok esetében van szerepe; a tömagánhangzók tehát – a távolsági és nyíltsági hatáson kívül – nem gyakorolnak más szabályos, fonológiai motivált hatást a toldalékolásra.

A tömássalhangzók hatásával kapcsolatban korábban publikált eredményeket sem tudtam megerősíteni. A Hayes és társai által feltételezett négy nem-természetes korlátból csupán egyet, a tövégi CC kapcsolatok már korábban is ismert hatását tudtam biztosan kimutatni, azonban azt sem a teljes zónában, hanem csak bizonyos csoportokban. A tövégi szibilánsok F toldalékolást erősítő hatása saját adatbázisomban csak meglehetősen heterogén adatszoport figyelembe vételével mutatható ki (tehát fenntartásokkal kezelendő), a bilabiális nem-kontinuánsoké és a koronális szonoránsoké pedig egyáltalán nem.

Ezek az eredmények értelmezésben azt jelentik, hogy a mássalhangzó-környezet Hayes és társai által feltételezett hatása valószínűleg sokkal kevésbé jelentős, ráadásul még kevésbé szisztematikus (hangtani tényezőkhez még kevésbé köthető). A mássalhangzók minőségének – az e fejezetben vizsgált többi fonológiai tényezőhöz hasonlóan – valószínűleg

csakán igen specifikus környezetekben van hatása, általában pedig a tőmagánhangzók minősége és mennyisége és/vagy valamint más, idioszinkratikusnak tekintett tényezők határozzák meg a toldalékolást, amelyek közül kettőt a következő fejezetben vizsgálom meg részletesen.

A mássalhangzó-hatások kutatása egyébként igen jelentős, részben áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik – a magánhangzók és mássalhangzók szempontjából homogén csoportokban a tövek alacsony száma több mássalhangzó-környezet esetében lehetetlenné teszi a vizsgálatot. Ezért saját eredményeimet is csakán jelzésértékűeknek tekintem: a Hayes és mtársai eredményeitől való jelentős eltérések elsősorban a kérdésben folytatott újabb vizsgálatok szükségességére hívják fel a figyelmet.

6. A toldalékolást befolyásoló nem-fonológiai tényezők

Ebben a fejezetben olyan tényezők harmonikus toldalékolást befolyásoló szerepét fogom vizsgálni, amelyek – mivel nem fonológiai jellegűek – eddig nem kaptak komoly szerepet az EH-elemzésekben.

A generatív szakirodalomban általánosan elterjedt az a feltételezés, hogy a beszélők nem elemzik morfológiailag az idegen eredetű szavakat, így az összetett jövevényszavak toldalékolását kizárólag szegmentális szerkezetükkel hozzák összefüggésbe. Elsőként azt fogom bemutatni, hogy igen gyakran az idegen eredetű összetételek azok, amelyek toldalékolása eltér típusának átlagától – a beszélők (egyes beszélők legalábbis) ezeket összetételekként kezelik. Az összetételek feltehetően más módon is szerepet játszanak az EH-ban: bizonyos tövek toldalékolását valószínűleg befolyásolja összetételekkel való hasonlatosságuk.

A fejezet második részében a toldalékolást meghatározó szemantikai–pragmatikai tényezőkről lesz szó. Az ebben a fejezetben vizsgált nem-fonológiai tényezők a 7. fejezetben ismét komoly szerephez jutnak majd: a variabilitás diakrón háttérének vizsgálata kapcsán ismertetem hipotézisemet, amely szerint ez a két tényező kiemelkedő szerepet játszott a variabilitás mai arculatának kialakításában.

6.1. Az összetettség mint a variancia-zóna fontos tényezője

Köztudott, hogy a harmónia tartományát egy tő és annak affixumai képezik. Az MH targetjei prefixáló nyelvekben a prefixumok magánhangzói (a H tehát regresszív), szuffixáló nyelvekben pedig a toldalékokéi (a H tehát progresszív).¹²⁸ A nyelvi működés sajátosságaival nyilvánvaló összefüggésben a harmónia nem terjed ki sem az igekötőkre (ami egyáltalán nem meglepő, tekintve azok szintaktikai önállóságát), sem az összetételek utótagjára. A magyar EH igen kiterjedt szakirodalmában csak néhány esetben merült fel az a feltételezés, hogy **toldalékolás és összetettség** kapcsolata – néhány kivételtől eltekintve¹²⁹ – más szempontokból is említésre méltó lehet.

¹²⁸ A mássalhangzó-harmóniák között vannak olyanok is, amelyek irányát nem a morfológia határozza meg (Archangeli–Pulleyblank 2007: 267).

¹²⁹ Az összetételhatár jó szolgálatot tesz a kivételes toldalékok kezelésében. Kornai (1990: 222) például tkp. összetételekként fogja fel a *-kor* toldalékos alakokat; szerinte a *kor* önálló tő volta is motiválja ezt az eljárást.

Az egyik ilyen – a harmónia szakirodalmát tekintve relatíve korai – említés Papp Ferencé (1975: 172), aki szerint bizonyos ingadozó tövek összetett szavak utótagjaiként kevésbé ingadoznak. Kontra és Ringen (1986)-os kutatásukban megvizsgálták a *hidrogén–szénhidrogén*, *paralízis–gyermekparalízis* és *partner–vitapartner* szópárokat, ők azonban nem találtak a párok tagjai között **sem szisztematikus, sem szignifikáns különbséget**. A beszélők közül ugyan valamivel többen adtak „csak F jó” választ a *kártyapartner* esetében (a *partner*hez képest), azonban a másik két pár esetében a „csak F jó” válaszok aránya éppen a monomorfémikus tövek esetében volt magasabb (p. 12–3.).

Saját anyagomban – éppen ennek a kérdésnek a vizsgálata céljából – szerepeltettem néhány ilyen, monomorfémikus töből és ugyanazon tövet utótagként tartalmazó összetételekből álló párt is. Ezek – részben – támogatják Papp feltevését: az összetételek F-átlaga valamivel magasabb, mint az egyszerű töveké (77% vs. 73,7%), a különbség azonban nem szignifikáns.¹³⁰ Vannak olyan összetételek is, amelyek F toldalékolása sokkal erősebb, mint önmagában álló utótagjuké: ilyen például a *bőrfotel* (62,5%, *fotel* 34,2%) és a *diapozitív* (50%, *pozitív* 1,7%). Kérdéses azonban, hogy ezeknek a töveknek az esetében vajon az összetettség, az összetettséggel járó megnövekedett szóhosszúság vagy valami más az oka ennek az (egyébként nem minden tő esetében érvényesülő)¹³¹ hatásnak. Az összetételek erősebb F toldalékolása nem jelentkezik szignifikáns mértékben akkor sem, ha csak az *e* végűeket vizsgáljuk, valamint a stabil tövek (és összetétel-párjaik) kizárásával sem.

Anélkül, hogy ezt a kérdést eldöntenénk, a következőkben összetettség és harmónia kapcsolatának egy sokkal fontosabb, a toldalékolásban kimutathatóan **jelentős szerepet játszó** aspektusáról lesz szó; arról, hogy **a beszélők az idegen eredetű összetételeket nem a natív tövekhez, hanem a natív összetételekhez hasonlóan kezelik**.

(Kornai érvét jelentősen gyengíti az a tény, hogy a beszélők valószínűleg nem reprezentálják a kapcsolatot a toldalék és az önálló szó között.) Polgárdi (2006: 127) is az összetétel-utótagokhoz véli hasonlóknak a *-kort*, ő azonban morfofonológiai érv alapján: a *-kor* (valamint pl. a *-féle*) az utótagokhoz hasonlóan nem váltja ki az alsómagánhangzó-nyúlást (AMNy). A *-sÁg* azonban szintén nem váltja ki az AMNy-t, pedig váltakozó toldalék és nem utótag; az AMNy hiánya tehát nem feltétlenül jelez EH-tartományhatárt.

¹³⁰ Csak a legalább 10-10 toldalékos alakban előforduló szavakat vettem figyelembe, ezek: *aktív–inaktív*, *analízis–pszichoanalízis*, *fenomén–parafenomén*, *fotel–bőrfotel*, *hidrogén–szénhidrogén*, *kábel–telefonkábel*, *kompetens–inkompetens*, *kongruens–inkongruens*, *kontinens–szubkontinens*, *konzerv–húskonzerv*, *konzervatív–neo-konzervatív*, *korrekt–inkorrekt*, *kupec–lókupec*, *modell–supermodell*, *modern–posztmodern*, *pakett–részvény-pakett*, *partner–vitapartner*, *pozitív–diapozitív*, *produktív–improduktív*.

¹³¹ Pl. *kupec* (97,7%) vs. *lókupec* (71,4%).

6.1.1. Toleráns beszélők, avagy: az idegen eredetű összetételek is összetételek

A magyar EH elemzésére vállalkozó szerzők közül egyedül Abondolo (1988: 35–6) veszi figyelembe az idegen eredetű szavak morfológiai tagoltságának toldalékolásra gyakorolt potenciális hatását. Az ingadozást bizonyos szavak esetében azzal magyarázza, hogy azokat a beszélők egymorfémásként és kétmorfémásként is interpretálhatják. Egyértelműen bimorfémikus például az Abondolo szerint kötelezően F toldalékolású *mono+kini*, *októ+ber*, *oxi+gén*, *trium+vir*, míg mindkét értelmezési lehetőség megvan a következő ingadozó szavakban: *Ág+nes*, *feno+mén*, *hara+kiri*, *kop+ek*, *nor+vég*, *pleiszto+cén*, *Ró+bert*.

Abondolo koncepciójának – azon kívül, hogy a szakirodalomban egyedülként hivatkozik az összetételhatárra mint a toldalékolást meghatározó tényezőre – gondolatmenetünk szempontjából van egy igen jelentős sajátossága: az F toldalékolást olyan tövek esetében is a szó morfológiai tagoltságával magyarázza, amelyek etimológiailag nem összetételek, hanem

- i. a forrásnyelvben képzett szavak, ilyen pl. az *abon+ens*;
- ii. a forrásnyelvben etimológiailag tagolatlan, azonban azonos szekvenciákra végződő szavak, pl. *dzung+el*, *fot+el*, *hot+el*, *káb+el*, *mot+el*, *rub+el*, *srapn+el*.

Érdekes Olsson Abondolo elképzelésével rokon, kevésbé kifejtett felvetése (1992: 91) is, amelyet Kontra és Ringen (1987) egyes adatainak (l. 5.1.2.) lehetséges magyarázataként ad meg. Olsson szerint a beszélők morfémaszerkezettel kapcsolatos intuíciói akkor is meghatározóak lehetnek a toldalékolás szempontjából, ha a tagolás nem egyértelmű: szerinte esetleg erre vezethető vissza például az *illusztris*, *Pilsudszki* és *spektábilis* toldalékolásának eltérése, amelyet Kontra és Ringen nem tudtak magyarázni.

23. táblázat: Kontra–Ringen (1987): a hangsúly hatásával nem magyarázható toldalékolási eltérés *i* végű tövekben

tő	„csak F” válaszok (%)
<i>spektábilis</i>	37,9
<i>Pilsudszki</i>	16
<i>illusztris</i>	0

Az *illusztris* -is, valamint a *spektábilis* -bilis végződését, amelyek más szavakban is megjelennek, Olsson szerint a beszélők toldalékként érzékelhetik, ez magyarázhatja az egyaránt iBi szerkezetű *Pilsudszki* és *illusztr+is* különbségét, valamint a *spektábilis* többi

NBii szerkezetűnél gyengébb F toldalékolását. Olsson tehát nem összetételekként, hanem toldalékokként szegmentált elemek toldalékolást befolyásoló szerepét említi, ez azonban szempontunkból nem lényeges különbség: Abondolóval egyezően ő sem tagolatlan egységként tekint az idegen eredetű tövekre, hanem feltételezi, hogy a beszélők a natív szavakhoz hasonlóan morfémákra tagolják azokat.

Nem specifikusan az összetételekkel kapcsolatban, de az akár **téves morfológiai szegmentálás toldalékolást befolyásoló hatására** hívja fel a figyelmet Cseresnyési (1993: 411). Az ingadozást meghatározó három tényező¹³² egyikének a szavak szegmentálhatóságát tartja. „Függetlenül az etimológiailag helyes tagolástól, az analógiás alapon képzőként azonosítható vagy ténylegesen képzőként működő szegmentumokban előforduló illabiális-palatalisok az illeszkedésben »semlegesek«, így pl. a *borbély*, *bordély*, *fustély*, *gurdély*, *karéj*, *kastély*, *kvártély*, *rostély*, *taréj*, illetve az *-ék* vagy *-i* végű főnevek rendszeresen mély toldalékokkal járnak.”

Az EH-t elemző legújabb munkák közül Kálmán–Rebrus–Törkenczy (2011b)-ben találhatunk lábjegyzetes utalást arra, hogy a magánhangzó-szerkezetük alapján várhatóhoz képest erősebben előlképzett toldalékolású tövek nagy része „olyan szekvenciákra végződik, amelyek összetett szó jellegűek (pl. *mutagén*), vagy hangalakjuk részben megegyezik olyan szavakéval, amelyek következetesen előlképzett toldalékkal járnak (pl. az *október* és a *december* szavak végei megegyeznek)” (p. 194).

A következőkben azt kísérlem meg bizonyítani, hogy a variancia-zóna idioszinkráziái a tövek számottevő részénél a morfológiai tagoltság egyértelműségének hiányával magyarázhatók; az idegen eredetű összetételek, valamint az idegen eredetű, natív összetételekre hasonlító szavak toldalékolása jelentős szerepet játszanak abban, hogy az EH hangtani szabályszerűségei nem kivétel nélkül (vagy nem csak kevés kivétellel) jelentkeznek.

A korábbi vizsgálatok eredményeinek elemzése kapcsán már többször említettem az összetett szavakat – elsősorban mint a variancia-zónát irányító fonológiai szabályszerűségek feltérképezését nehezítő tényezőt. Kontra és Ringen (1986)-ban és (1987)-ben egyaránt szerepeltek olyan N végű szavak, amelyek toldalékolásában szerepet kaphat az, hogy a beszélők összetételeknek tekintik őket; Hayes és Londe wug-tesztjének ismertetésekor pedig a logatomok létező összetételekhez való hasonlóságának problémáját említettem.

¹³² A szegmentálhatóságon kívül ilyennek tartja a tövégi N tőmagánhangzók mennyiségét és minőségét, valamint a szó átvételének idejét, tehát az integráltságot.

A Kontra–Ringen-vizsgálatban szereplő idegen eredetű összetételek épp azért kerültek a kérdőívek tesztszavai közé, mert az EH szakirodalmának ismert példái voltak (ahogy egyébként ma is azok). Igen különös azonban, hogy az EH intenzív nemzetközi kutatásának körülbelül negyven évében, az adatok és a magyarázatokra alkalmazott technikai megoldások kapcsán kirobbant igen intenzív viták közepette alig történt említés arról, hogy az *analízis*, *bibliofil*, *heterogén*, *obszcén*, *oxigén* stb. nem jól használhatók fel az EH szabályszerűségeinek feltárására, hiszen ezeknek a töveknek a toldalékolását – kiszámíthatatlan mértékben – a szegmentumok fonológiai tulajdonságain kívül más tényezők is befolyásolhatják. **Bármilyen** szabályszerűség/összefüggés kutatásnak alapvető feltétele, hogy az elemzett minta a lehető legkisebb mértékben tartalmazzon olyan elemeket, amelyek a vizsgált tényező szempontjából nem tekinthetők tipikusnak; a variancia-zóna toldalékolásának szabályszerűségeit feltárni szándékozó munkákban éppen ez az alapvető feltétel nem teljesült.

Ennek következményei a harmóniára irányuló empirikus vizsgálatok közül leginkább Kontra és Ringen (1987)-ben, a szerzőknek a hangsúly hatását vizsgáló – ebből a szempontból már elemzett – munkájában mutatkoznak meg. Nem tudják például interpretálni a szerkezetileg hasonló *paralízis* és *spektábilis* toldalékolásának furcsa különbségét; koncepciójuk szerint ugyanis főhangsúlyos N magánhangzója miatt utóbbinak kellene több F toldalékot kapnia, míg a *paralízis* szinte kizárólagos F toldalékolása értelmezhetetlen B főhangsúlyos magánhangzója alapján (p. 93). Szintén nem tudják értelmezni *bibliofil* és *hieroglif* (az *i* végű csoport többi tagjához viszonyítva) erős F toldalékolását; a kérdőíves vizsgálatban kapott viszonylag nagy mennyiségű értékelhetetlen válaszra hivatkozva végül nem veszik figyelembe ezeket az adatokat.

Ezek a tövek, amelyekben a szóvégi *i/i* – a legerőteljesebben transzparens magánhangzók – után relatíve nagy arányban jelennek meg F toldalékok, etimológiailag összetételek, tehát **összetételekként is értelmezhetők**: ilyen a *bibliofil*, a *hieroglif*, a *pantomim* és a *paralízis*, az *é* végűek között pedig a *hidrogén* és a *nitrogén*, amelyek más tényezőkkel kielégítően nem magyarázható, majdnem kizárólagos F toldalékolással jellemezhetők.

Kontra és Ringen annak ellenére sem vették figyelembe az általuk vizsgált tövek jelentős részének potenciális összetettségét mint a toldalékolást befolyásoló tényezőt, hogy éppen ebben a cikkükben idézik (p. 92–3) Campbellnek (1980: 251–2) a finn EH variabilitásával foglalkozó munkáját, amelyben Campbell rámutat: a beszélők bizonyos idegen eredetű összetételeket (pl. *barometri*, *galvanometri*, *heksametri*, *termometri*, *voltametri*, *endogeeninen*, *heterogeeninen*, *skitsofreeninen*) összetételekként toldalékolnak annak

ellenére, hogy a morfémaszerkezetről nem feltétlenül vannak pontos ismereteik. Ez Anderson (1980: 315–20) hangsúly-konceptiója ellen szól, az általa magyarázott adatok jelentős része ugyanis éppen NN végű idegen eredetű összetétel, amelyek F toldalékolása összetettségük és nem más tényezők következménye.

Az EH hazai szakirodalmában (köztük régebbi és újabb nyelvművelő munkákban) az idegen eredetű összetételek ingadozásával kapcsolatban több esetben felmerült az összetett szóként való toldalékolás lehetősége.

Szabó Sándor (1912: 205) például bírálta Szarvas Gábort (1893: 394–5), aki szerint a *barométer* elülső toldalékolása annak köszönhető, hogy sokan *e*-t (és nem *ë*-t) ejtenek benne:¹³³ „minden **művelt és műveletlen** ember érzi, hogy ez összetett szó, a *méter* magában is eléggé ismeretes, tehát nem is fog senki mélyhangú ragot hozzáfűggeszteni” (kiemelés tőlem).

Szépe (1958) megemlíti, hogy a *hipotézis* (p. 118) és a *hipokrizis* (p. 121) „összetételként is elemezhető”; Grétsy és Kovalovszky (1985: 79) szerint a *hidrogént* „a görögül tudók összetételnek érzik”. Az *analízis* szerintük jó példa arra, hogy ha egy jövevényszó eredetét tekintve összetétel, akkor összetételként toldalékolja az, aki ismeri az eredetét, aki pedig nem, az tőként: így az *analízisek* és *analízisok* alakokat egyaránt helyesnek tartják (p. 80).¹³⁴

Grétsy és Kovalovszky olyan idegen eredetű összetételek toldalékolásában is meghatározónak vélik azok összetettként való interpretálását, amelyek utótagjait a beszélők **tévesen azonosítják** valamely önállóan is használt tövel. Az *oxigénja* típusú alakok ritkaságát azzal magyarázzák, hogy a szó vége önálló szóként él, így a beszélők annak ellenére is összetételként toldalékolják, hogy az utótag nem a *gén* szó (p. 80). A már említett *kronométer*, *barométer* pedig „összetettnek is érthető, [...] jóllehet ezek nem a magyar *méter* szó összetételei, mint amilyen például a *kilométer*” (p. 81).

Valójában nem teljesen egyértelmű, hogy a beszélők a *-gén*, *-méter* stb. végződéseket – **tévesen** – önállóan is előforduló tövekkel azonosítják; azt is feltételezhetjük, hogy ezekben – **helyesen** – önállóan nem, azonban más szavakban szintén előforduló utótagokat ismernek fel.

¹³³ A 7. fejezetben még lesz szó arról, hogy az *ë*-ző dialektusokban a beszélők az EH szempontjából általában eltérően kezelik az *ë*-t és az *e*-t.

¹³⁴ Az *analízis* 265 toldalékos alakjából egyetlen hátulképzett sincs az MNSz-ben. Az interneten az *analízisek* alakra 22.100, míg az *analízisokra* csupán 163 találatot kaptam (2012. június 23-án). A gyakori, általában véve erősebben ingadozó INSTR és DAT szuffixumos alakok aránya hasonló (32.500 vs. 382; 22.100 vs. 112), ami szintén arra utal, hogy a B toldalékos alakok aránya az F toldalékos változathoz képest elhanyagolható.

Az *oxigén, halogén, hidrogén, nitrogén* stb., valamint a *barométer, kronométer, taxaméter* stb. például ugyanazt az utótagot tartalmazzák.

6.1.2. Ál-összetételek avagy: nem mind összetétel, ami annak tűnik

A harmónia hivatkozott régebbi leírásainak szerzői olyan szavak toldalékolásában is meghatározónak vélnék összetett szavakat, amelyeket a beszélők **tévesen szegmentálnak** elő- és utótagokra. Kovalovszky szerint a *szuszékek* „talán a *székek* analógiájára” jött létre (1977: 53); a *harakirinek* „ikerszószerű a hangzása” (Grétsy–Kovalovszky 1985: 79), ezért szokásosabb az F toldalékolás. Az *abszintet, szanszkritül* típusú alakok szabálytalannak minősítésében pedig Grétsy és Kovalovszky arra hivatkozik, hogy „nem összetett, hanem egyszerű, elemzetlen szavak” – szempontunkból az a feltételezés fontos, hogy a beszélők tévesen összetételként (is) kezelik ezeket.

Nemcsak egy-egy szó, hanem **tőtípusok** jellemző toldalékolásának háttérében feltételezte azok tagjainak összetételszerűségét Szabó Sándor és Juhász Jenő. Szabó szerint (1912: 205) „olyan idegen vegyeshangú szavak, amelyeknek nemcsak az utolsó, hanem az utolsó előtti szótagja is magashangú, mivel ilyen vegyeshangú egyszerű magyar szó nincsen, hanem csak összetett, könnyen az összetettség gyanujába eshetnek a nyelvérzék ítélőszéke előtt, kivált ha még látszólagos analógiák is segítik, pl. a *novembërben* az *embër*. Ilyenkor ezek módjára járnak el vele még az *ë-zök* is s ők is csak azt mondják: *Antwërpënből*, bár ahol nem gondolnak ilyenre, a mélyhang nagy távolsága ellenére is visszatérnek hozzája a ragban pl. *Lucifërnak*”. Juhász (1939: 183–4) pedig az *e* végű csoport (benne például az *Ágnes!*) F toldalékolását magyarázta azzal, hogy ezek az átlagos nyelvérzék számára összetételek.

Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a beszélők nemcsak natív összetételek esetében alkalmazzák az összetételekre vonatkozó toldalékolási eljárásokat, hanem olyan idegen eredetű szavak esetében is, amelyek morfémiikus szerkezetéről nincsenek egyértelmű explicit ismereteik, Kontra és Ringen nehezen magyarázható adatai (is) más megvilágításba kerülnek (ezekre a 6.1.5. pontban még visszatérek).

A harmónia majd minden generatív elemzése mögött ezzel ellentétes – tudomásom szerint nem bizonyított és részletesen nem kifejtett – feltételezés húzódik meg: az, hogy a beszélők csak akkor döntenek egy szó összetettsége mellett, ha annak elemeit biztosan meg tudják feleltetni általuk ismert jelentésű, önállóan is használt töveknek. Bár az anyanyelvi összetételek esetében valószínűleg ez a helyzet, vizsgálat nélkül nem vehetjük egyértelműnek,

hogy ugyanígy járnak el idegen eredetű szavak vagy logatomok esetében is. Olyan egységekre, amelyek elemeit nem tudjuk egyértelműen azonosítani, hipotetikusán háromféle eljárás alkalmazható:

- i. a szót minden esetben monomorfémikusnak tekintjük;
- ii. a szó tagoltságáról annak függvényében döntünk, hogy azok mennyire hasonlítanak biztosan azonosítható összetételekhez;
- iii. a szót minden esetben összetételnek tekintjük.

Ezek közül a iii. eljárás a jövevényszavak kötelező F toldalékolását eredményezné, ami nyilvánvalóan nem igaz. Vegyük észre azonban, hogy a generatív elemzések szerzői által hallgatólagosan és egységesen elfogadott i. feltételezés szintén „szélsőséges” és voltaképpen nem bizonyított. Nem zárhatjuk ki, hogy az ingadozás, illetve az azonos szerkezetű tövek eltérő toldalékolása mögött nem „idioszinkratikus” toldalékolási eljárások, hanem a szavak monomorfémikusként és bimorfémikusként történő elemzése áll. Indokolt tehát megvizsgálnunk, hogy nem találunk-e a ii. álláspont mellett szóló érveket.

Semmiképpen sem tekinthetjük egyértelműnek, hogy **bizonyos** beszélők ne tudnának morfémákra szegmentálni **bizonyos** idegen eredetű összetételeket: a középfokú tanulmányok során elsajátított terminus technicusok között szép számmal vannak ugyanis görög/latin eredetű műveltségszavak, amelyeket általában elemeik jelentésükkel együtt tanulnak meg a diákok. Így tehát átlagosan művelt köznyelvi beszélőnek is tudomása lehet arról, hogy az idegen eredetű szavak között is vannak összetételek, ezek közül néhányal ráadásul tanulmányai során meg is ismerkedik. A műveltség növekedésével együtt nő a beszélő által ismert olyan szavak száma, amelyek ugyanazt az idegen eredetű elő- vagy utótagot tartalmazzák: a *hipotézis* összetettségét például a *hipoallergén*, *hipofízis*, *hipokrizis*, *hipochonder*, *hipomán(ia)*, *hiponímia*, *hipotalamusz*, *hipotermia*, *hipotónia*, illetve *tézis*, *antitézis*, *metatézis*, *protézis*, *szintézis* szavak is mutatják. Mindenképpen fenn kell tartanunk tehát azt a lehetőséget, hogy az idegen eredetű összetételek ingadozásában szerepet játszik az, hogy azokban a morfémahatár nem egyértelmű: egyes beszélők tudnak róla, így összetételként kezelik, mások pedig nem, ők egyszerű tőként. Ennek fényében tehát ahhoz, hogy fenntartsuk az elemzésekben általában képviselt álláspontot, újabb alapfeltevések szükségesek:

- a. a beszélő másképpen jár el natív és idegen szavak toldalékolásában (az idegen eredetű összetételeket szimplex tövekként kezeli);

vagy

- b. a beszélők nem minden esetben toldalékolnak összetételként általuk összetételként felismert szavakat.

Ezek közül a. szintén bizonyítandó – bár az EH elemzései általában megemlítik, hogy a nem transzparens N magánhangzóra végződő tövek általában idegen eredetűek, a nem N végű (*sofőr, nüansz, henna* stb.) vegyes magánhangzós szavak eredettől teljesen függetlenül ugyanúgy viselkednek harmonikus toldalékolás szempontjából, nincs tehát okunk feltételezni, hogy éppen az N végűek esetében járna sajátos viselkedéssel az idegen eredet. Amennyiben pedig b. igaz, az a ii. feltételezés valószínűségét növeli. Ha ugyanis a beszélők képesek arra, hogy monomorfémikusként kezeljenek összetett szavakat (látni fogjuk, hogy valóban képesek rá), akkor ennek az ellenkezőjét sem zárhatjuk ki.

A beszélő „tudatlanságának” feltételezése más szempontból is vitatható azon kívül, hogy a sztenderdet beszélők jelentős része rendelkezik azzal a műveltséggel, amely az összetettség megítéléséhez szükséges (az elő- és utótagok pontos azonosítása, jelentésük ismerete nem szükséges!). A beszélők különösebb műveltség nélkül is feltételezhetik, hogy olyan szavak is lehetnek összetételek, amelyek elemeit nem ismerik pontosan. Annyi azonban bizonyos, hogy az összetettség feltételezéséhez **nem szükséges a jelentés pontos ismerete**; erre a bizonyítékot a **népetimológiák** szolgáltatják. A *karosszéria* szót például a kevésbé művelt beszélők összetételnek érzik: az előtagban a *karos* jelzöt, az utótagban a *szériát* vélik felismerni. Annak, hogy a feltételezett két „tag” jelentése meglehetősen nehezen hozható kapcsolatba egymással, illetve az „összetétel” jelentésével, számukra nincs jelentősége; megelégszenek azzal, hogy az idegen eredetű szó két, általuk ismert elemnek megfeleltethető részre tagolódik. Az összetett népetimológiák nagyobb része motivált ugyan abban az értelemben, hogy legalább egyik tagjuk jelentése kapcsolódik a feltételezett összetétel jelentéséhez (pl. *tubarózsa*); a *karosszéria* (és például a számos beszélő által *szer+vízként* szegmentált *szerviz*) azt mutatják azonban, hogy az idegen eredetű szavak morfémiikus szerkezetének intuitív megítélésében **a formai tényezőknek nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a jelentésbelieknél.**

A népetimológiákon kívül az **elvonás** néven ismert jelenség példái is a beszélők által alkalmazott morfológiai tagolási stratégiák pontatlanságát mutatják. Elvonásról akkor beszélünk, ha a beszélők olyan morfológiai státusszal ruháznak fel bizonyos szekvenciákat, amellyel azok eredetileg nem rendelkeztek. Gyakori például hangutánzó igék (*löttyög*) kötött

tövének szabad tőként (*lötty*) való használata (Zsilinszky 2003: 730). Idegen eredetű szavak esetében az elvonás a szó végződésének magyar toldalékkal való téves azonosításán alapul.¹³⁵

Véleményem szerint a pontatlan morfológiai szegmentálás további példáiként értelmezhetjük morfofonológiailag szabálytalan szavak utótagként történő szabályos kezelésének lehetőségét, pl. *tárat*, de %*könyvtárt*, %*ruhatárt*; *levet*, de %*halászlét*, %*almalét*; *lovat*, de %*vízilót* stb.

A beszélők „egyszerűsége” tehát elsősorban nem abban mutatkozik meg, hogy a számukra ismeretlen elemekből álló összetételeket **nem** tagolják, hanem inkább abban, hogy **nem pontosan** szegmentálják azokat – natív tövek esetében értelemszerűen jóval kisebb a tévedés esélye, mint idegen eredetű szavak esetében. Az, hogy az *abszint*, *majonéz*, *norvég*, *szamojéd*, *szingaléz* és esetleg más szavak ingadozó toldalékolásában szerepet kaphat összetételként való elemzésük, közvetlenül nem bizonyítható. Találunk azonban bizonyítékokat arra, hogy a beszélők az EH alkalmazása során képesek ignorálni az összetételhatárt; a következőkben ennek példáit mutatom be.

6.1.3. Összetettség és összetettként való toldalékolás disszociációs lehetőségei

Összetettség és összetettként való kezelés disszociációjának lehetőségét legtisztábban a **betűszók** toldalékolásával kapcsolatos adatok mutatják. A betűszók összetételek; elemeik, az alfabetizmusok önállóan is előfordulnak (pl. *A típusú személyiség*, *B épület*, *C-vitamin*, *G-pont* stb.) Az *FHB* szó például *eff+há+bé* szerkezetű, így toldalékolásának – elvileg – előképzettnek kellene lennie. Az általam vizsgált 13 (V)Bé és 1 VVBi¹³⁶ szerkezetű betűszó közül 11 több B toldalékkal fordul elő az MNSz-ben,¹³⁷ ami azt jelenti, hogy a beszélők **többnyire nem összetettként toldalékolják** ezeket.

Két ellenvetés is felmerülhet. Az egyik, hogy az alfabetizmusok az intuíció számára a tartalmas szavak többségénél esetleg kevésbé „szószerűek”, így a beszélők kevésbé hajlamosak önálló tövekként tekinteni rájuk. Az alfabetizmusok megfelelnek ugyan a minimálisszó-követelménynek, azonban mind funkciójuk, mind szerkezetük sajátos: a

¹³⁵ A népetimológiák és elvonások példáit l. pl. Pusztai 2003: 879, Zsilinszky 2003: 186, 380, 623, 730–1, 807.

¹³⁶ Itt nem vizsgáltam azokat a betűszókat, amelyek esetében az F toldalékolást a tőmagánhangzó-szerkezet is motiválja, tehát az *e* végűeket, valamint az NN végűeket.

¹³⁷ *BKV*: 616/590 B toldalék, *CIA*: 108/67, *EKG*: 20/16, *FHB*: 44/32, *KB*: 32/24, *KFKI*: 43/38, *Kht.*: 233/132, *MKB*: 42/26, *MKP*: 265/192, *SZKP*: 11/11, *THC*: 12/10.

magyarban mind a VC_iC_i (*ell, emm* stb.), mind a $CV_{\text{hosszú}}$ (*bé, cé* stb.) szerkezet ritka. Egyrészt azonban a szavak írott alakja – kevés kivétellel, pl. *ábécé, békavé, kábé, káté* – összetettségüket mutatja. Másrészt pedig – és ez sokkal fontosabb szempont – az a tény, hogy a monomorfémikus VBé szerkezetű töveknél fonológiailag nem motivált F toldalékolás (egy tő¹³⁸ kivételével) mindegyik vizsgált betűszó esetében jelen van, azt mutatja, hogy bizonyos beszélők számára morfémiikusan szegmentálható szavakról van szó.

A másik ellenvetés az lehet, hogy a vizsgált betűszók F toldalékolása nem az összetettségnek, hanem a szóvégi *é* gyengébb transzparenciájának köszönhető. Ez ellen szól azonban egyrészt a VBé szerkezetű tőszók és betűszók toldalékolása közötti szignifikáns különbség,¹³⁹ valamint az, hogy a *KFKI* is előfordul F toldalékokkal, pedig a megegyező fonológiai szerkezetű monomorfémikus tövekre ez nem jellemző. A (V)Bi/(V)Bí szerkezetű, főleg angol betűszók (*UG, RP, IT*) a szavak alacsony gyakorisága és/vagy a magyar betűzés szerinti ejtés lehetősége miatt nem vizsgálhatók internetes adatok segítségével. Saját intuíción szerint ezek ingadozók, amit a toldalékolás során nem kötelezően figyelembe veendő összetételhatárral magyarázhatunk.

A betűszók sajátos toldalékolását tekinthetjük a csoport idioszinkratikus jellemzőjének; kizárólag ezek opcionálisan figyelembe vehető összetettségéből nem következtethetünk feltétlenül arra, hogy a beszélők a szókészlet tipikusabb tagjait is hasonlóan kezelik. „Opcionális” összetételhatárt azonban más szavakban is találunk.

Ilyen például a *NuSkin* cégnev, amely jelentős arányban B toldalékos alakokkal is használatos¹⁴⁰ annak ellenére, hogy az írásmód egyértelműen jelöli az angolul tudók számára amúgy is egyértelmű ténnyt, hogy összetett szó.¹⁴¹ A B toldalékolás természetesen annak számlájára is írható, hogy a beszélők egy része nem tudja, hogy összetételről van szó (a *Nuskin, nuskin* írott alakok erre **is** utalhatnak). Azt azonban, hogy a toldalékolás nem kizárólag annak függvénye, hogy a beszélő összetételnek tekinti-e a szót vagy nem, egyértelműen bizonyítja, hogy olyanok is használják a B toldalékos alakokat, akik tudnak az

¹³⁸ Ez az *SZKP*, amely mindössze 11 alakban fordult elő. Az internetes előfordulásokban megjelenik az ingadozás: *SZKP-nak*: 685, *SZKP-nek*: 256, *SZKP-val*: 314, *SZKP-vel*: 10. (2013. március 13.)

¹³⁹ A két csoport F-indexének eltérése szignifikáns (betűszók: 0,62, szimplex tövek: 0,36); $p=0,02173$.

¹⁴⁰ Itt csak internetes adatokra tudok hivatkozni: *NuSkinban* (106/3 összes/B toldalékos alak), *NuSkinban* (7/3), *NuSkinból* (5/5), *NuSkinhoz* (76/3), *NuSkinnak* (11/6), *NuSkinnál* (330/325), *NuSkinról* (855/713), *Nuskintól* (15/8), *Nuskinnal* (160/61), *Nuskinon* (2/1).

¹⁴¹ A *Nu* előtag a *nutritional* rövidítése, ejtése azonban megegyezik az 'új' jelentésű *new* (amerikai angol) ejtésével, így tehát önállóan is használt előtagként is értelmezhető.

összetételhatárról,¹⁴² ráadásul az ugyancsak gyakori különírt *Nu Skin* alak is előfordul a monomorfémikus szerkezetet feltételező B toldalékokkal. Hasonló a helyzet a *post-ittel*, amelynek esetében a kötőjellel és különírt formák esetében is megjelennek – esetenként jelentősebb számban – B toldalékok.¹⁴³

A *Mondsee* és *Neustift* helyneveknek szintén léteznek B toldalékolású alakjai is;¹⁴⁴ ezek szintén elfogadhatók németül tudó vagy legalább az összetételek elemeit felismerő beszélők számára is.¹⁴⁵

Ezeknek a töveknek a gyenge ingadozása értelmezésében azt mutatja, hogy az összetételhatár reprezentálása nem feltétlenül kötelezi a beszélőket arra, hogy toldalékoláskor figyelembe is vegyék azt; az opcionális összetételhatár nem kizárólag, bár főleg betűszókban jelenik meg. Feltételezésem szerint összetettség és összetettként való toldalékolás kettős disszociációt mutat: azokban az esetekben is lehetséges az összetettként való toldalékolás, amelyekben nem etimológiai összetételekről van szó. A beszélők ugyanis a nem egyértelmű esetekben gyors, intuitív döntést hoznak az összetettségről, amelyben elsősorban nem a szavak morfológiai tagoltságáról, az elemek jelentéséről való (implicit vagy explicit) tudásuk, hanem a vizsgált szavak formai sajátosságai játszanak szerepet. Az idegen eredetű jövevényszavak, amelyek elemei önállóan nem (vagy csak ritkán) élnek a magyarban, éppen ilyen nem egyértelmű esetek: morfológiai szerkezetük detektálásában a beszélők nem támaszkodhatnak olyan jellegű, egyértelmű tudásra, mint például az *asztalláb* vagy *bárányfelhő* esetében. A következőkben a szavak azon jellemzőiről lesz szó, amelyek az összetettség érzetét erősíthetik a beszélőkben.

¹⁴² Ilyen például a szerző, valamint több, angolul jól beszélő ismerőse is.

¹⁴³ *Post-it-ra*: 5570, *post-it-re*: 21.000, *post-it-tal*: 881, *post-it-tel*: 42.300, *post-it-ek*: 17.400, *post-it-ok*: 1770. (2013. január 10.)

¹⁴⁴ *Mondseeba*: 25/2 (összes/B toldalékos alak), *Mondseeban*: 355/60, *Mondseehoz*: 1021/1, *Mondseenál*: 259/8, *Neustiftban*: 575/115.

¹⁴⁵ Két spontán beszédből gyűjtött adatom – a *hóléba* és az *up-to-date-ok* – szintén morfológiailag tagolt szavak elemzetlenként történő toldalékolásának lehetőségéről árulkodnak. A *hólé* B toldalékos alakjainak lehetőségességre a saját magam által spontán produkált *hóléba* alak kapcsán figyeltem fel; intuícióm szerint az alak nem rosszulformált (tehát nem nyelvbtlásról van szó). Az *up-to-date-ok* alakot produkáló beszélő pedig kérdéseimre megerősítette, hogy tudja, a szó több elemből áll. Ennek a két tőnek az internetes előfordulásai azonban 1%-nál gyengébb aktív ingadozást mutatnak.

6.1.4. „Összetétel-jegyek”: az összetételként való elemzést facilitáló formai jellemzők

A legfontosabb támpont, amelyre a beszélő az összetettség megítélésében támaszkodik, valószínűleg az, hogy az „előtag” és/vagy „utótag” **önállóan**, illetve **más szavakban** megjelenik-e. A tagok önálló előfordulását Grétsy és Kovalovszky is említi mint bizonyos idegen eredetű „műszók” F toldalékolásának okát (1985: 79–80).

Az összetettség érzetét nyilván erősen támogatja, ha **a szó kezdő vagy záró szekvenciája önállóan is előfordul**. Ilyen például az *autogén, dialízis, heterogén, homonim, hipokrizis, monokini, protézis, sztereotip, retrospektív, transzfer* egyik tagja (*autó, dia, gén, hetero, homo, hipó, krízis, mono, tézis, sztereó, retro, transz*).

Azok is „erős” összetételek lehetnek azonban, amelyek elő- és vagy utótagja több szóban is megjelenik, pl. a *hidro-* és a *-gén* a következő szavakban: *hidrofil, hidrofób, hidromasszázs, hidrolízis, hidroplán, hidrosztatikus*, ill. *allergén, antiallergén, androgén, autogén, endogén, exogén, fotogén, glikogén, halogén, hallucinogén, heterogén, hipoallergén, homogén, kollagén, karcinogén, mutagén, nitrogén, oxigén, patogén, pszichogén*. A *hidrogén kizárólagos* F toldalékolása véleményem szerint elsősorban annak köszönhető, hogy mind előtagja, mind utótagja pontosan azonosítható – ezek egyrészt általánosan ismert, gyakori szavakban is előfordulnak, másrészt pedig sok szóban megtalálhatók.

(6) alatt elő- vagy utótagként azonosítható szekvenciákat sorolok fel azokkal az azonosításukat lehetővé tévő szavakkal, amelyekben előfordulnak. Félkövérrrel azokat a töveket emelem ki, amelyekben az előtag B magánhangzóra végződik, az utótag pedig csak N magánhangzó(ka)t tartalmaz, tehát amelyek F toldalékolása (részben vagy kizárólag) az összetételként való toldalékolás eredményeként értelmezhető.

(6) Összetételek elő- vagy utótagjaként azonosítható szekvenciák jövevényszavakban

(6a) Előtagok

- *ana-*: **analízis, anamnézis, anaerób, anafora, anagramma, anakronisztikus, analógia, anapesztus**;
- *apo-*: **apokrif, apokopé, apológia, aposztróf, apotéka, apoteózis**;
- *auto-*: **autogén, autodidakta, autográf(ia), autoimmun, autokrata, automata, autonóm(ia), autoszegmentum, autoszugesztív**;
- *biblio-*: **bibliofil, bibliográfia, bibliotéka, biblioterápia**;

- *dia-*: **dialízis**, diafilm, diagnózis, dialógus, diasztolé, diaszpóra, diaton;
- *endo*: **endogén**, **endokrin**, endoszkóp(ia), endometriózis;
- *feno-*: **(para)fenomén**, fentoftalein, fenotípus;
- *hetero-*: **heterogén**, heterodox(ia), heteronóm, heteroszexuális;
- *hiero-*: **hieroglif**, Hyeronymus;
- *hipo-*: **hipofízis**, **hipokrízis**, **hipotézis**, hipoallergén, hipochonder, hipomán(ia), hiponímia, hipotalamusz, hipotermia, hipotónia;
- *homo-*: **homogén**, **homonim**, homoerotikus, homofób, homofón, homológ, homoszexuális;
- *indo-*: **indonéz**, indoeurópai, indoiráni;
- *izo-*: **izomer**, **izoterm**, izobár, izoglossza, izometria, izotóniás oldat, izotóp;
- *kata-*: **katalízis**, katafora, kataklizma, katalógus, katasztrófa, kataton;
- *karto-*: **kartoték**, kartográfia;
- *meta-*: **metatézis**, metabolikus, metafizika, metafora, metamorfózis, metasztázis;
- *mono-*: **monokini**, **monolit**, monogám, monokróm, monológ, monománia, monopólium, monoteizmus, monoton;
- *nitro-*: **nitrogén**, **nitroglicerín**;
- *oligo-*: **oligocén**, **oligofrén**;
- *orto-*: **ortopéd**, ortodox(ia), ortográfia, ortológus;
- *oxi-*: **oxigén**, oxitocin;
- *para-*: **parafenomén**, **parainézis**, **paralízis**, **paraméter**, parabola, paradigma, paradoxon, parafa, parafrázis, paragrafus, paralimpia, paraszolvencia, parazita;
- *poli-*: **polimer**, polifoam, poligám, poligráf, polihisztor, polipropilén, poliszacharid, polisztirol, politeizmus, polivinil-klorid;
- *pro-*: **protézis**, prognózis, prológus, promóció, protrombin;
- *retro-*: **retrospektív**, retrográd;
- *s(z)kizo-*: **s(z)kizofrén**, **s(z)kizotip**;
- *teo-*: **Teofil**, Teodóra, teofánia, teológia, teoréma, teoretikus, Theophrasztosz, teozófia;
- *transz-*: **transzcendens**, **transzfer**, **transzmitter**, **transzparens**, **transzplantáció**, **transzport**, **transzszexuális**, Transsylvania.

(6b) Utótagok

- *-cén*: **eocén**, **holocén**, **miocén**, **oligocén**, **obszcén**, **paleocén**, **pleisztocén**, **pliocén**, **szaracén**;

- *-fer: transzfer, Lucifer;*
- *-fil: bibliofil, gerontofil, hidrofil, hungarofil, pedofil, szlavofil, Teofil;*
- *-fréd: Alfréd, Manfréd;*
- *-frén: oligofrén, s(z)kizofrén, hebefrén;*
- *-klész: Damoklész, Eteoklész, Héraklész, Szophoklész, Periklész;*
- *-lízis: analízis, dialízis, elektrolízis, hidrolízis, katalízis, paralízis;*
- *-mer: izomer, polimer;*
- *-néz: ausztronéz, indonéz, majonéz, polinéz, polonéz;*
- *-nim: anonim, antonim, homonim, kriptonim, pseudonim, szinonim;*
- *-tézis: antitézis, hipotézis, matézis, metatézis, protézis, szintézis;*
- *-tip: s(z)kizotip, sztereotip;*
- *-ver: szoftver, hardver.*

Az összetételek vagy ál-összetételek F toldalékolásának erőssége valószínűleg több tényezőtől függ: így attól, hogy az egyik vagy mindkét tag előfordul-e más szavakban, ha igen, hányban, és azoknak mennyire magas a használati gyakoriságuk.

A (6a) alatti felsorolásból is kiderül: a görög/latin jövevényszavak előtagjai igen sok esetben végzőnek *o*-ra; ez valószínűleg igen fontos kulcsa az összetételek felismerésének (a fentieken kívül néhány példa: *bio-*, *elektro-*, *hemo-*, *kardio-*, *mikro-*, *nano-*, *neo-*, *oszteo-*, *proto-* stb.). „Előtag-gyanúsak” ezért pl. az *irokéz*, *majonéz*, esetleg a *szlovén* szókezdő szekvenciái is – ezek „utótagjai” ráadásul nem is ritka magyar szavakkal esnek egybe.

Ezeknek az előtagoknak az előtagként való percipiálása ellen szólhat az a tény, hogy a magyar fonotaktika egyik meglehetősen erős szabálya szerint rövid *o* nem engedélyezett szó végén.¹⁴⁶ Véleményem szerint azonban ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a beszélők összetételekként tekintsenek az ilyen előtagot tartalmazó szavakra, tehát a többeseji *o*-t összetétel-jegyként kezeljék, mégpedig a következő okokból.

- Az *o*- végű előtagok ugyan önállóan nem fordulnak elő, azonban natív (vagy natív elemeket is tartalmazó) összetételek előtagjai sem feltétlenül önálló szavak. Híres példái ennek a natív *hupi-*, (*hupikék*) és a *tuli-*, (*tulipiros*) előtagok, de ilyenek az *al-*, *déd-*, *ük-*, *utó-* stb. Az idegen eredetű előtagok – pl. *poszt-*, *anti-*, *mikro-* stb. – önállóan nem fordulnak elő, azonban „szóként” történő elemzésüket segíti az, hogy több, önállóan

¹⁴⁶ 2012-es tanulmányom egyik anonim lektora, valamint Szigetvári Péter hívta fel erre a figyelmemet.

használt elemmel is előfordulnak, pl. *posztkommunista, posztmodern, antitalentum, antitest, mikrochip, mikrofilm* stb.; ezeket pedig nyilvánvalóan összetételként fogják fel a beszélők (pl. *alvégen, *alvégon, altisztek, *altisztok*). A beszélők kompetenciájának tehát olyan elemek is részei, amelyek összetételek tagjaiként azonosíthatók, azonban **nem** önálló használatuk alapján. Ha pedig elfogadjuk azt a lehetőséget, hogy az *antitest* és *antitalentum* szó toldalékolása összetételként történik (bár a toldalékolás éppen ezekben az esetekben nem teszi ezt egyértelművé), akkor kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy az idegen eredetű, azonban szintén több szóban előforduló *-gén* utótagot tartalmazó *antigén* szó esetében teljesen máshogyan járnak el.

- Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a beszélők az idegen eredetű összetételekkel kicsit „elnézöbben” bánjanak, tehát olyan egységeket is előtagként azonosítsanak, amelyek nem minden sajátosságukban egyeznek a natív összetételek előtagjaival. A 7. fejezetben amellet fogok érvelni, hogy az EH variabilitása nem a jövevényszavak eltérő kezelésének következménye; ez azonban nem annak feltételezését jelenti, hogy a beszélők **minden vonatkozásban** ugyanúgy kezelik az újabb idegen eredetű, valamint a régebbi (natív) elemeket.
- Saját intuícióm számára nem elfogadhatatlanok az **izoláltan** rövid *o*-val ejtett *nano-* és *mikro* szavak (pl. *mikr[o]-* és *nan[o]- nagyságrendű*).

Úgy vélem tehát, az *o* végű szavak hiánya a magyarban **nem** vezet egyértelműen ahhoz a következtetéshez, hogy a beszélők nem azonosíthatják előtagként a görög–latin *-o* végű előtagokat. Saját állásponantomat támasztják alá az adatok is: a *tő* belseji *-o* végű nyílt szótag szignifikánsan erősebb F toldalékolással jár (l. 6.1.5.)

Elképzelhetőnek tartom, hogy monomorfémikus tövekben az összetettség érzetét erősíti az egyébként morfémán belül meglehetősen ritkán előforduló **hármás mássalhangzó-kapcsolat**. Az ilyen kapcsolatok ritkasága miatt ez a hatás homogén csoportokban nem vizsgálható az MNSz-adatok segítségével. Adatbázisomban összesen csak 27 olyan, CCC(C) szekvenciát tartalmazó *tő* van, amely legalább 10 toldalékos alakban előfordul a Szövegtárban. Ezek közül több már korábban tárgyalt, F toldalékolást erősítő jellemzőkkel is rendelkezik. Ilyen pl. az imént említett *hardver, szoftver, obszcén, transzfer*; a CC kapcsolatra végződő *komplett, komplex*; a három szótagú *e* végű *falanszter*, az NN végű *Lewinsky* és *Dosztojevszkij* (amely ráadásul *-o* végű *tő*belseji nyílt szótagot is tartalmaz). Vannak azonban olyan tövek is, amelyek ingadozó toldalékolását nehéz más tényezőkkel magyarázni. Ilyen

például a *konkrét* (1,34% F toldalék),¹⁴⁷ *Huxley* (20/10 összes/F toldalék) és *Maastricht* (51/2), valamint az egyetlen négyes mássalhangzó-torlódást tartalmazó tő, a *szanszkrit* (46/18). Ezek esetében – mivel erősen transzparens magánhangzót tartalmazó, rövid tövekről van szó – az F toldalékolás lehetőségének egyik oka lehet az általában morfémahatár által kettéosztott hármas mássalhangzó-torlódás. Ringen és Kontra adatai közül a szintén CCC szekvenciát tartalmazó *Pilsudszki*, amelyet az adatközlők 16%-a ítelt ingadozónak (1989: 184). Meg kell jegyezni, hogy a nem ingadozó *portré* a tő belseji CCC kapcsolat csekély hatását sem mutatja, így az is lehetséges, hogy ez a hatás csak bizonyos csoportokban érvényesül (a releváns adatok alacsony száma miatt az is lehetséges, hogy csupán látszólagos hatásról van szó).

És végül: értelemszerűen kapcsolatban áll az összetettséggel a **szóhosszúság** is. Míg a rövidebb szavak általában egyszerű tövek, addig a szótagszám növekedésével egyre növekszik a valószínűsége annak, hogy az adott szó összetétel. Korábban ugyan nem mutattam ki egyértelmű és szoros összefüggést a szótagszám és az F toldalékok arányának növekedése között, azonban az *e* és az *é* végű csoportban a két és a három szótagos tövek között igen – ez összefüggésbe hozható azzal a feltételezéssel, hogy a beszélők nagyobb valószínűséggel döntenek egy szó „összetételszerűsége” mellett, ha az hosszabb, mint ha rövid, két szótagú szóról van szó (az említett *Mondsee*, *Neustift*, *Nuskin*, *post-it* is két szótagúak).

Bizonyos, a harmónia leírásaiban gyakran említett példák arra engednek következtetni, hogy a rövid, két szótagú – tehát nem tipikus – összetételekben könnyebben homályosul el az összetételhatár, mint a hosszabbakban. Két szótagúak például a gyakran említett, elhomályosult összetételek (*holmi*, *honvéd*,¹⁴⁸ *húsvét*); szintén rövidek az EH ómagyar kori

¹⁴⁷ Szépe (1958: 122) szerint a *konkrét* F toldalékos alakjai a latinos *konkréte* alak analógiás hatásának következményei.

¹⁴⁸ Bár már igen régi a megfigyelés a *honvéd* összetétel voltának elhomályosulásával kapcsolatban, a korpuszban dominánsan F toldalékokkal jelenik meg (89,3% F toldalék, N=549), tehát a beszélők többsége összetételként kezeli. Ezzel szemben a *Honvédot* inkább monomorfémikus egységként toldalékolják; ez csupán 3,5%-ban kap F magánhangzós toldalékot. Annak, hogy a *honvéd* még mindig dominánsan F toldalékolású, véleményem szerint a köznévi és tulajdonnévi funkcióban történő használatának elkülönítése az egyik oka. Más ingadozó töveknél is előfordul, hogy eltérő toldalékolási mintázatok kapcsolódnak a szó eltérő jelentéseihez (ez segíti ugyanis a megfelelő jelentés azonosítását). Ilyen például a *farmer* ‘földműves’ (F-domináns) és ‘anyag’, ill. ‘nadrág’ (B-domináns), valamint a *derék* főnév (antiharmonikus toldalékolás) és melléknév (ingadozó toldalékolás) közötti különbség is.

történetével kapcsolatban gyakran idézett vegyes magánhangzós összetételek, amelyek az összetételhatár elhomályosulása következtében váltak a harmónia szempontjából homogénekké (*Hejő, jámbor, magyar/megyer, ünnep*). Monomorfémikus egységekként is toldalékolhatók az *Alvinc* és *Borszék* helynevek (*Alvinc*: 15/1 összes/B toldalék, *Borszék*: 34/1). A *férfi* szintén összetétel volt, eredeti utótagja antiharmonikus; az összetételhatár elhomályosulása teremtette meg a harmonikus toldalékolás lehetőségét.¹⁴⁹ A *gyógyír* ritkább, de szintén olyan két szótagú összetétel, amely – eredetileg antiharmonikus – utótagjának F toldalékolása is lehetséges.

Az idegen eredetű összetételek – vagy összetételszerű szavak – gyakran **több „összetétel-jegy”** is hordoznak; a hallgató tehát annál valószínűbben dönt valamely idegen eredetű szó összetettként való toldalékolása mellett, minél több ilyen jellemzőt talál. A kötelezően F toldalékolású *hidrogén*nek például mind *o* végű előtagját, mind utótagját más szavakban is felismerhetjük. Az *analízis* nem tartalmaz *o* végű szótagot, azonban elő- és utótagja szintén megtalálható más szavakban, ráadásul négy szótagú. Az „egyszerűbb” anyanyelvi beszélőkről természetesen nem feltételezzük mindegyik, (6) alatt felsorolt szó ismeretét, azt azonban semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a szókészlet ezen rétegét egyáltalán nem ismeri és/vagy ne próbálná meg ezeket (etimológiailag pontosan vagy tévesen, pl. *dia+dém*, vö. *dia, dialógus, diaszpóra*) összetevőikre szegmentálni. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a kifejtett feltételezések igazolhatók-e a rendelkezésre álló adatok segítségével. Ebben a részben tekintem át a Ringen és Kontra (1989)-ben közölt adatokat is ebből a szempontból.

6.1.5. Az összetettség és ál-összetettség hatása a toldalékolásra: az adatok vizsgálata

Ismét hangsúlyozva, hogy a korpuszok adatain keresztül csak az aktív ingadozáshoz férünk hozzá, az idegen eredetű összetételek és összetételszerű elemek toldalékolása az MNSz- és a Google-adatokban az általában feltételezettnél stabilabbnak mutatkozik. Az alábbi táblázatban négy olyan idegen eredetű összetett és összetételszerű tő F, illetve B toldalékos alakjainak előfordulásai láthatók, amelyek Rebrus, Szigetvári és Törkenczy (2012: 498) szerint

¹⁴⁹ Az MNSz adatai alapján egyébként az (aktív) ingadozás, tehát az F toldalékok aránya még mindig csekélynek mondható; az összes toldalékos alakot figyelembe véve csupán 4,6%.

ingadozók.¹⁵⁰ Az internetes adatok a DAT toldalékos alakokra kapott találatok számát mutatják (mivel az idézett helyen is éppen ezek az alakok szerepelnek). Árnýékolással az 1%-nál gyakoribb aktív ingadozást jelölöm.

24. táblázat: Idegen eredetű összetett és összetételszerű elemek toldalékolása

	MNSz		Google	
	B	F	B	F
<i>analízis</i>	0	263	148	19,400
<i>harakiri</i>	n.a. ¹⁵¹	n.a.	5	12.900
<i>hipotézis</i>	1	343	225	32.500
<i>oxigén</i>	5	253	465	26.400

Ahogy a táblázatból is kitűnik, az *oxigén* MNSz-adatokban mutatkozó igen gyenge ingadozásán kívül ezeknek a töveknek a toldalékolása stabil. Ez a néhány adat csupán illusztrációként szolgálhat; az adatbázis statisztikai elemzésével azonban az összetételszerűség toldalékolásra gyakorolt általánosabb hatása is kimutatható. A következőkben a tövek azon csoportját vizsgálom meg, amelyek toldalékolása a típusra jellemzőhöz képest erősebben előlképzett, tehát azokat az *é* és *i/i* végű¹⁵² töveket, amelyek nem kötelezően hátulképzett toldalékolásúak. Látni fogjuk, hogy ezek „idioszinkratikus toldalékolásának” háttérében a bennük felismert vagy tévesen feltételezett összetételhatár áll.

¹⁵⁰ Ezek a tövek gyakori szakirodalmi példák; a hivatkozott forrást azért választottam, mert ebben az ingadozó tövek között négy olyan is szerepel, amelyek toldalékolásában az összetételszerűség valószínűleg fontos szerepet játszik.

¹⁵¹ Az MNSz-ben a *harakiri* csupán 15 toldalékos alakban szerepel (ezek egyébként mind előlképzettek), így az aktív ingadozás mértéke nem állapítható meg.

¹⁵² Az *e* végű csoportban igen kevés a felismerhető, más szavakban is megtalálható utótag, így ennek a csoportnak az elemzése szempontunkból nem jár számottevő eredménnyel. A (6b) alatt említett *hardver* és *szoftver* két szótagúságuk ellenére kötelezően F toldalékolásúak; ebben azonban az összetettként való tagolást valószínűleg támogató szó belseji CCC szekvencia is közrejátszhat. Mivel az idegen összetételek utótagjai nagyobb számban tartalmaznak *é*-t – és kisebb, de az *e*-hez képest jelentősebb számban *i*-t –, az *é* és *i* végű csoportokban hatékonyabban tudjuk vizsgálni a kérdést.

6.1.5.1. A nem transzparens (V_n)Bé csoport

Az összetettség és összetételszerűség esetleges hatásának vizsgálatát a (V_n)Bé csoport olyan tagjain végeztem, amelyek nem kizárólag B toldalékolásúak (N=67), tehát vagy ingadozók (N=65), vagy csak F toldalékokkal jelennek meg az MNSz-ben (N=2); ezeket nevezem a továbbiakban 'nem transzparens (V_n)Bé csoportnak'.

Ha ezt a mintát két csoportra osztjuk – **az azonosítható utótagot tartalmazókra** ('összetételek') és az illet nem tartalmazókra ('nem összetételek')¹⁵³ – ezek toldalékolásának különbsége igen jelentős, a következők ellenére:

- az 'összetételek' ily módon behatárolható csoportja nem túl nagy (N=16);
- a kizárólag ennek a kritériumnak a figyelembe vételével létrehozott 'összetétel' csoport nem minden tagja az, míg a 'nem összetételek' között van összetett szó is. Az összetételek közé soroltam az eredetét tekintve betűszó *kátét* (27/1 összes/F toldalék). (Ahogy láttuk, a betűszók összetettségét a toldalékolás nem tükrözi egyértelműen; a *káté* esetében ráadásul nem lehetünk biztosak abban, hogy a beszélők tisztában vannak az eredetével.) A *kartoték* pedig -o végű előtagot tartalmazó etimológiai összetétel, utótagja azonban nem jelenik meg más szavakban, tehát a 'nem összetett' csoportba került.

Az 'összetett' csoport F-indexe 0,69, míg a 'nem összetetteké' csupán 0,24. A különbség igen erősen szignifikáns;¹⁵⁴ az ennyire **jelentős hatású tényezők** nem gyakoriak a variancia-zónában.

A nem teljesen transzparens *é*-t tartalmazó (V_n)Bé csoport egyértelműen F-domináns¹⁵⁵ tagjai között az összetételek vannak többségben: ide tartozik a *fenomén, parafenomén, hidrogén, nitrogén, szénhidrogén, Héraklész, Szophoklész, homogén, heterogén, majonéz, Mokép, skizofrén*. A nem összetett csoportból a következők F-dominánsak: *bohém, domain, szlovén, Petrozsény, Arisztophanész, Szókratész, OKÉV*. Ezek – az OKÉV kivételével – végződésükben hasonlítanak az F domináns összetételekre: a tövégi -*éC_{nazális}* és a görög nevek -*ész* végződése összetételekre és nem összetett szavakra egyaránt jellemző. Az -*ész* végűek közül csak egy B-domináns van, a *Hádész*, amely viszont két szótagos, tehát a szóhosszúságot tekintve kevésbé hasonlít az összetételekre.

¹⁵³ Az összetételek közé soroltam a *Moképet*, mivel utótagja felismerhető; a többi betűszót/mozaikszót azonban (*MALÉV, OKÉV, SOTE, UTE*) a másik csoportba.

¹⁵⁴ $p < 0,0000001!$

¹⁵⁵ Az F toldalékok aránya >60%.

A nem transzparens (V_n)Bé csoport egyértelműen B-domináns ($B < 40\%$) tagjai között azonban sem az összetételek, sem az azokra hasonlítóak nem gyakoriak, csak a *káté* és az azonos szekvenciákra végződő *Alfréd*, *Manfréd* tartozik ide. Ennek a csoportnak két jellemző sajátossága van: az egyik rövidségük, a másik a tővégi nyílt szótag. A B-domináns *é* végű tövek mintegy háromnegyede (30) két szótagú, fele (22) pedig magánhangzóra végződik. Az F-domináns csoportban ezzel szemben egyáltalán nincs példa magánhangzós szóvégre;¹⁵⁶ szótagszám szempontjából pedig a három vagy több szótagúak vannak többségben ebben a csoportban (17-ből 12 tő három vagy több szótagból áll).

Ezek az eredmények egybevágnak a Ringen és Kontra által közölt adatokkal (1989: 187): az *é* végűek között megadott, erősebben F-domináns három szótagú és gyengébben B-domináns két szótagú ingadozó tövek utolsó szótagjának kódjában gyakori a *m* és a *n*: az ingadozó *arzen*, *Athén*, *autogén*, *bohém*, *diadém*, *hidrogén*, *homogén*, *krizantém*, *nitrogén*, *obszcén*, *szatén*, *szlovén* több mint a felét (22-ből 12) teszik ki azoknak az ingadozó töveknek, amelyeket az idézett helyen közölnek. Ezzel szemben a magánhangzós végű szavak (*kávé*, *limonádé*, *parádé*) egyáltalán nem vagy csak igen gyengén (*pönálé*, *kabaré*) ingadoznak.¹⁵⁷ Annak megítélésében, hogy egy szó összetett-e vagy sem, az utolsó szótag „szószerűsége” feltételezésem szerint igen fontos szerepet játszik. Míg a *gén* és a *néz*, valamint pl. az *irokéz* utolsó szótagja a magyar szókészlet része, addig a *-lé*, *-ré*, *-dé* végzések kevésbé „szószerűek”.¹⁵⁸

Az *é* végű tövek esetében tehát a B-, illetve F-dominancia több eltérő tulajdonsággal függ össze: a többé-kevésbé felismerhető elő- és utótagok mellett az utótagokra jellemző szóvégek, valamint az összetételekre is jellemző hosszabb szótest az erőteljesebb F toldalékolás irányába hat, míg a stabil töveknél gyakori tővégi nyílt szótag és az összetételekre általában nem jellemző két szótagúság inkább a B-domináns tövekre jellemző. Korábban már szó volt minderről: a mássalhangzó-környezet vizsgálatokor szóltam az *-én* végű szekvenciákkal járó erősebb F és a tővégi *-é#* nyílt szótaggal járó erősebb B toldalékolásról, a szótagszámmal

¹⁵⁶ A legmagasabb F-értékkel rendelkező nyílt szótagra végződő *é* végű tő a *Zimbabwe* (31,1% F).

¹⁵⁷ Ezek – valamint a kérdőíves vizsgálatban erősebben ingadozó *parfé* – spontán produkcióban valószínűleg nem ingadoznak. A *kabaré* az MNSz-ben stabilan B toldalékolású (239/0 összes/F toldalék); a másik két tőre néhány internetes adat: *parfének*: 1240, *parfének*: 2, *parféval*: 5970, *parféval*: 2, *pönáléval*: 325, *pönálével*: 0. (2012. június 28.)

¹⁵⁸ Ezek közül a *lé* értelmes szó; a Ringen–Kontra vizsgálatban (1989: 187) a magánhangzóra végződők közül éppen a *-lé* végű *pönálét* látták el a legtöbb F toldalékkal (5,4%) – bár ez kétségkívül véletlen is lehet.

kapcsolatban a két- és három szótagú tövek különbségéről, és azt is említettem, hogy az F-domináns *é* végű tövek jó része idegen eredetű összetétel. Az előzőekben azt kívántam kimutatni, hogy egyrészt az összetettség, másrészt az összetételekkel való hasonlóság is befolyásolhatja a beszélőket a toldalékválasztásban; a korábban kimutatott csoportspecifikus hatások összeegyeztethetők ezzel a hipotézissel.

Felmerülhet, hogy a felismerhető utótag hatásaként kimutatott összefüggést valójában a csoportok szótagszám szerint eltérő összetétele okozza; a többi vizsgálatot általában szótagszám szempontjából homogén tőcsoportokon végeztem, itt azonban egyelőre nem vettem figyelembe a szótagszám befolyásának lehetőségét. Amennyiben azonban a vizsgált mintát a három- és több szótagúakra szűkítjük, az 'összetett' és 'nem összetett' csoportok közötti igen jelentős különbség gyakorlatilag változatlan marad ($p < 0,000001$).

Az idegen eredetű szavak végződéseinek utótag volta, illetve utótagszerűsége tehát egyértelműen befolyásolja a beszélők döntéseit a toldalékvariánsok kiválasztásában. A másik olyan tényező, amely feltételezésem szerint „összetétel-jegyként” hozzájárul az F toldalékolás erősödéséhez, az előtagként értelmezhető **-o végű szótag**, amely szintén **rendkívül erős hatásúnak** bizonyul. Az utolsó előtti nyílt szótagjuk magjában *o*-t tartalmazó (V_n)Bé tövek F-indexe 0,64 (N=20), míg a többi *é* végűé 0,19 (N=44); igen erős hatásról van tehát szó ($p < 0,0000001$).¹⁵⁹

Itt is felmerülhet, hogy a kimutatott különbség a csoportok szótagszám szerint eltérő összetételének következménye: az *o* végű csoportban nagyobb a három szótagú, a másikban pedig a két szótagú tövek aránya. Amennyiben azonban csak a három és több szótagú töveket vesszük figyelembe, a két, körülbelül hasonló elemszámú (13, illetve 14 tagból álló) csoport közötti különbség csökken ugyan, azonban erősen szignifikáns marad ($p < 0,0001$).

A beszélők számára az összetettség lehetőségét jelző, statisztikailag is vizsgálható két fontos tényező, a felismerhető „utótag”, valamint az *o* végű „előtag” tehát az *é* végű tövek

¹⁵⁹ Az *OKÉV*-et a 'nem összetett' csoportba soroltam, mivel az *o* önmagában alkot szótagot, tehát nem utótagszerű. Nem vettem figyelembe a *Szophoklészt* (mivel az *o*-t tartalmazó szótag zárt), valamint az Arisztophanészt (mivel az utótag toldalékolása szabályosan B lenne, az esetleg erősebb F toldalékolás tehát nem írható egyértelműen a morfológiai tagoltság számlájára). Amennyiben a két görög nevet a 'nem összetételekhez' soroljuk, a két csoport F-indexei közötti különbség gyakorlatilag nem változik, amennyiben az 'összetételek' közé, a különbség nő ($p < 0,000000001$!).

esetében igen erős hatást gyakorol a toldalékválasztásra, amely nemcsak a nyíltsági és távolsági hatásától, hanem a szótagszám hatásától is független.

6.1.5.2. Az ingadozó (V_n)Bi/(V_n)Bí csoport

Ebben a csoportban igen alacsony azoknak a szavaknak a száma, amelyek eredetüket tekintve összetételek, és/vagy más szavakban is felismerhető utótagot tartalmaznak.¹⁶⁰ Ennek ellenére az alkalmazott két szempont alapján kialakított 'összetett' és 'nem összetett' csoportok F-indexei szignifikánsan különböznek; az alábbi táblázatban a releváns adatok láthatók.

25. táblázat: Összetettségre utaló formai tényezők szerepe ingadozó *i/i* végű tövekben

	F-index		p=
	'összetett'	'nem összetett'	
-o végű előtag	0,51	0,15	0,00377
azonosítható utótag	0,47	0,16	0,001437

Ezeknek a tényezőknek a hatása az adatok statisztikai elemzése nélkül is látható. Az *i/i* végű csoporton belül az **F-dominánsan ingadozó** szavak száma igen alacsony, mindössze négy. Ezek közül a *bibliofil*, *hieroglif* és *pantomim* három szótagú, -o végű előtagot tartalmazó összetétel. A negyedik, a *Lockheed* szintén összetettnek érzékelhető. Ez utóbbi az egyetlen olyan *i* végű, ingadozó toldalékolású szó, amely nem -ív végződést tartalmaz; F toldalékolása azonban sokkal erősebb, mint az -ív végűek bármelyiké.¹⁶¹

Az *é* végűektől eltérően a **B-dominánsan ingadozó** *i/i* végű csoportban is találhatók összetett, illetve összetételszerű elemek. Mivel azonban az *i/i* vegyes magánhangzós tövek utolsó pozíciójában jellemzően transzparens, az *anonim* (12/1 F), *bogumil* (14/2), *Mahir/Mahír* (15,7%), *pedofil* (76/34) esetében akkor is feltételeznünk kell valamilyen idioszinkratikus tényezőt, amely az F toldalékolását engedélyezi, ha az F toldalékok aránya nem túl magas.

A B-domináns ingadozó csoportban csak az -ív végződés jellegzetes, amely viszont általában véve gyenge F toldalékolással jár. Szótagszám szempontjából az -ív végűek három

¹⁶⁰ N=6 mindkét 'összetett' csoportban.

¹⁶¹ *Lockheed*: 75% F, az ingadozó -ív végűek átlaga: 5,5%.

és négy szótagúak; a rövidebbek (*aktív, kurzív, masszív, passzív*) nem ingadozók. A nem *-ív* végű ingadozó tövek általában rövidebbek, több köztük a két szótagú; ezek között található a tő belseji sokelemű mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó *Huxley* és *szanszkrit* is. A 9 két szótagú többől 7 idegen név – a *Lockheeden* és *Huxley*-n kívül a *Bastille*, *Candide*, *College*, *Louise*, *Maastricht* mutatnak azoknál gyengébb (20% alatti) ingadozást. A két szótagú csoport még nem említett tagja az *abszint*, amelynek összetettként való esetleges interpretációjáról már volt szó. A három szótagúak közé tartozik a *Beatrix*, *kompozit* és *Pharmavit*, amelyekkel kapcsolatban szintén felmerülhet az összetételként való kezelés gyanúja (vö. esetleg *Bea*, *Trixi*, *kompo-*, *farmakológia*), valamint a *Miami*. A nevek és a nem-nevek között nem mutatható ki jelentős különbség (mivel az egyértelmű összetételek sem nevek), azonban az ingadozó *i* végű csoportban összességében véve jelentős a nevek aránya (17-ből 7). Nem tartom valószínűnek, hogy az idegen szavak/nevek, illetve logatomok kezelésének ez lenne a domináns mintája: az *i* végű jövevényszavak toldalékolása általában hátulképzett (vö. *Martintól*, *Orbitot*, *prolaktinnal*, *Titanicnak*); a név és nem-név csoport toldalékolása között nincs statisztikailag szignifikáns különbség. Szembeötlő mindazonáltal, hogy az előlképzett is toldalékolható nevek többsége **[a]i** szerkezetű (*Bastille*, *Candide*, *College*, *Huxley*, *Maastricht*, *Miami*). Amelyek esetében a B trigger [a] és más magánhangzó-minőségek között ingadozik, a nem [a]-val ejtett változat esetében nem érzem elfogadhatónak az F toldalékot (pl. *C[ɔ]nadide-dal*, de **C[ɔ]ndide-del*, *C[o]llege-ban*, de **C[o]llege-ben*).

Ringen és Kontra (1989) *i/i* végű adatai között szintén mutatkozik az összetettség hatása. A 14 ingadozó tő közül 9 *-ív* végű, a többi pedig összetétel (*bibliofil*, *neolit*, *pantomim*), vagy összetételszerű, mint a három szótagú, tövégi CCC szekvenciát is tartalmazó *Pilsudszi*.¹⁶²

6.1.5.3. Az NN végű csoport

Az NN végűek közül csak az utolsó és utolsó előtti magánhangzó pozíciójában egyaránt *i/i*-t tartalmazó alcsoport vizsgálatára nyílik lehetőség (egyrészt az ingadozás erőssége, másrészt a magasabb típusgyakoriság miatt).

Az utótag felismerhetősége alapján általam kialakított két csoport¹⁶³ F-indexe jelentősen különbözik, ahogyan várható, az 'összetett' csoport javára ($p = 0,000846$).

¹⁶² Valószínűtlennek tűnik a *rituális* ingadozása; Kontra és Ringen a nem ingadozó adatai között ugyanis jellegzetes az *-is* végződés (*dentális*, *illusztris*, *rivális*). A MNSz-ben nem található F toldalékos alakban (N=65). Néhány internetes adat: *rituálisan*: 27.300, *rituálisen*: 0, *rituálisnak*: 2870, *rituálisnek*: 0. (2013. január 11.)

A szó eleji vagy szó belseji nyílt szótagbeli *o* igen ritka ezen a csoporton belül: mindössze 6 töre¹⁶⁴ jellemző. Az *é* végű töveknél kimutatott „*o* hatás” itt nem jelentkezik; ennek másik oka – a vizsgálható tövek alacsony számán kívül – az, hogy ebben a tőtípusban az idegen eredetű összetételek előtagja nem *o* végű, így az utótagjuk miatt összetétel-gyanús elemek a ’nem összetett’ csoportba kerültek. Amennyiben a *mobilit* nem az ’összetett’, hanem a ’nem összetett’ csoportba helyezük (a szókezdő szekvencia ugyanis kevésbé „előtagszerű”), a különbség – az ’összetett’ csoport még kisebb elemszáma ellenére – enyhén szignifikáns.¹⁶⁵

6.1.6. Összegzés

A fejezet első részében azt kíséreltem meg bemutatni, hogy az idegen eredetű **összetett szavaknak** igen fontos szerepük van abban, hogy a variancia-zónán belül a toldalékolás jósolhatatlan. Az elemzők mindezidáig alaptalanul feltételezték, hogy a beszélők nem „mérlegelik” az idegen vagy idegen eredetű tövek morfológiai tagoltságának lehetőségét.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a beszélők műveltségükre támaszkodva és/vagy a szavak bizonyos (elsősorban formai) sajátosságai alapján döntenek arról, hogy azok **inkább összetételek vagy inkább nem azok**, a toldalékolás jósolhatatlansága, tehát **az ingadozás** tulajdonképpen **motivált**: idegen eredetű szavak esetében ugyanis az összetételhatár sohasem teljesen egyértelmű, így érthető, ha a beszélők jósolhatatlanul döntenek az összetettség vagy az egyeleműség mellett.

Vannak azonban az összetételek felismerésének olyan kulcsai, amelyek hatása statisztikailag is kimutatható. Az ingadozó *é* és *i/í* végű csoportokon belül az összetételek két fontos sajátossága, a felismerhető utótag és az *-o* végű előtag statisztikailag szignifikánsan, más hatásoktól függetlenül befolyásolja a toldalékválasztást. A morfológiai tagolhatóság hatása adataim alapján sokkal jelentősebbnek tűnik, mint a Hayes és munkatársai által

¹⁶³ Nem egyszerű kérdés, mely töveket sorolunk a felismerhető utótagot tartalmazó ’összetett’ és ’nem összetett’ csoportokba, mivel nem tudhatjuk, a beszélők mely utótagokat azonosítanak és melyeket nem létező szavakkal; a két csoport szétválasztása nem lehetséges több-kevesebb önkényesség nélkül. Én a következő szavakat soroltam az ’összetett’ kategóriába: *analízis, dialízis, elektrolízis, paralízis, pszichoanalízis; aspirin, hepatitis, Mazsihisz.*

¹⁶⁴ *Csernomirgyin, elektrolízis, mobilis, Mussolini, Novoszibirszk, Szaloniki.*

¹⁶⁵ $p=0,029269$

kimutatott, azonban saját anyagomban csak jóval szeszélyesebben és kevésbé egyértelműen jelentkező mássalhangzó-hatások.

A következő fejezetben a variancia-zóna egy másik fontos, az *e* végűek ingadozásában szerepet játszó tényezőjéről lesz szó, amely feltételezésem szerint – az összetettség imént elemzett hatásához hasonlóan – a szavak nem-fonológiai jellegű, „idioszinkratikus” tulajdonságaként játszik szerepet a harmonikus toldalékolásban.

6.2. „Bizalmas diszharmónia” – stílus és EH¹⁶⁶

Ahogy az előző fejezetekben már említettem, az EH szakirodalmában viszonylag ritkának számítanak azok a leírások és elemzések, amelyek nem fonológiai tényezőkkel is számolnak a variancia-zóna területén. Campbell (1980) munkája kivétel: a finn EH variabilitását elemezve több, a harmóniában fontos szerepet betöltő nyelven kívüli tényezőre is felhívta a figyelmet. Az újabb, [y(:)]-t és [ø(:)]-t tartalmazó diszharmonikus jövevényszavak toldalékolása ingadozó, azonban a B változat bír presztízzsel (ezt választják tehát többnyire a művelt beszélők), az F toldalékos alakok kollokvialisak (p. 250–1).

A magyar EH tekintetében a generatív elemzések közül Abondolóé az egyetlen, amelyben bizalmas stílus és toldalékolás kapcsolata megjelenik. Abondolo szerint (1988: 39–40) *e* végű **szlengszavak** esetében nem (vagy csak kis mértékben) érvényesül az F toldalékolás: a *dauer*, *fater*, *klapec*, *krapek*, *matek* például kötelezően B toldalékolásúak, a *balek* és a *haver* pedig B-dominánsan ingadozik. Mivel Abondolo ezeket a töveket is kétmorfémásakként elemzi (*fat+er*, *mat+ek* stb.), morfémiikus szerkezetük az F toldalékolást indokolná. A más stílusrétegekbe tartozó szavak toldalékolását befolyásoló tényezők tehát szleng-elemek esetében nem (vagy csak korlátozottabban) működnek.

Bár Abondolo az egyetlen, aki átfogó elemzés keretében tért ki a kérdésre, stílus és diszharmónia összefüggését többen is érintették. Az EH-val kapcsolatos régebbi írásokban kifejezetten elkülönítik a szavak két rétegének toldalékolását, ezeket azonban többféleképpen határolják körül. Abban is eltérnek a szerzők, hogy a két csoport toldalékolására vonatkozóan azonos vagy eltérő szabályokat vélnek kívánatosnak.

¹⁶⁶ A fejezetcím idézőjelbe tett része Nádasdy (2008) frappáns címére utal. A továbbiakban idézőjel nélkül, terminusként használom ezt a kifejezést a diszharmónia informális kontextus által motivált eseteinek jelölésére.

Szarvas Gábor (1893: 258) különbséget tesz „irodalomban képzett, s egy vagy több idegen nyelvben is jártas körök”, valamint a „népnyelv” beszélőinek csoportja között; előbbiek hajlamosabbak az F, míg utóbbiak a B toldalékolásra ugyanazon szó, pl. a *mágnes* esetében is. Szarvas szerint az idegen szavak meghonosodása úgy történik, hogy az először csak a művelt körökben használt szavak átkerülnek a népnyelvbe, ennek hatására pedig erősödik a B toldalékolás; a népnyelvben is használt *mágnes* esetében tehát a B toldalékolást tartja kívánatosnak. Bár a *mágnes* olyan szó, amelyet mindkét beszélői csoport ismer, a Szarvas által megadott példák egyértelműen mutatják, hogy a „meghonosodásra” (az általa használt jelentésben) csak azoknak a szavaknak van esélyük, amelyek jelentése az egyszerű, műveletlen beszélő számára is releváns; a műveltek által használt idegen eredetű szavak nagyobbik része ebben az értelemben sohasem honosodik meg. Az általa felsorolt, népnyelvben is használt szavak – *Ágnes, gókler, kupec, lóger, kupciher, sakter, zsalugáter, suszter, tróger, bakter, jáger, malter, klanter, puccer, puter(os tészta), pernahajder* –, valamint a műveltek által használt szavak – *kráter, barometer, balett, bankett, parlament, kataszter, kartell, Antwerpen, Luzern, Flórenz* – között (általában véve) fontos határ húzódik: az egyik csoport erőteljesen kapcsolódik a mindennapi, informális kommunikációhoz, a másik pedig a formálisabb beszédhelyzetekhez és a műveltebb beszélőkhöz. Szarvas megemlíti, hogy – bár *ë*-ző nyelvjárást beszél, amelyben a B toldalékolás erősebb (l. 7.2.2.1., 7.4.) – a nem meghonosodott *koncert, korrekt, ágens* szavakat ő is egyértelműen F toldalékolásúaknak érzi.

Szépe (1958: 123) „irodalmi” és „nem irodalmi” szavak közt tesz különbséget: az *e* végűek közül az ingadozók (*ádvent, bankett, klozet, kopek, kupec, omlett, pamflet, parkett, plakett, púder, rakett, bajonett, bitumen, pulóver*) és a B toldalékolású *balek* a „nem irodalmi” csoportba tartoznak. Szépe eredményeinek összefoglalásakor is utal stílusbeli tényezők szerepére: az ingadozó tövek alakjai közötti választás szerinte „stiláris vagy rétegnyelvi szerepű: a mai fővárosi (értelmiségi) spontán nyelvtudat szempontjából a magas a »finomabb«, a mély a »kevésbé finom« változat” (p. 127). Ezzel hozza összefüggésbe, hogy bizonyos szavak „kevésbé finom” jelentése a hasonló szerkezetűekhez képest erősebb B toldalékolással jár (ilyennek tartja pl. a következőket: *bakter, balek, klozet*).

Grétsy és Kovalovszky szerint (1985: 81) a „népivé vált és a vulgáris, mindennapi, sőt argószerű szavak inkább mély hangú illeszkedéssel járnak”, példaként a *bakter, haver* B-domináns toldalékolását említik. A másik csoportot „a művelt nyelvben használatos szavak (ún. műveltségyszók)” alkotják – pl. a *balett, kráter, kandeláber* – amelyekre inkább F

toldalékolás jellemző; a „tudományos élet szavait, műszavait” pedig kizárólag így toldalékoljuk. A műveltségyszavak toldalékolásában tehát a hasonló szerkezetűekhez képest kevésbé érvényesül a B toldalékolás (pl. *bakelitből/bakelitből*, de *cárevicsről, szuterénja/szuterénje*, de *szuverének*). A *bolsevik* gyakoribb B toldalékait azzal magyarázzák, hogy „közismertté vált” szóról van szó.

Elsősorban az antiharmonikus tövek újabb csoportját tárgyalva egy rövid írásában Nádasy (2008) diszharmónia¹⁶⁷ és EH általánosabb összefüggéseit is érinti. A *gönnol, lejmol, stíröl, überol* típusú, az előlségi és/vagy kerekségi harmónia szempontjából diszharmonikus magánhangzókat tartalmazó töveket a „bizalmas célú szándékolt diszharmónia” példáinak tekinti. (Erre a csoportra a továbbiakban *lejmol* típusként fogok utalni.) Nádasy diszharmónia és bizalmasság általánosabb kapcsolatára is rámutat: a nem illeszkedő becéző képzők éppúgy diszharmóniát hoznak létre, mint az *-(V)l* igeképző harmóniasértő alkalmazásai.

6.2.1. Formális vs. informális stílus és az EH

A Nádasy által felvetettek alapján a diszharmónia számos megnyilvánulását az informális stílus jelölőjeként értelmezem. Ez a korábbi dichotómiáknál (szleng vs. nem szleng, népnyelvi vs. művelt, irodalmi vs. nem irodalmi, finom vs. nem finom) annyiban adekvátabb, hogy mindegyiket magában foglalja, sőt harmónia és diszharmónia alkalmazásának további szemantikai–pragmatikai motivációira is kiterjeszhető.

A **műveltséggel, tudományossággal** kapcsolatos kommunikációs aktusok általában meglehetősen formális közegben zajlanak – ez természetesen nem azt jelenti, hogy ilyen témákról ne lehetne informálisan beszélni, általában azonban a művelt és/vagy tudományos diskurzusok (elsősorban a nyilvánosak) nyelvileg is erősebben normatív közegben¹⁶⁸ zajlanak. A formalitás erősen kapcsolódik a **státusz** kérdéséhez is: a műveltsége, tudása, pozíciója

¹⁶⁷ A *diszharmónia* terminussal gyakran csak az F és B magánhangzók keveredésre utalnak, a B és N magánhangzók kombinációira nem (pl. Vago 1980b, Nádasy–Siptár 1994, Siptár–Törkenczy 2000). Mivel értelmezésemben a semlegesség nem a harmonikus viselkedés hiányát, hanem gyengébb mértékét jelenti, én nem alkalmazom ezt a distinkciót; az F és N magánhangzók B magánhangzókkal való kapcsolódásának minden megnyilvánulását egyaránt *diszharmóniának* nevezem.

¹⁶⁸ Ezen elsősorban nem a nálunk megszokott, minden helyzetre azonos preskriptív elveket adó normativitást értem, hanem azt a jól ismert tényt, hogy a műveltség és tudomány fórumain erős kötöttségek vonatkoznak az írott és nyilvános szóbeli megnyilvánulásokra.

révén presztízzsel rendelkező személy – elsősorban azokban a helyzetekben, amelyek státuszával kapcsolatosak – formálisan kommunikál.¹⁶⁹ A formális kommunikáció sajátosságainak ismerete és alkalmazása egyrészt státuszjelölőként funkcionál (tehát jelzi mások felé, hogy a beszélő a tekintéllyel rendelkező csoport tagja), másrészt feltétele is a presztízs megszerzésének.

A formális kommunikáció nemcsak a státuszt birtokló felé elvárás, hanem nem egyenrangú kapcsolatokban, valamint idegenek kommunikációs aktaiban is – nyelvileg ez hivatott jelölni a másik fél felé kifejezendő tiszteletet és megbecsülést is. Bár a szleng iránti erőteljesen negatív attitűd jórészt az elterjedt preskriptív tanokból fakad, más oka is lehet – elsősorban talán az, hogy igen erőteljes informalitásával sértőnek érzi az, aki a státuszának szóló formálisabb kommunikációs stílust vár el beszédpartnerétől (pl. egy tanár/szülő a gyerekeitől, főnök a beosztottjától). A nem bizalmas viszonyban alkalmazott bizalmas stílusra jó példát szolgáltatnak a reklámokban alkalmazott tegező formák, amelyeket sokan (főleg az idősebb generáció tagjai) sértőnek érznek. A bizalmas stílus szolgálhat **szándékolt** sértés eszközeként is: ilyen a „csendőrpertu” vagy a becézés nem közeli és szeretetteljes kapcsolatban álló felek között: az *Orsika*, *Öcsike* formákat a pejoráció, a **negatív attitűd** nyílt kifejezésének eszközeként is alkalmazhatjuk. Az informális stílus alkalmas viszont a másik fél egyenrangúságának kifejezésére is: nem egyenrangú kapcsolatokban a tekintélyesebb fél informálisabb stílusának üzenete éppen az, hogy nem tekinti magát dominánsnak, tehát nem elvárás részéről a státuszt jelölő formális érintkezés (ilyen például a tanárok, főnökök által kezdeményezett tegeződés).

A formális–informális dichotómia áll tehát azok mögött a harmonikus todalékolást befolyásoló szemantikai/pragmatikai különbségek mögött, amelyekre korábban többen többféleképpen is utaltak: az informalitás (szleng, becézés, „népnyelv”, nem irodalmi szavak) elsősorban a B, míg a formalitás (műveltség, irodalom, tudomány szókinccse) az F todalékolással van kapcsolatban. Mivel a szavak stílusértékének meghatározása nem egyszerű feladat (itt olyan többé-kevésbé egzakt támpontjaink sincsenek, mint az összetételekkel kapcsolatban az -o végű nyílt szótag), annak az állításnak az igazolására, hogy ezek a tényezők valóban jelentős szerepet játszanak a todalékolásban, az adatok elemzésének eddig alkalmazott módszerei nem jól alkalmazhatóak. Az alfejezet végén (6.2.5.) azonban

¹⁶⁹ Ebbe beleértendő a művelt és/vagy fontos/jövedelmező társadalmi pozíciót betöltő emberektől elvárt visszafogott gesztushasználat, de ide tartoznak bizonyos munkahelyeken az öltözködésre vonatkozó nem-funkcionális, „sztenderdizáló” előírások is.

röviden ismét összefoglalom a korábban közölt eredmények közül azokat, amelyek ehhez a kérdéskörhöz kapcsolhatók.

6.2.2. Idegen eredet és diszharmonia

Nádasdy idézett cikkében a diszharmoniót az idegenséggel kapcsolja össze: „A magánhangzó-diszharmonia többnyire idegenes hangulatot sugall, lévén az ilyen szavak többnyire idegen eredetűek” (p. 218). Nádasdy német (*Mutter*), jiddis (*sábesz*), szlovák (*povedál*) és cigány (*murdel*) példákat hoz ennek illusztrálására. Mivel a harmonikus toldalékolással kapcsolatban a szakirodalomban is meglepően gyakran utalnak a szavak – szinkrón leírásban elvileg irreleváns – idegen eredetére, fontos megvizsgálni, hogy idegenség és harmonia, illetve diszharmonia milyen kapcsolatban áll egymással.

Kertész (2003, 2005) az idegen eredet szerepét feltételezi néhány újabb jövevényszó (*blídol, csekkol, fídol, flémol, fleppol, lexol, renkol, %klikkol, %szévol*)¹⁷⁰ diszharmoniójának hátterében: „Ha egy nyelv valamilyen módon megjelöl egy szót idegenként, akkor az a szó a továbbiakban ki van téve más idegen hatások alkalmazódásának” (2005: 60). Kertész szerint ezek egyrészt nehéz szótagot tartalmazó „tövek” (NSzK, I. Nádasdy 1989), másrészt – nem mindegyikükre jellemző – diszharmoniójuk¹⁷¹ révén kétszeresen is meg vannak jelölve idegenként.

Bár ezekre a szavakra valóban egyaránt jellemző idegen eredet és diszharmonia, és bár a jövevényszavak forrásául szolgáló nyelvekben általában valóban nincs harmonia, idegen eredet és diszharmonia összefüggése nem feltétlenül olyan erős, mint amilyenek Kertész feltételezi.

Először is: a francia eredetű, elülső kerek és hátsó magánhangzókat tartalmazó diszharmonikus tövek toldalékolása kivétel nélkül harmonikus: a *kaszkadőr, allűr, kajüt, nüansz* stb. toldalékai nemcsak az előlségi, hanem a kerekégi harmóniót sem sértik meg – és ez alól nem találunk kivételeket. Ennek oka biztosan nem az, hogy a beszélők a tövek diszharmoniójának fokozását akarják elkerülni a harmonikus toldalékolással; a *curükkol*

¹⁷⁰ Ezek közül a szavak közül Kertész (2005)-ben csak a *csekkol, fleppol, renkol, %klikkol, %szévol* szerepel.

¹⁷¹ Kertész ezeket a töveket antiharmonikusaknak nevezi. A régebbi diszharmonikusán képzett igék között azonban vannak egyes magánhangzósak is: a *besuszterol, elpaterol, hóhmecol, kiszasszerol, lejmol, markecol, tapperol* tövek hátsó toldalékolását az *e* átlátszóságával is lehet magyarázni, ezért én ezekre is az átfogóbb *diszharmonikus* terminust használom (amely alkalmazható a *lejmol* típusú antiharmonikus esetekre is).

például kétszeresen is diszharmonikus alak. Az angolból átvett, diszharmonikus szerkezetű jövevényszavak (*riporter, folder, szorter, projekt* stb.) toldalékolása szintén lehet harmonikus – sőt, közülük soké kizárólag az.

Másrészt: az antiharmonikus tövek másik csoportja (a *híd* típus) a szókincs legrégebbi rétegéhez tartozik, a diszharmonia tehát a natív, beszélők által nem idegenként számon tartott szókincsnek is része. Szintén nem keltik idegenszerűség érzetét a becézett diszharmonikus alakok (*Fecó, Icu, Terka* stb.).

Ami tehát idegen eredetű, az nem feltétlenül diszharmonikus, ami pedig diszharmonikus, az nem feltétlenül idegen eredetű. Nem látom tehát megalapozottnak azt a feltételezést, hogy a beszélők az idegenséget jelölő jegyként alkalmaznák a diszharmoniót a *lejmol* típus tagjain. Nagyobbnak látom annak valószínűségét, hogy a jövevényszavak specifikusabb csoportjait jelölik meg így: Nádasy (1989) szerint a Nehéz Szótag Követelményét a [német] – tehát nem [idegen]! – jegyet viselő szavakra alkalmazták a beszélők. Ezt a lehetőséget nem kívánom kizárni; úgy vélem azonban, a *lejmol* típus diszharmoniójának háttérben más tényezők is állhatnak.

6.2.3. A diszharmonikus toldalékolás fonológiai összefüggései

Nádasy és Kertész fonológiai jellegű általánosításokat is tesz a vizsgált diszharmonikus szócsoporthoz kapcsolatban. Ezek alól azonban számos kivételt találunk, tehát nem szabályokról, hanem – esetleg – tendenciákról van szó.

Nádasy (p. 219) szerint ha egy diszharmonikus *-(V)l* képzős ige töve önállóan és az ige tövéhez hasonló jelentésben használatos (*skiccel, indexel, sminkel, bridzsel, csetel*), akkor a toldalékolás általában harmonikus, míg ha a *tő* kötött (*gründol, lejmol, síbol* stb.), akkor diszharmonikus. Mindkettő alól vannak azonban kivételek: nincs **spriccol*,¹⁷² **menedzsol*, **kibekkol*, **dinsztol*, **printol*, a kötött tövű *becsekkol, überol* pedig nemcsak diszharmonikus formában él (*becsekkol, überel*).¹⁷³

Kertész a diszharmoniót a *tő* szerkezetével hozza összefüggésbe: „a nehéz szótag megjelenése számos igei töben (*csekk-, flepp-* stb.) vonzza maga után a harmóniabeli sértést”

¹⁷² Tapasztalataim szerint a beszélők többsége valóban rosszulformáltnak tartja, én azonban már hallottam ezt az alakot.

¹⁷³ Az *überel* alakot Kertész (2005: 60) rosszulformáltnak említi, pedig a gyűjtött adatok alapján ez a változat gyakoribbnak tűnik a diszharmonikus formánál. MNSz: 2 *überol*, 5 *überel*; internet: 1290 *überol*, 69.300 *überel* (2012. 07.09.) A harmonikus változat tehát gyakoribbnak tűnik.

(2005: 60). Kertész is elismeri azonban, hogy nehéz szótag és harmóniasértés számos esetben nem jár együtt: jelentős számban vannak nehéz szótagot tartalmazó, de harmonikusan toldalékolt tövek (*skiccel, spriccel, bridzsel, reppel, hekkel, klikkel*), és nehéz szótagot nem tartalmazó diszharmonikus tövekre is hoz példát (*überol, lébecol*). A Kertész által tárgyalt nehéz szótagot tartalmazó diszharmonikus jövevényszavakhoz képest sokkal több olyan igét találunk, amely tartalmaz ugyan nehéz szótagot, mégsem harmóniasértő.

Az újabb, főleg angol eredetű jövevényszavak diszharmóniájával kapcsolatban Kertész a *lejmol* típus analógiás hatására hivatkozik, a **régebbi** szavak diszharmóniáját azonban ő sem tudja magyarázni. Véleményem szerint a diszharmonikus szócsoport elemeinek közös sajátossága elsősorban nem fonológiai, hanem szemantikai–stilisztikai jellegű: a Nádasdy által tárgyalt szavak¹⁷⁴ **mindegyike** szlengszó, több közülük kifejezetten tolvajnyelvi (eredetű), sajátos hangulatú elem. Így érthető, miért nem kapcsolható a diszharmónia egyértelmű formai jegyekhez: nem formai, hanem jelentésbeli/stílusbeli tényezők motiválják. A francia, valamint újabb angol átvételek (pl. *amatőr, folder, kajüt, komment*) nem ebbe a stílusrétegbe tatoznak, formális kommunikációban is használhatók (pontosabban: jóval kevésbé vannak az informális közeghez kötve, mint a korábbi átvételek), így érthető, ha a beszélők nem ugyanúgy kezelik őket, mint a *lejmol* típus tagjait.

A Nádasdy és Kertész által tárgyalt eseteken kívül van még egy kisebb szócsoport, amely szintén bizalmas diszharmóniát mutat – a *lejmol* típushoz képest minden szempontból korlátozottabban, azonban jól meghatározható hangtani környezetben. A következőkben erről a kis csoportról lesz szó röviden.

6.2.4. Fonológiai kondicionáltság és bizalmas diszharmónia: a *spejz* típus

Az antiharmóniáról szólva a *derékon* kívül nem szoktak olyan töveket említeni, amelyek *e-t* tartalmaznak. Antiharmóniát mutat azonban néhány, több szempontból is homogén csoportot alkotó, *e-t* tartalmazó szó; ezekre csak Szépe György munkájában találtam utalást (1958: 129). Szépe a *Svejcot* alakot idézi, mint „az úgynevezett vegyeshangú toldalékozás” példáját.

A *Svejc* mellett előfordulnak B toldalékos alakokkal a hasonló szerkezetű *cejg, slejm, spejz, vejling, Weiss* szavak is. Fontos jellemzőjük ezeknek a töveknek, hogy mindegyiknek

¹⁷⁴ *Becsekkol, befírol, belefeccol, be-/elsslisszol, besuszterol, dekkol, elpaterol, elpénecol, fölstenkeröl, gönnol, gründol, hóhmecol, keccsöl, kiszasszerol, lébol, lejmol, markecol, rejszol, síbol, simföl, smírol, stíröl, tapperol, überol.*

létezik B magánhangzót tartalmazó – *cájg, slájm, spájz, Svájc*, [vajs], *vájling* – alakja is.¹⁷⁵ Az alábbi táblázat ezek F, illetve B toldalékos változatainak internetes előfordulásait tartalmazza; árnyékolással az 1%-nál gyakoribb antiharmonikus toldalékolást jelöltem.

26. táblázat: Harmonikusan és antiharmonikusan toldalékolható tövek

Tőalak	Toldalékolatlan alakok száma	F toldalékos alakok száma	B toldalék toldalékos alakok száma
<i>cejg</i>	5180	564	7781
<i>cájg</i>	143.000	0	46.257
<i>slej m</i>	151.000	25.7397	121.773
<i>slájm</i>	11.200	4	9958
<i>spejz</i>	107.000	58.627	139.144
<i>spájz</i>	259.000	245	888.833
<i>Svej c</i>	11.800	2071	4004
<i>Svájc</i>	6.540.000	424	2.495.800
<i>vejling</i> ¹⁷⁶	5790	17	317
<i>vájling</i>	8400	7	20.512

Ahogy a táblázatban is látszik, a kétféle tőváltozat összesen háromféle alakban fordulhat elő:

(9) A *spájz/spejz* toldalékolási lehetőségei

B+B (harmonikus) *spájzba*

N+B (antiharmonikus) *spejzba*

N+F (harmonikus) *spejzbe*

Ezek közül a harmonikus B+B változat tűnik leggyakoribbnak (a toldalékolatlan alapalakok közül is általában a B magánhangzós a gyakoribb),¹⁷⁷ míg a – szintén harmonikus – N+F a

¹⁷⁵ Ez számomra legkevésbé egyértelmű a *Weiss* esetében. Mivel ennél csak az N magánhangzós írott alak engedélyezett, az írott alakokból nem következtethetünk egyértelműen a toldalékolásra. Gasparics Gyula biztosított arról, hogy a [vajshoz] stb. alakok bizonyos beszélők számára elfogadhatók.

¹⁷⁶ A *veiling, vej dling, váj dling* alakváltozatok ritkábbak.

legritkébbnak; bár a *slájm/slejm* esetében éppen az antiharmonikusan toldalékolt alakok fordulnak elő legnagyobb számban.¹⁷⁸

Az antiharmonikus tövek ezen kis csoportjára igen erős fonológiai hasonlóság jellemző: mindegyik tő két alakváltozattal rendelkezik, amelyek közül az N magánhangzós alak C(C)ejC, a B magánhangzós C(C)ájC szerkezetű vagy ilyen szekvenciát tartalmaz.¹⁷⁹ A régi, kiterjedtebb antiharmonikus csoporttól (*híd* típus) egyértelműen megkülönbözteti őket tőmagánhangzójuk minősége, a specifikus mássalhangzó-környezet, az F toldalékolás lehetősége, a B magánhangzós tőalakpár, a csoport tagjainak alacsony száma,¹⁸⁰ valamint a szavak sajátos stílusértéke.

Ennek a kicsiny tőcsoportnak az esetében tehát – a *lejmol* típussal ellentétben – az antiharmónia **specifikus fonológiai környezethez kötött**. Feltételezésem szerint ezeknél a töveknél az **antiharmonikus toldalékolás** lehetőségének **szükséges feltétele a hátsó magánhangzós alakváltozat**: elképzelhetőnek tartom, hogy a hasonló szerkezetű *gejl*, *szejm* és *sztrájk* esetében az ingadozás hiánya a **gájl*, **szájm*, **sztrejk* változat hiányával is összefügg.

Ennek a kapcsolatnak az egyik fontos tényezője feltételezésem szerint az, hogy ezekben a szavaknak az ejtésében az [ɛ] és az [a] sztenderdben általában tapasztalható különbsége gyakran nem jelenik meg tisztán (ez az [ɛ] esetében centralizált és kissé nyíltabb, az [a] esetében palatalizált és kissé zártabb ejtést jelent). Elképzelhetőnek tartom, hogy a két tőváltozat közötti „átjárhatóság”, tehát korlátozott felcserélhetőségük írott és ejtett alak viszonyában is megnyilvánul: az *e*-vel írt alakok ejthetők [a]-val és viszont. Ez azt jelenti, hogy írott adatokból nem vonhatunk le megbízható következtetéseket az antiharmonikus toldalékolás gyakoriságával kapcsolatban; egyértelmű azonban, hogy létezik. A *spejz* típus antiharmonikus toldalékolásának lehetőségére a – spontán produkcióban elhnazgó – *spejzba* alak kapcsán figyeltem fel, amelynek tőmagánhangzója egyértelműen az [ɛ]-hez és nem az [a]-hoz állt közelebb. Valószínűtlen az [a]-s ejtés a *Svejc* B toldalékos alakjainak esetében is.

¹⁷⁷ Ez alól a *slájm/slejm* alakpár kivételnek tűnik.

¹⁷⁸ Az MNSz-ben található néhány előfordulás itt is a többire jellemző mintázatot mutatja. A toldalékolatlan tőváltozatok közül az internetes adatok ismét a *slejm* főlényét mutatják, míg az MNSz szintén nem.

¹⁷⁹ Az internetes adatokból nem mutatható ki számottevő mértékű antiharmonikus toldalékolás a *spejz* típus tagjaihoz minden tekintetben hasonló *bejgli* esetében.

¹⁸⁰ Ezzel szemben az egy szótagú *i/i*-s tövek **többsége** antiharmonikus toldalékolású.

A *spejz* típus választható diszharmoniója véleményem szerint elsősorban két tényezőnek köszönhető:

- i. a **két tőváltozat**nak, amelyek B és N magánhangzóinak minőségi különbsége ezekben a szavakban az átlagosnál gyengébben nyilvánul meg;
- ii. az antiharmonikusan toldalékolt alakok által közvetített **bizalmas diszharmonió**ának, amely – úgy tűnik – éppen ebben a jövevényszórétegben, a **német–jiddis átvételekben** érvényesült igen erőteljesen.

Az újabb – főleg angol – átvételekben a diszharmonia tehát két okból nem jelenik meg gyakran:

- i. A *spejz* típus antiharmonióját engedélyező két tőváltozat oka a német grafémikus <ei> és fonémikus /aj/ közötti különbség. Ugyanez a különbség nincs meg az újabb angol jövevényszavak írott és ejtett alakjai között (vö. *file: fájl, *fejl, slide: szlájd, *szlejd*).
- ii. Az átvételekben alkalmazott diszharmonia egyértelműen a jövevényszavaknak ezt a német–jiddis eredetű, erősen bizalmas stílusú rétegét idézi fel; az újabb átvételek esetében tehát csak azok a beszélők alkalmazzák, és csak akkor, ha a diszharmonikusan toldalékolt szót ehhez a réteghez akarják kapcsolni. A viszonylag új *csekkol, klikkol*, esetében a diszharmonia már nem kötelező, sőt: a *klikkol* tulajdonképpen elhanyagolhatóan alacsony gyakorisággal jelenik meg a harmonikus toldalékolású változathoz képest.¹⁸¹

6.2.5. Mássalhangzó-hatások vagy bizalmas diszharmonia?

A „németes”, bizalmas diszharmoniót mutató szavak harmadik csoportját korábban (5.4.3.3. alatt) már érintettem: azokról a Be szerkezetű tövekről van szó, amelyek F toldalékolása jóval gyengébb a hasonló szerkezetű tövekénél. A mássalhangzók harmóniában való érintettségét vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a B toldalékolás elsősorban az *-ek* és *-er* szóvégek esetében erős; olyan, jellemzően informális kommunikációs helyzetben használható szavakról van szó, mint a *balek, krapek, macsek, maszek, matek, farmer, fater, flaszter, haver, karcer, kóter, malter, muter, mutter, pancser*. Nem ebbe a stílusrétegbe tartozó szóból a B-domináns vagy dominancia nélkül ingadozó Bek és Ber típusokban csak néhány van (pl. *Hayek, kopek, Brunner, sumer*). Szintén a B toldalékok túlsúlya vagy az F variánsokkal körülbelül megegyező aránya jellemezte a *kolesz, samesz, pajesz, fotel, Kassel, jampec, klozet*

¹⁸¹ Internet: *klikkel*: 1 570 000, *klikkol*: 1 300 (2012. 07. 09.)

töveket, amelyek közül több szintén csak erősen informális kommunikációs helyzetben használatos. Hasonló szavak szintén jelentősebb arányban találhatóak a gyengén F-dominánsak között is (ezekről eddig nem volt szó), tehát abban a csoportban, amelyben az F toldalékok átlagos aránya 60% és 70% közötti; a *tróger*, *gáder*, *pajszer*, *smasszer*, *vamzer* a legjobb példák erre.¹⁸² Eredet és stílusérték szempontjából ezekhez a szavakhoz hasonlóak bizonyos Bei (*hokedli*, *nokedli*, *rósejbni*) és Bii (*stanicli*, *szaletli*) szerkezetű tövek is, ezek vizsgálatához azonban nincs elegendő adatom.

Feltételezem, hogy a bizalmas diszharmónia elsősorban a német–jiddis eredetű szavak csoportjára jellemző, pontosabban ott találjuk meg ennek leginkább nyilvánvaló hatását.¹⁸³ A *lejmol* típusú diszharmonikus igeképzés, a *spejz* típusú opcionális antiharmónia, valamint az említett vegyes magánhangzós B-domináns vagy gyengén F-domináns tövek – **eredet szempontjából** is viszonylag hasonlóak. Ez a hasonlóság azonban nem áll fenn sem az újabb, zömmel angol jövevényszavak, sem a más típusokba tartozó idegen eredetű tövek többségével. Elképzelhetőnek tartom, hogy ennek köszönhető a bizalmas diszharmónia újabb eseteinek viszonylag csekély száma. A Kertész által tárgyalt újabb angol jövevényszavak diszharmóniája is a bizalmas diszharmónia eseteiként értelmezendők.¹⁸⁴

A bizalmas diszharmónia megnyilvánulásai tehát nem támogatják azt a feltételezést, hogy a beszélők „idegenként” jelölnek meg szavakat; inkább arra utalnak, hogy az idegen eredetű szavak bizonyos csoportját jelölik meg – egyáltalán nem biztos, hogy azért, mert **idegenek**, talán csak mert valamilyen szempontból **sajátosak**. Az a tény, hogy az idegen eredetű szavak kezelésében általában produktív minták érvényesülnek, inkább az utóbbi magyarázatot

¹⁸² Az összes gyengén F-domináns tő: *bakter*, *bunker*, *dózer*, *fiáker*, *gáder*, *koffer*, *kuffer* (többnyire a *koffer* alakváltozatként), *Lancer*, *pajszer*, *Palmer*, *smasszer*, *sóder*, *stopper*, *suszter*, *Szájer*, *Toller*, *tróger*, *vamzer*; *bőrfotel*, *Gundel*, *motel*; *notesz*; *zsakett*.

¹⁸³ Feltételezem, hogy – bár eredet szempontjából nem ennek a szócsoporthoz tartozó tagja – az *izé* antiharmonikus toldalékolása is a bizalmas diszharmónia eseteként értelmezendő. Az antiharmonikus toldalékolás az MNSz-ben a szó toldalékos alakjainak 3,5%-ára jellemző (N=200).

¹⁸⁴ A *lejmol* típus analógiájának **szándékos**, játékos alkalmazásáról van szó véleményem szerint a Kertész által említett néhány nyelvészeti terminus esetében. Emellett azt sem lehet kizárni, hogy a *fidol* diszharmóniájában az *i*-t tartalmazó antiharmonikus igék analógiája is szerepet játszik. Az igék közül a monoszillabikus, *i*-t tartalmazó CVC szerkezetűek döntő többsége antiharmonikus (az ugyanilyen szerkezetű főnevekre is inkább az antiharmonikus, mint a harmonikus toldalékolás jellemző), ez esetleg eredményezheti az antiharmónia produktivitását az ilyen szerkezetű tövek esetében.

valószínűsíti, bár természetesen az is lehetséges, hogy a szavak eredetét is sajátosságai között tartják számon a beszélők.

6.2.6. Összegzés

Ebben a részben ismét egy olyan, **nem fonológiai tényezőről** volt szó, amely – feltételezésem szerint – az ingadozó tövek toldalékolását erősen befolyásolja. Míg azonban az összetettség és összetételszerűség toldalékolásra gyakorolt hatása elsősorban a görög–latin eredetű, *é* és *i/i* végű szavak esetében érvényesül, addig stílusérték és harmónia kapcsolata egy másik jövevényszócsoporthoz, a németes hangzású, német–jiddis eredetű, *e* végű (főleg Be szerkezetű) tövek esetében hat a toldalékválasztásra.

Az informális stílus diszharmóniával való kapcsolata nemcsak a jövevényszavak kezelésében nyilvánul meg, hanem a natív szavakéban is: nem véletlen, hogy az egyalakúként számon tartott toldalékok nagyobb része éppen becéző képző. A jövevényszavak három, diszharmóniát mutató csoportja – a Nádasy és Kertész által is tárgyalt *lejmol* típus, az Abondolo által említett *balek* típus, valamint az általam ismertetett *spejz* típus – diszharmóniája változó mértékben kapcsolódik fonológiai tényezőkhöz, mindegyikre igaz azonban, hogy a toldalékolás szorosan összefügg a szavak stílusértékével.

7. Szempontok a variabilitás diakroniájának feltárásához és értelmezéséhez

Disszertációm további részében az EH variabilitásának további, eltérő szempontú elemzésére vállalkozom: a variancia-zóna előző fejezetekben feltárt sajátosságainak diakrón háttéréről, tehát kialakulásáról lesz szó. Nem célom – a disszertáció terjedelmi korlátai egyébként sem tennék lehetővé – hogy a teljesség igényével közelítsek a kérdéshez. Nem vállalkozom tehát arra, hogy térben és időben pontos képet adjak az EH történetéről, csupán a variabilitás szempontjából releváns időszakban – az utóbbi néhány évszázadban – bekövetkezett változások magyarázatára törekszem.

Bár néhány mondat erejéig több **szinkrón** elemzés is utal az EH jelenlegi állapotának előzményeire, a **történeti** munkákban az EH-val kapcsolatban az utóbbi néhány évszázad szinte egyáltalán nem jelenik meg. Az EH szinkrón variabilitásának közvetlen előzményei tehát az előző részben tárgyalt empirikus vonatkozások mellett szintén a harmóniakutatás elhanyagolt területének mondhatók. Elsősorban azonban nem emiatt kapott helyett a disszertációban, hanem mert az ismertetett szinkrón adatok fontos támpontokat nyújtanak a diakrón szempontú vizsgálatokhoz.

A disszertáció további részében a variabilitás diakrón **magyarázatait** veszem szemügyre, tehát azokat a tényezőket, amelyeknek az EH variancia-zónáját vizsgáló szinkrón és/vagy történeti irányultságú munkákban a jelenlegi állapot kialakulásában fontos szerepet tulajdonítottak. Ezeket három részben tárgyalom:

- i. megvizsgálom, hogy milyen szerepet játszottak a **jövevényszavak** kezelésének esetleges sajátosságai a variancia-zóna jelenlegi sajátosságainak kialakításában (7.2.1);
- ii. felvázolom a **fonetikai magyarázatok** lehetőségeit és korlátait (7.2.2.);
- iii. saját, ismertetett eredményeimet is felhasználva – amellet érvelek, hogy az EH variabilitásának leghatékonyabb magyarázatait az **analógiás modellek** nyújtják (7.2.3., 7.3., 7.4.).

A befejező részben (7.4., 7.5.) az EH variabilitásával kapcsolatban eddig megfogalmazott analógiás hipotézissel (Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a, b) állítom szembe saját elméletemet, bemutatva, hogy a variancia-zóna nem fonológiai tényezői – amelyeket az előző fejezetben mutattam be részletesen – kiemelkedően fontos szerepet játszottak a variabilitás szinkroniájának kialakításában.

7.1. Régi-új variabilitás – mi változott, mi változik és mi nem?

A variabilitás jelenlegi formájának kialakulásával kapcsolatos vizsgálódásokat azzal kell kezdenünk, hogy meghatározzuk, melyek azok a változások, amelyek magyarázatára vállalkozunk: mennyiben más az EH jelenlegi állapota, mint az „ősi”, alapnyelvből örökölt. Mindez egyáltalán nem egyértelmű – a szakirodalomban tudomásom szerint még senki sem foglalkozott a kérdéssel kellő részletességgel, az említések szintjén megfogalmazott feltevések pedig gyakran ellentmondóak.

Igen valószínű, hogy az uráli és finnugor alapnyelvben volt MH, és az is, hogy ez a magánhangzók elől-/hátulképzettségét érintette. Számos finnugor nyelvben találunk vagy aktív, tehát morfofonológiai váltakozásokban megnyilvánuló harmóniát, vagy egy régebbi, felbomlott harmonikus rendszer nyomait. Jórészt azokból az alapfeltevésekből kiindulva, hogy az „ideális” harmónia minden szegmentumot érint, valamint hogy az ősi állapot „tökéletesebb” volt, mint a jelenlegi, sokáig úgy vélték, az alapnyelvben a harmónia „ideális” volt, tehát elől- és hátulképzett magánhangzók egyáltalán nem keveredtek egymással (Bárczi: 1967: 107, 160). Mára azonban egyértelmű, hogy a harmóniának ez az ideális formája már az alapnyelvre sem volt jellemző – ha kisebb számban is, de már az alapnyelvben is voltak BN szerkezetű tövek. A semlegesség Abaffy (2003: 126) szerint a második szótagi *ĕ*-re volt jellemző, Nyirkos (1999) és Sima (2005: 44) az *i*-t is semlegesként említi.¹⁸⁵ Egyelőre nincs egyértelmű válasz arra a kérdésre, hogy milyen tényezők felelősek a semlegesség kialakításáért, annyi azonban bizonyos, hogy a harmónia mellett a semlegesség is a magyar nyelv „ősi sajátosságai” közé tartozik.

A magyar MH történetében – ahogy feltételezhetően minden harmonikus rendszer történetében – erős harmonizációs és ezzel ellentétes irányú erős diszharmonizációs folyamatok működtek, amelyeket azonban nem részletezek, mivel szempontunkból csak azok a változások fontosak, amelyek a tövek variábilis toldalékolásához vezettek. Az első *e* végű jövevényszavak ugyan meglehetősen koraiak – már a kódexekből kimutathatók – az N(N) végű tövek beáramlása azonban csak az utóbbi néhány száz évben vált intenzívvé. Az EH történetének tehát körülbelül ötszáz éves időszakáról lesz csak szó.

¹⁸⁵ Utóbbi álláspontot támogatja Anderson (1980) tipológiai megfigyelések alapján felállított semlegesség-skálája is: a nyelvek „prototipikus” semleges magánhangzója ugyanis az *i*, az *ĕ* semlegessége általában feltételezi az *i*-ét is.

A magyar nyelvű hangtani és nyelvművelő munkákban már korábban is utaltak arra, hogy a harmónia rendszere változóban van: míg a régebbi N végű vegyes magánhangzós szavak toldalékolása egyértelműen B toldalékvariánsokkal történik (pl. *fazékba, taréja, boldogítja, papírral*), addig az „újabb” jövevényszavaké nem feltétlenül vagy egyáltalán nem. Balassa (1930: 118) ezt így fogalmazta meg: „állandó az eltolódás az ú. n. vegyeshangú szavak hangrendjében és [...] a mai nyelvérzék erősebben érzi azt, hogy az *é* és *i, í* magashangok s a vegyeshangú idegen szavak kiejtése a magashangúság felé törekszik”. Példaként pedig az F toldalékolású *konzervatívabb, vegetatíven, Athénben, Fiumében, Szalonikiben, Mussolininek, poézisről, ankéten, ankétez, nitrogénnel, oxigénnel, oszétek, kupecek* szóalakokat adja meg.

A harmónia változásának leginkább „szélsőséges” koncepcióját Deme (1954a: 449) fogalmazta meg: „Az a tendencia, hogy újonnan, főleg műszóként használatba vett idegen eredetű vegyes hangrendű szavaink magashangú ragokat és képzőket kapjanak, **meglehetősen új, s még korántsem győzedelmeskedett**” (kiemelés tőlem). Deme és őt követve mások is (pl. Kovalovszky 1977: 63) a B magánhangzós toldalékok használatát propagálják¹⁸⁶ ingadozó tövek esetében, annak a reménynek is hangot adva, hogy a beszélők „átszoktatásával” hosszú távon meg lehet szüntetni az ingadozást, így vissza lehet állítani a régi egyensúlyi állapotot, a harmónia eredeti formáját, a „hangrendi” harmóniát. Deme – és a „hagyományos” hangtani szemlélet – szerint tehát a vegyes magánhangzós tövek F toldalékolása egyértelműen újítás (még hozzá káros jelenség).¹⁸⁷ Nemcsak Deme és követői munkáiban tűnik fel azonban az az elképzelés, hogy az EH rendszere jelenleg is fontos változáson megy át. Esztergar (1971, idézi: Kontra–Ringen 1986: 2) szerint az eredendően semleges *e* harmonikussá alakul; az a megfigyelés pedig, hogy az „újabb jövevényszavak”

¹⁸⁶ Ez Deme és követői, és nem a nyelvművelés álláspontja (l. Szépe 1958: 112–3). A „demei fordulat” előtt az ingadozást jóval árnyaltabban közelítették meg; az *e* végű tövek toldalékolását többek szabályosan elülsőnek tartották már a 19. század végén (vö. Szily 1893a, b). A mai nyelvművelésben azonban elsősorban Deme László véleménye a meghatározó (Sándor 2002b), így az utóbbi fél évszázad nyelvművelésében a harmóniával kapcsolatban sem jelentek meg az övétől eltérő nézetek.

¹⁸⁷ Deme (1954a: 449, 1954b: 307, 1961: 98) – és őt követve mások, pl. Kovalovszky (1977: 63), A. Jászó (1999: 121) – az *e* magas funkcionális megterheltségével indokolja álláspontját. Ez azonban egyértelmű mítosz; a magánhangzók gyakorisági statisztikái nem mutatnak nagyon jelentős különbséget az *e* és a másik leggyakoribb magánhangzó, a harmonizáló toldalékokban ráadásul éppen az *e*-vel váltakozó *a* között (l. pl. Kassai 1998: 143, Gósy 2004: 117).

közelebről általában nem meghatározott kategóriájának toldalékolása eltér a natív szavakétól, gyakran helyet kap a harmónia szinkron leírásában is.

Demééhez némiképp hasonló, azonban jóval visszafogottabb és precízebb megközelítést fogalmaz meg Szépe (és az ő nyomán, kissé leegyszerűsítve Papp 1975: 168, 170, Kovalovszky 1977: 62). Szépe (p. 127–9) szerint a harmónia rendszere lassú változásban van: **a hangrendi illeszkedést fokozatosan a tövégi illeszkedés váltja fel.** Szépe (és őt követve Kassai 1998: 142) a kereksegi harmóniát is az erősebb tövégi illeszkedés megnyilvánulásának tekinti; értelmezésében tehát a harmonikus toldalékolást érintő változás jelenleg is folyó, azonban igen régóta tartó és a harmónián kívüli hangtani tényezőkkel (pl. a labiális–illabiális palatális, valamint hosszú–rövid opozíció kialakulása) is kapcsolatban álló folyamat. Ez a felfogás szakszerűbb, elfogadhatóbb alternatíváját nyújtja a Deme által megfogalmazott koncepciónak, azonban szintén téves alapfeltevésen alapul.

A finnugrisztikai és nyelvtörténeti kutatásokban is érvényesülő hagyományos hangtani szemlélet a harmonikus toldalékolást nem a *tő* egyes magánhangzóiból, hanem azok összességéből, a **hangrendből** vezeti le. A vegyes magánhangzós (vegyes hangrendű) szavak illeszkedését általában a *tőtípusokra* jellemző toldalékolást tendenciák (és toldalékolási „problémák”) felsorolásával oldják meg; nem merül fel az igény, hogy a toldalékolásról általánosabb szabályszerűségekkel adjanak számot. A B végű (pl. *bika*) és N végű (pl. *papír*) szerkezetű tövek B toldalékolását a tövek mély magánhangzóinak tulajdonítják (nem véve észre, hogy nincs inherens kapcsolat a vegyes hangrend és a mély toldalékok között). Az illeszkedés ezen „törvénye” nem érvényesül sem a BF (pl. *sofőr*) típus, sem az újabb N(N) végű tövek toldalékolásában – úgy tűnik tehát, hogy ezek viselkedése eltér a natív szavakétól.

Nemcsak az újabb jövevényszavakra, hanem a natív szavak döntő többségére is igaz azonban, hogy toldalékaik az utolsó magánhangzóhoz illeszkednek (*bikával, papnak, kézben* stb.), ez pedig a tövégi illeszkedés „ösiségét” mutatja. Tulajdonképpen az egyetlen olyan szerkezet, amelynél a toldalék (általában) nem az utolsó magánhangzóhoz illeszkedik, a natív BN töveké (tehát a Bi/Bí/Bé csoportoké). Ezeknél viszont az utolsó **előtti** magánhangzó határozza meg a toldalékolást (az utolsó N magánhangzó átlátszó/transzparens), így tehát éppen a natív BN csoport az, amelynek toldalékolása nem a többi tövel megegyezően történik. Az előlképzett réses (palatális illabiális) magánhangzók transzparenciájára való hivatkozással tehát a „rég” hangrendi illeszkedés is szóvégi illeszkedésnek mutatkozik: az *ajándékba, marékka, kocsiival, papírból* stb. toldalékolásában ugyanúgy az utolsó harmonikus magánhangzó szabja meg, mint az *amőbának, parlamentbe, sofőrrel, analízise* stb. alakokét.

Ez azonban azt jelenti, hogy nincs szó arról, hogy a hangrendi illeszkedés a szóvégi illeszkedésnek adná át a helyét, hiszen a hangrendi illeszkedés valójában a szóvégi illeszkedés sajátos változatának is felfogható. A régi–új, magyar–idegen dichotómiáknak a harmónia változásának magyarázatára való alkalmatlanságát jól mutatják a bizalmas diszharmónia tárgyalt példái: a *balek*, *fater* stb. újabb jövevényszavak dominánsan B toldalékolásában – érthetetlen módon – általában inkább az „ösi” hangrendi illeszkedést alkalmazzuk, míg az ezeknél jóval régebbi *József* esetében kizárólag az „új” tő végít.

Szépe gyakran idézett koncepcióját tehát úgy tudjuk pontosabban – a hangrendi és tővégi illeszkedés lényegi azonosságát figyelembe véve – megfogalmazni, hogy a változást **a semleges magánhangzók transzparenciájának**, tehát az N(N) végű tövek B toldalékolásának általában vett **gyengülése** jelenti: a szókészlet régebbi állapotához képest egyre nagyobb azoknak a szavaknak az aránya, amelyek N magánhangzója nem teljesen transzparens, a tő toldalékolása tehát ingadozó vagy kizárólag előlképzett. Ez azonban jóval kevésbé markáns változás, mint amilyenek általában vélik.

Szépe koncepciójának másik, számunkra lényeges pontja az, hogy a feltételezett változás nemhogy nem új keletű, hanem **igen régóta tart**. A Szépe szerint a tővégi illeszkedés térnyerését jelző KH megjelenése az ómagyar kor második felére tehető, ami azt jelenti, hogy a feltételezett változás már az ómagyar korban elkezdődött. Nemcsak Szépe, hanem mások is rámutattak arra, hogy az *e* végű vegyes magánhangzós tövek F toldalékolásának igen komoly, a kódexek koráig visszanyúló hagyománya van (Szily 1893: 342, Juhász 1939: 182, Sima 2005: 53).

A jelenlegi toldalékolási minták újításként történő értelmezése ellen szólnak a történeti-etimológiai szótár (TESz) adatai is. Összesen 122 tő vegyes magánhangzós, az utóbbi néhány száz évben a magyarba került tő 200¹⁸⁸ toldalékos alakját gyűjtöttem ki a TESz-ből. Ezekből az alábbi megállapítások szűrhetők le:

- Az *e* végű ((V_n)Be) tövekre az F toldalékolás jellemző (116 vs. 27; 81,1% F alak).
- A (V)Bé tövek toldalékolása inkább hátsó (19 vs. 9), de akadnak F toldalékos formák is: *ánkétet*, *ankétet*, *Bajonéttye*, *Barchétbül*, *diadémet*, *kuppétzkedéseinkbenn*, *Osszéték*, *oszéték*, *poénre*).
- A (V)BNN szerkezetű tövek toldalékainak döntő többsége F toldalékos (24 vs. 3).

¹⁸⁸ A szótár nemcsak az abszolút első előfordulásokat tartalmazza, hanem az eltérő alakváltozatok (pl. *zsalugáter*, *sallókáter*, *Salugetter*, *zsalugáder*) első előfordulásait is, így egy-egy tőhöz gyakran több adat is tartozik.

- A ma ingadozó tövek kétféle toldalékolása a TESz adataiban is megjelenik, pl. *flaszterezni–Flasteroz, Kóterbe–koterba, kuferczol–kufercel, logerba–lágerezüink, Maiszterek–Maisteromnál, málterekkel–malterosláda, toálettjánál–toálettéhez, Trogernek–trogerja, salugáderos–zsalugáderes.*

Ezek az adatok ugyan nem egy időszakból származnak, az első előfordulások azonban – bármennyire régiek vagy újak is legyenek – informatívabbak abból a szempontból, hogy hogyan viselkedtek ezek a tövek toldalékolás tekintetében **az átvétel idején** (vagy nem sokkal később). Amennyiben korábban a B toldalékos alakok gyakoribbak lettek volna, mint jelenleg, a B toldalékos alakoknak az első előfordulások között is jóval gyakoribbaknak kellene lenniük, mint ma. Az MNSz-ben az *e* végű tövek összes toldalékos alakjának 91,5%-a F magánhangzós, ami valamelyest magasabb értéket jelent, viszont a TESz-adatok alacsony száma miatt ez az eltérés nem tekinthető jelentősnek.

A TESz adataival tehát egyértelműen igazolható az a korábban többek által megfogalmazott álláspont, hogy a vegyes magánhangzós N(N) végű tövek egyes alcsoportjaira jellemző ingadozás, valamint F toldalékolás valóban nem új fejlemény: az összes általam vizsgált adatból 152 F és 49 B toldalékolású, tehát körülbelül háromszor annyi az F, mint a B toldalékos alak. A legkorábbi, 15–17. századi adatok sem mutatnak eltérést a jelenlegi állapothoz képest: az *e* végű tövek 11 F, és csak 2 B toldalékolású alakban fordulnak elő.¹⁸⁹ Az *e* nem-transzparens viselkedése tehát nemcsak az utóbbi egy-két évszázadban magyarba került átvételekre jellemző, hanem már a legkorábbi ilyen szerkezetű tövekre is.

Igen valószínűnek tartom tehát, hogy a magyarázandó változás **kisebb hatókörű és más jellegű** volt, mint amilyennek Szépe sejtette.¹⁹⁰ Nem a toldalékolás általánosabb szabályszerűségei változtak meg, hanem csak az N(N) végű tövek F toldalékolása erősödött; **nem minőségi, hanem csupán mennyiségi változásról** van tehát szó. Nem vállalkozom ezzel kapcsolatban két igen fontos, azonban igen kiterjedt adatgyűjtést és -elemzést igénylő kérdés vizsgálatára:

¹⁸⁹ **F** toldalékos alakok: *Adventhet, agensnek, amennet, jágeres, characterének, codexet, konventben, kosperdet, pantófelyec, Parlamentnec, Trogernek*; **B** toldalékosak: *ájernak, fratera.*

¹⁹⁰ Igen érdekes ebből a szempontból Szabó Sándor (1912: 205) egyik, a „*mágnés vita*” kapcsán tett megállapítása: „okoskodva mondták ki azt a szabályt, hogy a ragok és a képzők az utolsó szótaghoz igazodnak, s erre támaszkodva a magashangú ragok és képzők használatát kezdik kiterjeszteni olyan szavakra is, amelyeknek utolsó szótagjában nem is *e*, hanem *i* van, pedig azelőtt ennek se híre, se hamva nem volt, pl. *mozlímek, ozmozises*”. Ez arra enged következtetni, hogy bizonyos furcsa, a nyelv művelők által gyakran kritizált alakok nem a toldalékolásban bekövetkezett változás, hanem **hiperkorrekciónak** eredményei.

- i. a transzparencia gyengülése csak **a szókészlet szintjén** nyilvánul-e meg (egyre több F toldalékolású tő kerül a magyarba), vagy kimutatható-e az F toldalékok arányának növekedése **ugyanazoknak a töveknek az esetében is**;
- ii. az *é* és *i* végű ingadozó tövek F toldalékolása **következménye-e** annak, hogy az *e* végűek és az NN végűek kezelésében a szuffixálásnak ez a formája volt elterjedtebb.

Az EH diakroniájára irányuló átfogó vizsgálatnak természetesen ezekre a kérdésekre is választ kellene adnia; disszertációmban a szinkrón adatok alapos elemzése mellett egy újabb részletes vizsgálatra nem vállalkozhattam. A következő kérdések vizsgálatát tekintem feladatomnak:

- milyen tényezők működésének köszönhető az N(N) végű vegyes magánhangzós tövek toldalékolásának jósolhatatlansága és a nem-N-végű vegyes magánhangzós tövek toldalékolásának jósolhatósága;
- milyen tényezők működésének köszönhető a nyíltsági hatás, tehát az N magánhangzók eltérő mértékű transzparenciája;
- milyen tényezők működésének köszönhető a távolsági hatás, tehát az N és NN végű tövek toldalékolásának tendenciaszerű különbsége;
- milyen tényezők működésének köszönhető az, hogy az N(N) végű töveken belül egyes típusok toldalékolása variábilisabb, másoké stabilabb, ezzel összefüggésben miért jellemző az ingadozás egyes tőtípusokra jobban, mint másokra.

Ezekre a kérdésekre választ keresve a továbbiakban elsőként azt vizsgálom meg, milyen szerepet kell tulajdonítanunk a variabilitás mai arculatának kialakulásában a jövevényszavaknak: elképzelhető-e, hogy az N magánhangzók eltérő kezelésének hátterében a natív vs. idegen szavak beszélők általi megkülönböztetése áll.

7.2. Diakrón variabilitás-koncepciók

7.2.1. Az EH variabilitása és a jövevényszavak

„[...] a nyelvünkbe került, s kivált az újabban beözönlött idegen szavak hangrend-hias idegenszerűségükkel mindinkább kikezdi a magyar hangrendet.”

Csapodi (1893: 256–7)

Az EH jelenlegi, az elemzések számára komoly kihívást jelentő variabilitását elsősorban a jövevényszavakhoz, azon belül is az újabb jövevényszavak általában nem körülhatárolt kategóriájához szokás kapcsolni. Ez a kapcsolat általában az EH definícióiban is megjelenik: régebbi és újabb leírások egyaránt „ősi”, „magyar”, „natív” szavakra korlátozzák érvényességi körét, az F toldalékolású vagy ingadozó szavakkal kapcsolatban pedig sokan megjegyzik, hogy ezek általában újabb jövevényszavak (pl. Abondolo 1988: 37, Ringen–Vago 1998: 397).

Nem teljes azonban az egyetértés azzal kapcsolatban, hogy a 'jövevényszó' kategória releváns lehet-e egyáltalán a szinkrón leírásban, és amennyiben igen, vajon az EH is olyan területe-e a magyar morfofonológiának, amelynek adekvát leírásához hivatkozni kell erre a kategóriára.

Natív szavak és jövevényszavak kezelésével kapcsolatban háromféle álláspont lehetséges (Törkenczy 1989):

- i. a szóképzlet homogén: a két kategóriát ugyanúgy kezelik a beszélők, tehát a leírás sem tehet különbséget közöttük;
- ii. a jövevényszavakat a beszélők a natív szavaktól eltérően kezelik;
- iii. a két kategória tagjai bizonyos vonatkozásokban hasonlóan, másokban eltérően viselkednek.

Az EH szempontjából natív és jövevényszavak kezelését azonosnak véli pl. Szabó (1912: 204), Vago (1976, 1978), Kiparsky (1973), Siptár (1980: 343). Emellett az álláspont mellett szól az az általános tapasztalat is, hogy az újabb idegen szavak az esetek döntő többségében szabályosan viselkednek, a beszélők tehát a produktív eljárást alkalmazzák rájuk: a *debugol* ([dibagol]), *escape-et*, *searchöt* stb. harmonikus toldalékolás tekintetében szabályos alakok. A jövevényszavak sajátosságai elsősorban fonotaktikai, és nem morfofonológiai jellegűek – a *fájl* kódja például nem jólformált, a beszélők tudnak is arról, hogy új átvétel, azonban morfofonológiailag semmiféle szabálytalanságot nem mutat: toldalékolása az EH

szempontjából harmonikus, nem nyitótó (*fájlok* vs. *fátylak*), tárgyesetben nem kap kötőhangzót stb.

A ii. álláspontot képviseli Kertész (2003, 2005): már hivatkozott munkáiban a *csekkol* típus antiharmóniáját mint „idegen” jegyet értelmezi. Kertész idézi Ito és Mester (1995) lexikon-modelljét, amely szerint a szókészlet rétegei eltérők a rájuk vonatkozó megszorítások számának szempontjából: a jövevényszavakra mindig kevesebb korlátozás vonatkozik, azokkal tehát „toleránsabban” bánik a nyelv, mint a natív réteg elemeivel. Natív és jövevényszavak beszélők általi megkülönböztetésének lehetőségét Hayes és Londe (2006: 70) is figyelembe vették wug-tesztjük tervezése során: a logatomokat szándékosan mint régi, elfeledett magyar szavakat prezentálták az adatközlőknek. Ahogyan már korábban is kifejtettem, meggyőződésem, hogy az adatközlők ítéleteit – ezen a téren – elsősorban nem explicit ismereteik befolyásolják, hanem sokkal inkább a szavak formai sajátosságai; a *lányitég*, *luteker*, *bontel* stb. szavakhoz hasonló szerkezetűek nincsenek a natív szókincsben,¹⁹¹ így nem tartom valószínűnek, hogy a beszélőket sikerült rávenni arra, hogy a natív szavakéval megegyező eljárást alkalmazzanak rájuk.

Törkenczy szerint sem i., sem ii. nem érvényes minden jelenségre, tehát a iii. álláspontot kell helyesnek tartanunk. Valóban úgy tűnik, vannak olyan szabályok, amelyeket a beszélők a szavak eredet szerinti csoportjait megkülönböztetve alkalmaznak; Nádasdy szerint ilyen a Nehéz Szótag Követelménye, amely csak a [+német] jegyet viselő szavak csoportjára vonatkozik.

Bár az EH esetében nyilvánvalóan van különbség a vegyes magánhangzós natív réteg és az újabb jövevényszavak csoportja között, nem egyértelmű, hogy az új elemek idegen eredete oka-e annak, hogy a beszélők eltérően kezelik őket, másképpen megfogalmazva: tesznek-e **nyelvi** különbséget a beszélők a nyelv régebbi, „saját” elemei és az új, idegen eredetűek között. Elképzelhető ugyanis, hogy az idegen eredet irreleváns sajátosság, amelytől teljesen függetlenül alkalmaznak a beszélők bizonyos újabb elemekre más eljárásokat, mint a régiekre. Szepe (1958: 128–9) már idézett véleménye szerint a harmónia változásának a jövevényszavak eltérő kezelése **nem oka, hanem következménye**.

¹⁹¹ Hayes és Londe törekedtek arra, hogy az álszavak annyira hassanak magyarnak, amennyire csak lehetséges (p. 70). Ez a törekvésük nyilvánvalón kudarcot vallott, mivel nem vették figyelembe, hogy a vegyes magánhangzós szavaknak csak bizonyos típusai fordulnak elő natív tövekben (jellemzően ezek a stabilabb típusok).

Saját, később kifejtendő koncepcióm a Szépe által megfogalmazottakhoz hasonlít annyiban, hogy én is úgy vélem: az EH változásainak magyarázatához nincs szükség arra a feltételezésre, hogy a jövevényszavakra és natív szókészletre alkalmazott morfofonológiai eljárások alapvetően eltérőek. A disszertáció első részében ismertetett szinkrón adatok alapján olyan hipotézis fogalmazható meg, amelynek segítségével a variabilitás legfontosabb tényezői anélkül magyarázhatók, hogy a beszélők által a jövevényszavaknak tulajdonított [idegen] jegyre kellene hivatkoznunk.

A jövevényszavak toldalékolásának natív szavakétól eltérő tendenciái elsősorban azoknál a töveknél szembetűnőek, amelyek szerkezetüket tekintve ismeretlenek voltak a natív szókincsben, tehát tulajdonképpen **nem vonatkozott rájuk egyértelmű szabály**. Az ilyen töveket a beszélők valószínűleg **különböző analógiák alapján** toldalékolták; ez lehet az oka annak, hogy az új típusokban igen erős az ingadozás, míg a natív tövekre erősebben hasonlító újabb jövevényszavak jóval stabilabbak. Mielőtt részletesebben kifejteném, milyen analógiás hatások játszhattak kiemelkedő szerepet ebben a folyamatban, megvizsgálom, mennyiben tehetők felelőssé **fonetikai tényezők** a variabilitás kialakításában.

7.2.2. Fonetikai tényezők az EH variabilitásának hátterében

7.2.2.1. Hangváltozások – és nyelvjárási különbségek

Köztudott, hogy a hangváltozások sok esetben tehetők felelőssé jelenségek szabályosságának „elrontásáért”; kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy az EH nehezen interpretálható sajátosságainak hátterében **hangváltozások** állnak. Az EH „szabálytalanságainak” diakrón hátterével kapcsolatban talán legtöbbet említett tényező a feltételezett veláris *j* palatalizációja (pl. Hayes és társai 2009: 837), amelynek eredményeképpen megszűnt a harmónia a B tőmagánhangzó és az eredetileg szabályos B toldalékolás között. Az alapnyelvi veláris *j* létét azonban nemcsak az uralisztikai/finnugrisztikai és a magyar nyelvtörténeti kutatások korábbi szakaszában kérdőjelezték meg; az utóbbi években is jelentek meg olyan írások, amelyek szerzői nem tartják meggyőzőnek a veláris *j* létét alátámasztó érveket (l. pl. Sima 2005: 53, igen részletesen foglalkozik a kérdéssel Kiss 2005); így egyelőre az antiharmónia diakrón magyarázatát nem tekinthetjük egyértelműnek.

Az *e* többi semleges magánhangzóétól eltérő transzparenciájának háttereként Kontra és Ringen (1986: 4) szintén egy fonémaopozíció megszűnését, az $\ddot{e} > e^{192}$ hangváltozást említi. A zárt \ddot{e} bizonyos nyelvjárásokban, köztük a sztenderdben nyíltabbá vált, így összeolvadt a nyílt *e*-vel. Az azonban, hogy ez a változás hogyan és miért eredményezi az *e* gyenge transzparenciáját a jelenlegi sztenderdben, szintén nem teljesen egyértelmű.

Régóta ismert zárt \ddot{e} és *e* eltérő viselkedése, tehát \ddot{e} -ző és *e*-ző nyelvjárások eltérése az EH szempontjából. Csapodi (1887: 37–8) fogalmazta meg az általa követendő szabállyá emelni kívánt összefüggést: „a nyílt *e*, ha az utolsó szótagban áll, magashangú ragot kíván, a zárt \ddot{e} és \acute{e} nem változtat a szó mélyhangúságán”. Erre a szabályra vezeti vissza a *purgër, októbër* B és a *József,*¹⁹³ *kupecz, korhely, kortes, november* F toldalékolásának különbségét. Csapodi szerint a *mágnës* az előbbi csoportba tartozik, így a *mágnëses, mágnëssel* alakokat helytelennek ítéli (1893: 257).

Szily (1893a: 342) szerint azonban „Csapodi szabályinak helyességét a régi irodalom is nem csak hogy nem támogatja, hanem annak egyenesen ellent mond”. Szily nemcsak a zárt \ddot{e} -t tartalmazó *ádvënt, amën, cinóbër, frájcimmër, frátër, kupëc* (Csapodi szerint *e*-vel!), *kuplër, kurrëns, obëstër, pantofëly, pudër*, de a Csapodi által kötelezően B toldalékolásúnak vélt *purgër, októbër* F toldalékos alakjaira is hoz példákat kódexekből, illetve régebbi irodalmi művekből.

A vitához következőnek hozzászóló Szarvas (1893) megerősíti zárt \ddot{e} és B toldalékolás, valamint nyílt *e* és F toldalékolás összefüggését, azonban azt is, hogy nem kizárólag ezek a tényezők játszanak szerepet a toldalékolásban. A zárt \ddot{e} -t ismerő és nem ismerő nyelvjárások mellett ilyen tényezőnek tartja a 6.2. részben tárgyalt népnyelvi–művelt különbséget. Szerinte művelt, idegen nyelveket ismerő beszélők hajlamosak a vegyes hangrendű szavak utolsó szótagjában (szótagjaiban) *e*-t ejteni, míg a népnyelv ugyanezeket a szavakat zárt \ddot{e} -s változatban használja.

Zárt \ddot{e} és nyílt *e* eltérő harmonikus viselkedését Szabó (1912), Juhász (1939), Balassa (1930), Deme (1961), valamint Sima (2005) is megerősíti. Az is teljesen egyértelmű azonban, hogy inkább tendenciáról, semmint szabályról van szó: Szarvas megemlíti, hogy \ddot{e} -ző léte

¹⁹² Mivel a hazai történeti és dialektológiai szakirodalomban az IPA-jelek általában nem használatosak, ebben a fejezetben /e/ és /ɛ/ helyett az elterjedt \ddot{e} és *e* jelöléseket alkalmazom.

¹⁹³ Nyilvánvalóan téves Vago (1976: 19) feltételezése: szerinte a *József* eredetileg B toldalékolású volt, és az F toldalékolás ma is csak bizonyos nyelvjárásokban jellemző. (Vago rendszerében az *e* semleges magánhangzó, így ő az *e* végűek B toldalékolással való kapcsolatának fontosságát hangsúlyozza.)

bizonyos szavakat ő is előlképzetten toldalékol. Balassa (1930:118) szerint szinte ugyanazok a tövek, amelyeket Szily -*er* végűekként említ (*október, november, púder, fráter, obester*), „rendesen magashangúak”, mivel *e*-vel ejtik őket. Juhász (1939: 184) kiemeli, hogy a zárt *ë*-t megkülönböztető kódexekben (ilyen pl. a Bécsi-kódex) is előfordulnak *ë* végű, de F toldalékos alakok – ugyanezekre az adatokra hivatkozik Sima (2005: 53) is.

A történeti-etimológiai szótár adatai ebben a tekintetben is megerősítik a korabeli megfigyeléseket: számos, a sztenderdben jelenleg *e* vagy *é* végű tö korábban több változatban volt használatos. A következő adatok mutatják a tövek korábbi többalakúságát: *ánkettet–ankézet, bajonettel–banónétyát, bankettek–bánkétot, barhent–Barchébtűl, cabinetjából–kabinét, flánerrel–flanérral, fotelbe–fotélban, góterben–katérban, karrier–karrierra, kataszter–katasztéros, klarinétos–klarinett, kotéc–kotyeszben, kupeczkeidünk–kuppézkedéseikbenn, kupiekkal–kopékok, legkokettebb–kokétkodván, ossétok–összethek, parketen–parkétot, szlovén–szloveneknek, voluntér–volonetrok*.¹⁹⁴ Az írásmód alapján (főleg a korábbi adatoknál) nem ítéhető meg minden esetben kétséget kizáróan a magánhangzó minősége, az *é* jelölhetett *ë*-t és *é*-t is, míg az *e* is állhatott *ë* helyett. Az *é*-vel írt alakok *e*-s ejtése azonban valószínűtlen; így nem fér kétség ahhoz, hogy az eltérő írott alakok mögött eltérő ejtészváltozatok álltak.

A tövek régebbi – *ë*-*e* kettősségen alapuló – kétalakúsága tehát általános lehetett. A Szépe által közölt adatok közül ilyen pl. az *amuletet–amulétot* alakpár (p. 115). Juhász (1939: 181) az *Athén* ingadozását a régebbi NN végű *Athéne, Athéné, Athené* alakokkal magyarázza; említi a *hóhér* régebbi *hóher* alakját is. Grétsy és Kovalovszky (1985: 80) az *ankéton* kívül két másik *é* végű francia szó – *bohém, affér* – F toldalékolását is azzal magyarázza, hogy azok utolsó magánhangzója az átadó nyelvben hosszú [ɛ:], az átvételkor tehát *e*-vel ejthették ezeket.

A többeli ingadozást mutató tövek TESz-beli előfordulásaira is igaz az a jelenben is érvényes tendencia, hogy az *e*-s tövek inkább F, míg az *é*-sek inkább B magánhangzós toldalékokat kapnak: ugyanazon tövek *e* végű alakjai 20 vs. 5 arányban F, míg az *é* végűek 13 vs. 6 arányban B toldalékos alakban fordulnak elő. Azok a tövek, amelyek mindkét

¹⁹⁴ Az *é* végű ingadozókként gyakran idézett *ankét* és *klarinét* toldalékolása – esetleg az *e*-s változat kihalásával összefüggően – szabályosabbá vált: az MNSz az *ankét* 2 F toldalékos alakját tartalmazza (N=295), míg a *klarinét* összes alakja B toldalékos (N=96). Az internetes adatok sem jeleznek marginálisnál erősebb ingadozást: *ankétra*: 82.100, *ankétre*: 873, *ankétot*: 170.000, *ankézet*: 1560, *klarinétos*: 130.000, *klarinétes*: 161, *klarinéton*: 86.900, *klarinéten* 1630.

toldalékvaltozattal előfordulnak, többnyire kétalakúak, és ezeknél a toldalék-magánhangzó minősége többnyire a tőmagánhangzó minőségével függ össze.

Az *é* végűek F toldalékos alakjai (*ánkétet, ankétet, Bajonéttye, Kuppétzkedéseinkben, Osszéték, oszéték*) azt is megerősítik azonban, hogy a tendencia sohasem volt szabály – az *e*+F és *é*+B összefüggés erős ugyan, de a kivételek száma is jelentős (ha ugyan ezeket kivételeknek tekintjük).

Nem teljesen egyértelmű tehát, hogy az *e* végű tövek dominánsan F toldalékolását milyen mértékig magyarázza az a változás, amely a zárt *ë* kihálásához vezetett a sztenderdben. Annyi mindenképpen bizonyosnak látszik – és mindenképpen magyarázandó –, hogy **zárt *ë* és B toldalékolás**, valamint **nyílt *e* és F toldalékolás** összefüggnek. Szintén bizonyos – és szintén magyarázandó – azonban, hogy ez az összefüggés **nem következetes**: az ingadozás korábban sem csak a nyelvváltozatok közötti különbségeket jelentette, hanem a beszélők kétféle alak közti választási lehetőségét is. Végül pedig arra a kérdésre is választ kell találnunk, hogy az ingadozás **miért nem jelentkezik** az ugyancsak idegen eredetű, szintén új típusokat meghonosító vegyes magánhangzós BF és FB típusok toldalékolásában.

7.2.2.2. A nyíltsági hatás percepció alapjai

Ezek közül a kérdések közül az első összefüggni látszik a nyíltsági hatással: az *ë* az *é*, *i*, *í* fonetikai tulajdonságait illetően erősebben transzparens csoport tagjaihoz áll közelebb. A semlegesség graduális jellege az EH szakirodalmában már igen régen ismert. Anderson (1980: 273) több harmonikus nyelvet megvizsgálva összefüggést talált a semleges magánhangzók száma és minősége között. Szerinte az *e* csak azokban a nyelvekben semleges, amelyekben három N magánhangzó van, amelyekben pedig csak egy van, az mindig az *i*. Az N magánhangzók között így implikációs viszony áll fenn: $i \rightarrow \ddot{e} \rightarrow e$. Nyíltság és semlegesség összefüggése tehát nemcsak a magyarra jellemző, hanem más nyelvekre is; ez azt sejteti, hogy a semlegességi skála mögött a szegmentumok univerzális, azaz fonetikai jellegzetességei állnak.

Hayes–Londe (2006: 82–3), valamint Hayes–Zuraw–Siptár–Londe (2009: 833) Kaun (1995, 2004) hipotézisére hivatkoznak a nyíltsági hatás alapjait keresve. Kaun 33 olyan nyelvet vizsgált, amelyekben kerekcségi harmónia működik, hipotézise azonban bizonyos vonatkozásokban az EH-nyelvekre is alkalmazható. Elméletében a KH a percepció hatékonyság növelését szolgálja, így elsősorban azok a szegmentumok idézik elő, amelyek

percepciója a harmonikus jegy tekintetében sérülékenyebb, és azokra terjed ki, amelyek észlelése stabilabb. Az alsó magánhangzók tehát a KH-nak „jó” triggerei, mivel kerektségük nehezen észlelhető, a felsők azonban „jó” célpontok, és nincs szükségük percepció „támogatásra”. Mivel a kerekséget akusztikailag kódoló F2 egyben az elől-/hátképzettséggel is összefüggésben van, az *e* EH-ban mutatott gyenge transzparenciáját is visszavezethetjük a B magánhangzókéhoz közel eső F2-jére, amely miatt nemcsak kerekége, hanem előlsége is nehezebben észlelhető.

Ez az elmélet valóban jól magyarázza a nyíltsági hatást, tehát az *ĕ* és *e* különbségét is, azonban a magyar EH fontos sajátosságaira nem alkalmazható. Ezek közül a legfontosabb a távolsági hatás: a két N magánhangzó ugyanis éppen kevésbé, és nem jobban „szorul rá” a harmonikus toldalékolásra; a távolsági hatás tehát percepció okokkal nem magyarázható jól. Szintén nem feltételezhetünk fonetikai motiváltságot a disszertáció első részében ismertetett csoportspecifikus hatások, valamint az ingadozás mögött.

Nem teljesen egyértelmű az sem, hogy a KH-rendszerek gyakoribb sajátosságai alapján megfogalmazott hipotézisek átvihetők-e az EH területére. Kaun hipotézisének egyik fontos alapja ugyanis a KH-kra általában jellemző trigger–target aszimmetria: a gyakori triggerek és a gyakori targetek csoportjai nem egyeznek meg. A gyakori triggerek (nem-felsők, elülsők) kerekége rosszul észlelhető, míg a gyakori targeteké (felsők, hátsók) stabilabban. Az N magánhangzók semlegessége azonban – a magyarban legalábbis – mind triggerként, mind targetként hasonló mértékű, itt tehát nem áll fenn az az aszimmetria, amelyen a KH percepció elmélete alapszik.

Kaun eredményeinek magyar harmóniára való vonatkoztatásában óvatosságra inthet az is, hogy az általa a KH-k gyakori jellemzőiként kiemelt öt tényező közül a magyarra csupán egy érvényes.¹⁹⁵ Az általa megadott 13 típus közül a magyar (és a mezei cseremis, az uráli nyelveken belüli másik) KH egyikbe sem sorolható be, sajátos típusokat alkotnak.

A percepció motiváltság feltételezése tehát adekvát lehet ugyan a harmóniák kialakulásának magyarázatában, a magyar EH variabilitását azonban csak a nyíltsági hatás tekintetében magyarázza. A jelenlegi állapot kialakulásában más tényezők szerepét is feltételeznünk kell.

¹⁹⁵ A triggerekre és targetekre vonatkozó öt gyakori megszorítás: a trigger nem-felső és elülső, a target felső és hátsó, a trigger és target megegyeznek zártságban. Ezzel szemben a magyarban a targetek csak nem-felső lehetnek, míg a triggerek lehetnek felsők és nem-felső is, a trigger és target zártságának azonossága tehát nem követelmény, a hátsó magánhangzók pedig egyáltalán nem vesznek részt a KH-ban.

7.2.2.3. A semleges magánhangzók és az artikuláció

A fonetikai magyarázatok másik típusa a beszélő tevékenységében, az artikulációban keresi a harmóniák kialakulásának és jellegzetességeinek magyarázatát. Ohala (pl. Ohala 1994) értelmezésében a harmóniák a magánhangzók közötti koartikulációs hatások eredményeképpen, azok fonologizálódásával jönnek létre. A transzparens [i] és [e] koartikulációs hatása a többi magánhangzóénál erősebb, így Ohala szerint a hallgató képes ezek érzékelésére, majd figyelmen kívül hagyására.

Ez az elmélet – bár a nyíltsági hatáshoz jól illeszkedik – nem feltétlenül alkalmazható a magyar N magánhangzók közötti különbségek magyarázatára, mivel szintén a harmónia kialakulásának folyamatára vonatkozik. Az *e* nem alapnyelvi magánhangzó, a harmónia kialakulásakor tehát nem volt része a rendszernek. Nem vehetjük tehát egyértelműnek, hogy a harmónia kialakulásában feltételezhetően szerepet játszó koartikulációs hatások morfofonológiai alternációk működő rendszerét is befolyásolják.

A koartikulációs elmélet ráadásul – a percepció harmónia-felfogáshoz hasonlóan – biztosan nem alkalmazható az EH „furesa” sajátosságaira, hiszen azok fonetikailag nem motiváltak. (Amennyiben azok lennének, az előző fejezetekben kimutatott tényezőknek nemcsak a magyar EH-n belül kellene szabályosabban megnyilvánulniuk, hanem más nyelvekben is mutatkozniuk kellene.) Nem magyarázza a csak N (fonetikailag előlképzett) magánhangzókat tartalmazó tövek F toldalékolását sem.

Más aspektusból, de szintén a semleges magánhangzókval kapcsolatban tulajdonít jelentőséget az artikulációnak a magyar EH-n belül Benus és Gafos (2003, 2007, Benus–Gafos–Goldstein 2003), akik a magyar antiharmonikus tövek *i/i* magánhangzóinak artikulációs sajátosságait vizsgálták többféle módszerrel. Eredményeik azt mutatják, hogy antiharmonikus tövek *i* és *í* magánhangzóinak ejtésekor a nyelv valamelyest hátrébb húzódik, mint szabályos töveknél. Ezt azonban **nem koartikulációs hatásnak** tulajdonítják; a toldalékolt szóalakokon kívül izolált tövekben is kimutatták ugyanezt a különbséget, ami azt jelenti, hogy a hallgató által azonos fonológiai egységnek percipiált szegmentumokat tartalmazó szabályos és antiharmonikus tövek fonetikailag eltérőek. Nem egyértelmű azonban, hogy ez a különbség **oka vagy következménye**-e az eltérő toldalékolásnak, tehát magyarázza-e az antiharmónia kialakulását, vagy annak következtében alakul-e ki. Szeredi (2012) egyébként nem talált jelentős akusztikai és percepció különbséget N magánhangzós

harmonikus és antiharmonikus tövek magánhangzói között; így egyelőre nem egyértelmű, hogy az antiharmóniában kell-e számottevő szerepet tulajdonítanunk fonetikai tényezőknek.

Az EH fonetikai vonatkozásaira összpontosító kutatások eredményei tehát (egyelőre) nem visznek közelebb minket az EH diakroniájával kapcsolatban a fejezet elején megfogalmazott kérdések megválaszolásához. Bár a harmóniák filogenezisének és szabályosabb jellegzetességeinek magyarázatában valószínűleg komoly szerepet játszanak fonetikai tényezők, az EH jelenlegi variabilitásának „kulcsát” máshol kell keresnünk.

7.2.3. Analógia és harmónia

Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011a, b) szerint azonban a magyar EH-val kapcsolatos interpretációs nehézségek áthidalására kifejezetten jól alkalmazhatók az **analógiás nyelvléírás** alapfeltevései és módszerei. A szerzők szerint az ingadozás mögött eltérően erős analógiás hatások húzódnak meg: a Be típus B toldalékolását a BeB szerkezetű (pl. *omega*) és a BeB mintázatra végződő (pl. *fundamentum*) szavak analógiája erősíti, míg az F toldalékolás irányába hat például a BeF¹⁹⁶ szerkezetű *operett* (2011a: 198). Az ellentétes irányba húzó analógiás hatások erőssége az analógia forrásaként funkcionáló tövek használati gyakoriságától (és nem számától) függ, amelyre való hivatkozással véleményünk szerint a típusok domináns toldalékolása magyarázható.

Az EH vitatott aspektusainak magyarázataképpen már korábban is hivatkoztak analógiás hatásokra (Szabó 1912: 205, Juhász 1939: 183–4), bár inkább csak egy-egy tövel vagy kisebb töcsoporttal kapcsolatban említenek analógiás forrást (ha nem is szó szerint), és nem a teljes N(N) végű csoport toldalékolásában vélik meghatározónak azokat. Cseresnyési (1993: 411) például az *-ék, -éj, -ély* és más „képzőként analizálható” végződésű szavak B toldalékolásában meghatározónak véli a képzett szavak analógiáját, Szépe szerint pedig a *konkrét* fonológiailag nem motivált ingadozásában szerepet játszhatott a latin *konkréte* alak (p. 122).

Az EH szabályosabb aspektusai (a nyíltsági és a távolsági hatás) esetében adekvátnak tűnhetnek más jellegű magyarázatok is, azonban a variabilitás, valamint a toldalékolásra ható tényezők sokfélesége és szeszélyessége csak analógiás alapon értelmezhető. Így – az EH esetében legalábbis – egyértelműen elsőbbséget élvez más magyarázatokkal szemben.

¹⁹⁶ Kálmán, Rebrus és Törkenczy az analógiás forrásul szolgáló tövek utolsó pozíciójában az N magánhangzókat is F-fel jelöli.

Kálmán, Rebrus és Törkenczy analógiás hipotézise azonban a variabilitás szinkroniájának működésére kínál magyarázatot, az általam ebben a fejezetben vizsgált kérdések megválaszolására nem alkalmas. Saját koncepcióm – amellet, hogy elsősorban a toldalékolás jósolhatatlanságát kialakító tényezőkre vonatkozik – a feltételezett analógiás forrás tekintetében is jelentősen eltér Kálmán, Rebrus és Törkenczy hipotézisétől. Meggyőződésem, hogy a toldalékolatlan tövek és a toldalékolt szóalakok **nem hasonló kategóriák**, így nem tartom valószínűnek, hogy köztük erős analógiás hatások működjenek. Ésszerűbbnek látom azt feltételezni, hogy a toldalékolás során a beszélőt elsősorban **más toldalékolt szóalakok** analógiás hatása befolyásolja.

Feltevésém szerint az EH jelenlegi variabilitása (diakrón szempontból) elsősorban két, nem-fonológiai tényezőnek köszönhető: az egyik az összetételek analógiás hatása, amely az F toldalékolás irányába hat, a másik pedig az informális kommunikációhoz köthető szavak B, míg a semlegesebb jelentéstartalmúak F toldalékolása. Az EH általában igen erősen fonologizáló megközelítéseinek fényében bizarrnak, már-már blaszfémikusnak hathat az elképzelés, hogy nem-fonológiai tényezők meghatározó szerepet játszanak a harmonikus toldalékolás jelenlegi formájának kialakításában. Az előző részben azonban már bemutattam, hogy ezek a tényezők a szinkroniában valóban számottevően befolyásolják a tövek toldalékolását. A disszertáció empirikus részében ismertetett, nehezen értelmezhető eredmények ráadásul meglepően jól illeszkednek ehhez a koncepcióhoz; a következő részben azt mutatom be, milyen következtetéseket vonhatunk le belőlük az EH jelenlegi állapotát kialakító tényezőkre vonatkozóan.

7.3. Az összetételek mint analógiás források

„A magyar nyelv tudvalevően nagyon kényes a hangrend dolgában,
csakis összetételekben túri meg,
hogy mély hangú szótagok magas hangúakkal összeférjenek.”

(Csapodi 1893: 256)

Az EH vitatott sajátosságainak hátterében már korábban is hivatkoztak analógiás hatásokra, ráadásul éppen az összetételekére; Kálmán, Rebrus és Törkenczy tehát nem elsőként vetették fel az analógia EH-ban játszott szerepét. Szabó Sándor (1912: 205) egy évszázada megfogalmazott, korábban már idézett véleménye szerint nemcsak az NN végűek toldalékolásában (pl. *Antwërpënből*) érvényesül az összetételek analógiája, hanem az *e* végű

tövekében is, míg az *ë* végűek az *é* végűek mintájára kapnak B toldalékot. Juhász hasonló koncepciót fogalmaz meg az *e* végűek toldalékolásával kapcsolatban (1939: 183): „Minthogy pedig olyan magyar eredetű közszavunk, melyben az utolsó szótagban *e*, előtte pedig mélyhang volna, a *fazekas* kivételével nincsen, a nyelvérzék másként nem foghatta fel az *Ágnes*, *amulet*, *pergamen*-féle neveket meg szókat mint a magyar nyelv szempontjából összetételeknek: *Ág-nes*, *amu-let*, *perga-men*”. Juhász szerint ez az *ë*-ző nyelvjárások beszélőire is igaz, ez magyarázza az *Ágnēsnek*, *frátērhez*, *mórēsre* alakok létét az *ë*-*é* hasonlóság (tehát az *é* végűek analógiája) által legitimált *Ágnēsnek*, *frátērhez*, *mórēsra* mellett (p. 184). Meggyőződésem, hogy Szabó és Juhász az EH variabilitásának létrejöttében kulcsfontosságú szerepet játszó tényezőre mutatott rá. A következőkben részletesebben is kifejtem, illetve saját szinkrón adataimmal támasztom alá az általuk csupán néhány mondatban megfogalmazott álláspontot.

Ahogy korábban kifejtettem, az N magánhangzók általában vett transzparenciájának gyengülésében nem a jövevényszavak idegen eredetét látom fontos tényezőnek, hanem azt a tényt, hogy ezek új tőtípusokat – az *e* végű és NN végű vegyes magánhangzós töveket – honosították meg a magyarban. Ez azonban azt jelenti, hogy ezek toldalékolására gyakorlatilag nem volt egyértelmű szabály. Ahogy Szabó (1912: 203) megállapítja: az *ë*-ző nyelvjárások *ë*-s formáiban – az *ë*-hez fonetikailag igen hasonló *é*-t tartalmazó vegyes magánhangzós tövek analógiájára – a beszélők a B toldalékolást választották, míg „A nyílt *e* után [...] a mélyhangra való visszatérés meglehetősen nehéz, a többi vegyeshangú szó analógiája sem támogatja valami nagyon”.

Szabó azonban csak parafrázeálja és nem magyarázza azt a tényt, hogy az *e* után általában nem állnak B toldalékok. Fontosnak látom hangsúlyozni, hogy az *é* analógiás vonzásának gyengesége **önmagában** nem indokolja, hogy a B toldalékolás ellen, tehát az F toldalékolás mellett döntsenek a beszélők. Az F toldalékolás „legitimálásához” szükséges egy olyan csoport, amelyet a beszélők valamilyen szempontból az *e* végűekhez hasonlóan érzékelnek. Az EH területén belül ez csak az összetételek csoportja lehet, az összetételek analógiás hatására való hivatkozás azonban nem pusztán „jobb híján” magyarázat, hanem számos érveléssel alátámasztható álláspont. A következőkben azokat a korábbi fejezetekben már ismertetett eredményeket foglalom össze, amelyek ezt a feltevést támogatják.

Kálmán, Rebrus és Törkenczy hipotézise – sajátomhoz hasonlóan – szinkrón adatokon alapul; és bár elsősorban a szinkrón variabilitás analógiás mechanizmusairól kíván számot adni, a nyelvi változással is összefüggésbe hozható. Úgy gondolom azonban, koncepciójuk

nem alkalmazható arra a nyelvállapotra, amelyben a változás kiindulópontját keressük. A Kálmán, Rebrus és Törkenczy szerint a Be típus toldalékolására ható BeB és BeN szerkezetű tövek szintén nem lehettek gyakoriak abban a nyelvállapotban, amelyben a Be típus is újnak számított (a BNN típusra ható BNNB és BNNN tövekről nem is szólva), tehát elsősorban nem ezek között, hanem a natív tövek között kell keresnünk mind a B, mind az F toldalékolás forrását. Úgy vélem tehát, saját koncepcióm jobban alkalmazható az EH variabilitását kialakító tényezőkre – bár elképzelhető, hogy a szinkroniában más tényezők is fontos szerepet játszanak.

7.3.1.1. Az összetételek kezelése a szinkroniában

Elsőként értelemszerűen az összetettség toldalékolásra gyakorolt hatásával foglalkozó fejezet fontosabb pontjait említhetjük. A tőtípus átlagától eltérő viselkedés (erősebb F toldalékolás) nagyobb arányban jellemző azokra az idegen eredetű szavakra, amelyek etimológiailag összetételek; feltételezhetjük tehát, hogy a beszélők nem egyszerű, hanem összetett tövekként értelmezik azokat. Bemutattam, hogy összetettség és összetettként történő toldalékolás – bizonyos esetekben, értelemszerűen nem túl gyakran¹⁹⁷ – disszociálódhat: van példa összetételek monomorfémikus tőként és monomorfémikus tövek összetételként való kezelésére. Az összetételszerűség érzetét erősíti az utótag „ismerőssége”, tehát szóvégi előfordulása más tövekben; ezt a hatást a variancia-zóna **statisztikailag egyértelműen kimutatható**, igen aktív tényezőjének kell tartanunk. A latin eredetű tövek jellemző *-o* végű előtagjait a beszélők szintén előtagként kezelik; az *o* végű nyílt szótagok – fonológiailag nem motiválatlan – hatását is kimutattam. Fontos megjegyezni, hogy ezek a hatások – számos korábbi vizsgálati eredménytől eltérően – meglehetősen homogén csoportokban is mutatkoznak, tehát igen kicsi a valószínűsége annak, hogy az alkalmazott módszer vagy a minta irreleváns sajátosságait tükröznék az eredmények.

Az EH szakirodalmában számos olyan kivételesnek tűnő, furcsa tő ismert, amelyek nem a típusukra általában jellemző viselkedést mutatják: ilyen például az *abszint* és a *szlovén*. Feltételezésem szerint ezekben az esetekben is – esetleg más tényezők mellett – az összetételek analógiáját sejthetjük – a *szint*, *vén* szavakkal való téves megfeleltetés alapján. Hipotézisem egyik fontos alapvetése, hogy a beszélők által alkalmazott morfológiai analízis nem pontos és nem „racionális”, hanem gyors és inkább formai egyezésemre vagy

¹⁹⁷ Két szorosan összefüggő funkció disszociációja mindig jóval ritkább, mint azok „normális” működése.

hasonlóságon, mintsem jelentésbeli motiváltságon alapul. Ez az elemzés azonban a natív szavak esetében általában egyértelmű és szemantikailag is megfelelő eredményre vezet, hiszen a natív összetételek elemeit a beszélők önállóan is ismerik. A beszélők által végzett morfológiai elemzés „esetlegessége” az idegen eredetű szavakban mutatkozik meg leginkább, hiszen ezek elemei legtöbb esetben (ilyenek pl. a latin *-o* végű előtagok) nem is használhatók izoláltan.

Az a tény, hogy a beszélők nem pontosan ítélik meg valamely szó összetettségét, megengedi a feltételezést, hogy egy korábbi nyelvállapotban a natív szavakétól eltérő szerkezetű jövevényszavak adaptációja során ezek toldalékolását nem az egyszerű tövek, hanem az új elemekkel nagyobb fokú hasonlóságot mutató összetételek mintájára oldották meg.¹⁹⁸

7.3.1.2. Az összetételek analógiája NN végű tövekben

Az összetételek analógiás hatásával jól magyarázható az NN végűek N végűeknél erősebb F toldalékolása, tehát a távolsági hatás is. A natív szókincsben nem voltak NN végű vegyes magánhangzós tövek, így a beszélőknek arról kellett döntenüik, hogy melyik csoporthoz hasonlítanak ezek leginkább. A BNé és BNi/BNí szerkezetűek esetében fennáll a natív Bé és Bi/Bí csoporttal való hasonlatosság, a BNe típus azonban jobban hasonlít a B+Ne szerkezetű összetételekre, így ezek toldalékolása az összetételekéhez hasonlóan F lett. A B toldalékolás mögött álló Bé/Bi/Bí analógia azonban az *é*-re és *i/i*-re végződő tövek esetében sem volt kizárólagos; a B+Né stb. típusú összetételek hatása itt is meg tudott nyilvánulni, azonban kevésbé erősen, mint a natív szókincsbeli támogatással nem rendelkező *e* végűek esetén. A távolsági hatással együtt jelentkező nyíltsági hatás tehát feltevésemmel szintén jól magyarázható.

Szintén jól illeszkedik ehhez a koncepcióhoz a BF és a BN típusok toldalékolásának különbsége. A BF (*sofőr*) típus a BN(N) szerkezethez hasonlóan nem natív típus. Ennek toldalékolása azonban korábban sem volt soha ingadozó, mivel nem hathatott rá a

¹⁹⁸ Arra, hogy a beszélők ítéletei „pontatlanok”, tehát nem a nyelvészek által feltételezett egzakt kategóriákban gondolkodnak, jó példa a Nádasy (1989)-ben bemutatott jelenség. Nádasy amellett érvel, hogy a beszélők a szavak egy általuk [+német] jeggyel ellátott csoport tagjaira vonatkoztatják a Nehéz Szótag Követelményét – ezt a jegyet azonban nemcsak német, hanem más, például angol eredetű, sőt belső keletkezésű (pl. *Vu[k:]*) tövek is megkaphatják.

transzparens N magánhangzót tartalmazó natív tövek analógiája. Ennél a típusnál csak az FF szerkezetű tövek és a B+F összetételek szolgálhattak a toldalékolás mintájául. Bár egyelőre nem tűnhet meggyőzőnek a BF típustól szerkezetileg jelenősen eltérő FF típus hatásának feltételezése, a következőkben (7.1.3.4.) be fogom mutatni, hogy az analógiás hatás erősebb a szóvégek, mint a magánhangzó-szerkezet hasonlósága esetén.

7.3.1.3. Szótagszám és összetettség

A szótagszám és a toldalékolás összefüggésével kapcsolatos eredmények szintén jól illeszkednek hipotézisemhez. Nem meglepő, hogy a két szótagú tövek F toldalékolása gyenge, hiszen a két szótagú összetételek igen ritkák. Valószínűleg nem véletlen, hogy a harmónia irodalmában sokat említett elhomályosult összetételek általában két szótagúak, ahogy azok az összetett szavak is, amelyek esetében a monomorfémikus toldalékolás lehetőségét kimutattam.¹⁹⁹ Látszólag hipotézisem ellen szól a szabályos „szótagszám-hatás” hiánya: az *i/i* végűek és a négy szótagúak toldalékolását nem befolyásolja a szótagszám. Az összetettség és a szótagszám közötti összefüggés szabályossága alapján – minél hosszabb egy szó, annál valószínűbb, hogy összetétel – szabályos szótagszám-hatást várunk. Ennek ellenére úgy gondolom, hipotézisem éppen ezeket a szabálytalanságokat tudja jól kezelni. A szótagszám-hatás hiánya az *i/i* végű tövekben például jól illusztrálja, hogy a szabályosság hiánya az általam kifejtett analógiás megközelítés lehetőségeit és nem érvénytelenségét mutatja. A Bi/Bí ugyanis a natív szókincsben meglehetősen gyakori típus (pl. *másik, mászik, papír, tanít* stb.), így a típus analógiás hatása is erős. Az *i/i* magánhangzós toldalékok B magánhangzós tövekkel hasonló szekvenciákat eredményeznek (*budai, halai, maroknyi, Orsi, úszni* stb.), amelyek tovább toldalékolva szintén B+i+B szekvenciákat hoznak létre (*maroknyian, úsznia, budaiak, Orsika, halainak* stb.), így az egymás után következő *i/i*+B magánhangzó igen erősen hat az *i/i* végű szavak toldalékolására. A BNi/BNí tövek egyrészt a Bi/Bí típushoz, másrészt viszont a B+Ni/B+Ní szerkezetű összetételekre is hasonlítanak, így érthető, hogy ezek toldalékolása ingadozó. A Bi/Bí típus vonzása azonban annyira erős, hogy csak nagyon

¹⁹⁹ A *pácsó* példája jól mutatja, hogy egy ilyen rövid szekvencia összetételként való felismerése mennyivel nehezebb, mint a tipikus hosszabbaké – tapasztalatom szerint első olvasásra nem vagy csak igen lassan értik meg a beszélők; sokan megkérdézik, mit jelent a /partʃo/. A felismerést ebben az esetben az alacsony gyakoriság is nehezíti; a *kőso* elemeinek azonosítása például gyorsabb és pontosabb. (Valószínűleg közrejátszik még a *pácsó* monomorfémikus elemzésében az is, hogy a *cs* betűkapcsolatot igen ritkán választja ketté morfémahatár.)

kevés tő esetében találunk kizárólagos F toldalékolást: még a három tővégi *i*-t tartalmazó töveknél is előfordulnak B toldalékos formák.²⁰⁰ Ez – véleményem szerint – a **szóvégek** erős analógiás hatására hívja fel a figyelmet; erről 7.3.1.4. alatt lesz szó.

Az analógiás hatások tehát (köztük az összetételeké) nem egyformán erősen érvényesülnek az egyes típusok esetében, mivel ezeket – típusonként eltérő – erősebb analógiák írhatják felül. Így egyáltalán nem meglepő, sőt hipotézisemmel magyarázható is a szabályos szótagszám-hatás hiánya. Tegyük hozzá mindehhez, hogy az összetételekhez való hasonlóságról a beszélők nem egyetlen, hanem több tényező alapján döntenek, ráadásul az is valószínű, hogy ezek nem egyforma súlyúak. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két szótagúságot és a monomorfémikusságot igen erős asszociatív szálak fűzik össze, mivel a két szótagú összetételek igen ritkák. A három, illetve négy szótagú szavak között azonban – bár az összetételek is egyre gyakoribbak – nagy számban monomorfémikus elemek is találhatóak, így várható, hogy ezek esetében más tényezők is szükségesek az összetettséggel való kapcsolat erősítéséhez.

A szinkrón adatokból megfogalmazott következtetések ráadásul nem minden szempontból vihetők át a diakroniára, mivel a jelenlegi nyelvállapot más, mint a korábbiak. A szinkrón adatokban a szinkroniában működő analógiás hatások jelentkeznek, míg hipotézisem egy korábbi nyelvállapotra vonatkozik, amely jelentős mértékben különbözött a maitól éppen abban, hogy a jelenlegi variabilitás nem, pontosabban csak igen kis mértékben volt jellemző az EH-ra. A szótagszám-hatás jelenlegi hiányából tehát nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy korábban sem volt olyan; nem zárható ki (bár nem is állítom), hogy néhány száz évvel korábban szabályosabb szótagszám-hatást tudtunk volna kimutatni. Ismét hangsúlyozandó azonban, hogy a natív szókincsben – a jelenlegi nyelvállapottól eltérően – nem voltak hosszabb monomorfémikus N(N) végű tövek, így a három, négy stb. szótagosak N(N) végű jövevényszavak és az összetételek között a jelenleginél erősebb hasonlóságot érezhettek a beszélők (l. Szabó és Juhász idézett véleményét).

Meggyőződésem tehát, hogy a szótagszám-hatás hiánya nem hipotézisem ellen, hanem mellette szól; a felvázolt elképzelés éppen a variancia-zóna szabálytalanabb, „idioszinkratikus” aspektusainak magyarázatára képes. Igaz ugyan, hogy hipotézisem a jelenlegi variancia-zóna kialakulására és nem működésére vonatkozik, tehát egy korábbi nyelvállapotban működő fontos analógiáktól és nem az azoktól esetleg jelentősen eltérő

²⁰⁰ Az MNSz-ben vizsgálható három tő: *horribilis*: 15/10 (összes/F alak), *inkompatibilis*: 8/7, *kompatibilis*: 88/77.

jelenlegiekről kíván számot adni, úgy vélem azonban, fontos támpontokat adhat a szinkrón adatok magyarázatához is.

7.3.1.4. A szóvégek analógiás hatása

Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011a, b) hipotézise szerint a beszélők a hasonló magánhangzó-mintázatra végződő szavak mind a toldalékolás analógiás forrásául szolgálnak. A már idézett *fundamentum* és *omega* például szerintük egyaránt közrejátszik a Be típus (pl. *balek, kódex, kókler* stb.) B toldalékolásának erősítésében. A disszertáció előző fejezeteiben megadott vizsgálati eredmények egy része ellentmond ennek a feltételezésnek: a beszélők a hasonlóság megítélésekor elsősorban a **szóvégek** hasonlóságát veszik figyelembe.

A 4.3.2. részben kimutattam, hogy a **nyíltsági hatás** nem egyformán jelentkezik az NN végű tövek utolsó és utolsó előtti pozíciójában: az utolsó magánhangzó szóvégi helyzeténél fogva erősebben hat a toldalékolásra, mint az utolsó előtti. Az *ei* végűek és az *ie* végűek toldalékolása között szignifikáns különbség van; az *e* után álló *i* képes megakadályozni, hogy az *e*-nek az NN végűek utolsó pozíciójában kötelező harmonikussága kifejezésre juthasson. A Bei tövekre nemcsak a Bie típushoz képest jellemző kevésbé az F toldalékolás, hanem az ugyancsak három szótagú, azonban az *e*-t **utolsó** pozícióban tartalmazó BBe tövekhez képest is – annak ellenére, hogy a Bei típus tartalmaz több tövégi N magánhangzót.²⁰¹ A Bei csoport toldalékolását olyannyira befolyásolja az utolsó pozícióban álló *i*, hogy az F toldalékolás nemcsak a teljes (V_n)Be típusénál, hanem a két szótagú Be típusénál is gyengébb.²⁰²

Szisztematikus mássalhangzó-hatások helyett a **tővégi mássalhangzóknak** csupán típuspecifikus hatásait tudtam kimutatni (l. 5.4.3.). A mássalhangzó-szerkezet toldalékolással való sajátos interakciója szintén arra mutat, hogy a beszélők toldalékolási döntéseit erősen befolyásolja a rím szerkezete. A *mulén* logatom például saját intuícióm szerint ingadozó (*mulénna/mulénnel*), míg a *muték* nem az (**mutéket*), feltételezésem szerint az *-én* végűek, illetve az *-ék* végűek analógiáját követve. A natív szókincs nemcsak a magánhangzó-szerkezetet, de a tővégi mássalhangzókat tekintve is sokkal egységesebb volt; a natív vegyes magánhangzós tövekben gyakoriak voltak bizonyos végződéses, mások pedig nem fordultak elő.

²⁰¹ A különbség igen erősen szignifikáns, $p < 0,000001$.

²⁰² F-indexek: (V_n)Be: 0,87, Be: 0,83, Bei: 0,8. A különbség nem szignifikáns.

Az *-ér* és *-ër* szóvégek erősebb B toldalékolását a natív *-ér* végű szavak (*bócér, gallér, pallér, tányér* stb.)²⁰³ indokolhatták. Az *ë*-ző nyelvjárásokban az *-ék* végű tövek B toldalékolását támogatják az *ágyék, ajándék, fazék, hajlék, játék, maradék, moslék, nyomorék, szakadék, szándék, Zsámbék, zombék* stb., amelyeknek valószínűleg abban is szerepük van, hogy az újabb *-ék* végű jövevényszavak – pl. *aszték, kartoték* – esetében nem vagy csak kisebb arányban jelenik meg a más *é* végű töveknél (*szamójéd, szlovén*) engedélyezett F toldalékolás.

A natív szókincsnek szintén részei *-é#* végű szavak (pl. *gané, Garé, Nagyrábé*), amelyek B toldalékolása újabb elemek esetében is erős (vö. *dosszié, lóvé*).²⁰⁴ A tővégi *-é#* B toldalékolást erősítő hatása valószínűleg hozzájárul ahhoz, hogy az *é* végű betűszók toldalékolása nem kizárólag az összetételek mintájára történik.

Az F toldalékolás irányába ható tővégi *-eCC* szekvencia szintén nem jellemző natív vegyes magánhangzós tövekre – azok általában CVCV(C) szerkezetűek. Az abszolút tővégi CC-t tartalmazó szavak esetében tehát az *-eC* végűekhez képest is kevésbé tudott érvényesülni a natív szókincs töveinek analógiás hatása. Szintén nincsenek natív analógiái a vegyes magánhangzós *-én* végű szavaknak; így az ilyen végződésű átvételek esetében tehát szintén kevésbé lehetett erős a natív tövek, és erősebb az összetételek analógiája.

Ezek a korábbi fejezetekben már ismertetett eredmények értelmezésében azt mutatják, hogy a szóvég toldalékolásra gyakorolt hatása erősebb, mint a (teljes) szerkezeté. Analógiás hatások tehát nemcsak a hasonló magánhangzó-mintázatú szavak között működhetnek, hanem azok között is, amelyeknél a jelentős mértékű hasonlóság a végződést érinti; feltételezésem szerint ez utóbbi fontosabb, mint a magánhangzó-szerkezet. A tővégek erősebb hatása igen jól illeszthető ahhoz a feltételezéshez, hogy a beszélők nem pontosak az idegen eredetű elemek morfológiai szerkezetének megítélésében – elsősorban ugyanis formai szempontokat vesznek figyelembe, köztük kitüntetetten a szó végének sajátosságait. Jól illeszthető ehhez a koncepcióhoz Cseresnyési már több ízben idézett megfigyelése a „képzőként analizálható” *é*-t tartalmazó szóvégek B toldalékolásával kapcsolatban; a záró szekvencia **morfológiai szerkezetétől függetlenül** működik az analógiás vonzás, hiszen a formai hasonlóság jelentősebb a funkcionálisnál – idegen elemek esetében legalábbis, ahol a morfológiai szerkezet nem transzparens. Szintén a tővégek erősebb analógiás hatása magyarázhatja, hogy

²⁰³ Az ebben a részben natívként említett szavak mindegyikének első előfordulása (l. TESz; Bárczi 1958²: 106, Kiss 1988) az általánosan alkalmazott nyelvtörténeti korszakolás ómagyar korszakából – a honfoglalás és a mohácsi vész közötti időszakból – való. A néhány „újabb jövevényszó” első előfordulása 18–20. századi.

²⁰⁴ MNSz: 329/2 (összes/B alak).

az *-én* végződés nemcsak etimológiai összetételek, hanem két szótagú, tehát rövidségük miatt nem összetételszerű elemeken is a típusra általában jellemzőnél erősebb F toldalékolással jár együtt.

A szavégek kiemelt hatását figyelembe véve az eddig megfogalmazott koncepciót a következőképpen pontosíthatjuk. Valamely morfológiailag szimplex elem összetételekhez hasonló kezelése nemcsak úgy lehetséges, ha a beszélők implicate összetételnek vélik azt, hanem úgy is, hogy erősebb hasonlóságot állapítanak meg a kérdéses elem és az általuk ismert összetételek között, mint amennyire az egyszerű tövekkel való hasonlóságot erősnek érzik. Egészen pontosan: egy új elem B vagy F toldalékolásában elsősorban az játszik szerepet, hogy az ismert B vagy F toldalékolású elemekkel nagyobb-e annak hasonlósága – az EH terén a vegyes magánhangzós, N végű tövek F toldalékolása azonban csak összetételek esetén jellemző, így más analógiával – véleményem szerint – itt nem számolhatunk.

Ez tehát azt jelenti, hogy az összetételek analógiája úgy is érvényesülhet, ha a hasonlóság az elem utolsó szótagja és az összetételek (vagy akár egy erős hatású összetétel) utolsó szótagja között áll fenn, nem csak úgy, ha a tövégi szekvenciát a beszélő utótagként azonosítja.

7.4. Formális harmónia, bizalmas diszharmónia – szemantikai–pragmatikai analógiás hatások az EH-ban

Már Kertész (2003: 76, 2005: 60–1) is hivatkozott a *lejmol* típus analógiás hatására az újabb angol diszharmonikusan képzett igékkel (*csekkol* típus) kapcsolatban. A két csoport tagjai idegen eredetükön kívül szerkezeti hasonlóságot is mutatnak. Kertész is elismeri azonban: a régebbi tövek analógiás hatásának feltételezésével csupán „áttoltuk a problémát a német jövevényszavak csoportjára” (2005: 61).

Feltételezésem szerint a *lejmol* típus diszharmóniája mögött szintén analógiás hatást sejthetünk. A 6.2. részben diszharmónia és informális stílus általánosabb kapcsolatáról volt szó; azt is felvettem, hogy a jövevényszavak egyes csoportjainak a natív szavakétól eltérő kezelésében a jövevényszavak eredet alapján történő megkülönböztetésén kívül más tényezők szerepét is mérlegelnünk kell.

A XIX–XX. század fordulóján kialakult „*magnes-vita*” ismertetése kapcsán már kifejtettem, hogy **tendenciaszerű** összefüggés van a zárt *ĕ* és a B, valamint a nyílt *e* és az F toldalékolás között. Arról is volt szó, hogy ez a különbség nem szabályszerű: sem az *ĕ*-ző,

sem az *e*-ző beszélők nem teljesen következetesek e téren. Szily (1893a) idézett véleménye pedig azt engedi sejtetni, hogy ugyanannak a szónak a toldalékolása eltérő a „népnyelv”, tehát az egyszerű beszélők és az irodalmi/tudományos nyelv, tehát a művelt beszélők között. A *mágnés* toldalékolása – Csapodi szerint – a Dunántúlon, a „romlatlan népnyelvben” egyértelműen hátsó, míg Szily rávilágít arra, hogy a *mágnés* igen régi írott előfordulásai is F toldalékosak, és visszautasítja az igényt, hogy az irodalmi nyelvet bármilyen szempont alapján megváltoztatni igyekezzenek (1893b: 466).

Feltételezésem szerint ennek a vitának a tanulságai megengedik azt a következtetést, hogy nemcsak a nyelvészek, hanem a korabeli beszélők tudatában is asszociatív kapcsolat volt a toldalékolás és bizonyos szociolingvisztikai, stilisztikai tényezők között. Ez a kapcsolat elsősorban abban nyilvánulhatott meg, hogy a művelt emberek az F toldalékolást preferálták – olyan szavaknál legalábbis, amelyeket művelt diskurzusokban használtak, bár azt is elképzelhetőnek tartom, hogy azon kívül is törekedtek arra, hogy a művelt réteghez való tartozásuknak ily módon is tanúbizonyságát tegyék. A nyelvjárási jegyek a mai napig a műveletlenség (sőt az igénytelenség, alacsony intelligencia) érzetét keltik a sztenderd beszélőiben (ez nemcsak Magyarországon, hanem az erősebben normatív nyelvközösségekben is így van). Feltételezem, hogy a zárt *ĕ*-t ismerő nyelvjárásokra inkább jellemző B toldalékoláshoz az *e*-ző köznyelvi beszélők tudatában a műveletlenség negatív asszociációja kapcsolódott, míg az F toldalékolás alkalmazásával használója műveltségét és ezzel szorosán összefüggő státuszát bizonyította. A B toldalékolást természetesen nemcsak a műveletlenséghez, hanem az informalitás más aspektusaihoz – játékosság, egyszerűség, spontaneitás, lezserség, életrealitás, józanság stb. – is fűzik asszociatív szálak, míg az informális nyelvi viselkedés a sznobizmussal, merevséggel, túlzott öntudattal stb. is összekapcsolható.

A műveletlenség B toldalékoláshoz, valamint a műveltség F toldalékoláshoz fűződő kapcsolata természetesen sohasem volt annyira szoros, hogy a toldalékolást kizárólag ez az egyetlen szempont irányítsa. Annyira azonban feltételezésem szerint erős volt, hogy a szavak jelentés alapján eltérő csoportjainak a toldalékolását számottevően befolyásolja: az egyértelmű esetek – pl. *balek, gajdesz, haver, mutter, paccer, samesz* vs. *falanszter, korrekt, kurrens, parlament, riporter* stb. – toldalékolásában komoly fölényhez képes segíteni azt a toldalékvariánst, amely erősebben kapcsolódik ahhoz a kontextushoz, amelyben ezek a szavak általában előfordulnak. Annak egyik okaként, hogy sem az *ĕ*-ző, sem az *e*-ző beszélők nem voltak teljesen következetesek az *ĕ/e* végű vegyes magánhangzós tövek toldalékolásában, az

összetett vs. monomorfémikus tövek ellentétes irányba húzó, az egyes tőtípusokban nem egyformán erős analógiás vonzását jelöltem meg. Emellett azonban valószínűleg igen fontos oka lehetett az is, hogy a jövevényszavak szintén eltérően erős analógiás hatásoknak voltak kitéve jelentésük, illetve ebből fakadóan annak a kontextusnak a révén, amelyben általában használták őket. Ahogyan Szarvas is megjegyzi (1893: 396): a *koncert, korrekt, ágens* szavakat ő is F toldalékolással használja, pedig *ĕ-ző* beszélőként az általa meghonosodottnak tartott szavakat hátulképzetten toldalékolja.

Számos *e* végű – és kisebb számban NN végű – tő idioszinkratikus toldalékolása magyarázhatóvá válik tehát, ha elfogadjuk a feltételezést, hogy az *e* végű tövek B toldalékolása a népnyelvvel, nem művelt, informális, kötetlen, spontán, „romlatlan” kommunikációval, az F toldalékolás pedig a státusszal, műveltséggel, városiassággal²⁰⁵ stb. kapcsolódott össze a korabeliek tudatában. Megkockázatom, hogy bizonyos, a nyelveművelők által kritizált, bizarrnak tűnő alakok – pl. az *ozmozises* (Csapodi 1893: 257, Szabó 1912: 206), *górébe, karébe, hamiskés, klárises* (Szarvas 1893: 398), *mozlimek* (Szabó 1912: 206) – mögött akár **hiperkorrekciónak** is állhatott – bizonyos beszélők törekedhettek a népies, műveletlen B toldalékos formák használatának elkerülésére olyan szavak esetében is, amelyek toldalékolásában nem volt ingadozás.

Végül pedig – mivel éppen az idegen összetételek a műveltséget, tudományosságot kifejező szavak közé tartoznak, – a görög/latin eredetű összetételek (pl. *hidrogén, barométer* stb.) F toldalékolása tovább erősíthette az F toldalékolás formális stílushoz fűződő kapcsolatát.

7.5. Összegzés

Az EH diakrón aspektusait középpontba állító utolsó fejezetben azt kíséreltem meg bemutatni, hogy az analógiának alapvető szerepe volt abban, hogy az utóbbi néhány évszázadban átvett vegyes magánhangzós jövevényszavak toldalékolásában a beszélők a korábnál nagyobb arányban használtak F toldalékokat. Feltételezésem szerint ennek okai elsősorban az **összetételek**, amelyek a natív szókincsben ismeretlen vegyes magánhangzós típusok toldalékolását befolyásolták. Mivel a natív szókincsben nem voltak (V_n)BF, (V_n)Be és (V_n)BNN tőtípusok, a beszélők elsősorban az ilyen szerkezetű összetételek analógiájára

²⁰⁵ Csapodi (1983) némiképp indulatosan szól a „fővárosi magyarság” mint a magyartól idegen tendencia okozói ellen; szerinte elsősorban a hírlapok nyelvében mutathatók ki az általa károsnak ítélt F toldalékos formák.

támaszkodhattak ezek toldalékolásában. Az összetételek analógiás vonzása gyengébben érvényesülhetett azoknak a jövevényszavaknak az esetében, amelyek szerkezete a natív szókincsben nem volt ismeretlen, tehát az *é* és *i/i* végű típusokban. Természetesen az *e* és NN végűek (utóbbiak közül pedig elsősorban az Ni/Ní és Né végűek) esetében is jelentkezik az *é* és *i/i* végű natív tövek hatása, csak – a hasonlóság kisebb mértékének megfelelően – gyengébben, az *é* és *i/i* végűek esetében pedig az összetételeké, szintén gyengébben. Ennek a kétféle, tőtípusonként eltérő mértékű hasonlóságon alapuló, tehát eltérően erős hatásnak az interakciójából vezethetjük le az ingadozást, annak a típusra jellemző mértékét és a szintén típusspecifikus allomorfdominanciát is.

A disszertáció korábbi fejezeteiben ismertetett szinkrón eredmények is alátámasztják ezt a hipotézist. Bemutattam, hogy összetettség és összetettként való toldalékolás a szinkroniában is disszociálódhat, ennek magyarázatául pedig szintén analógiás vonzások szolgálhatnak. A jelenlegi nyelvállapotban is kimutatható továbbá az idegen eredetű összetételek formai sajátosságainak hatása a toldalékolásra. Az összetételek analógiájával nemcsak a nyíltsági és távolsági hatás válik magyarázhatóvá, hanem más, a toldalékolást kisebb csoportokban befolyásoló tényezőké is, amelyek fonológiailag idioszinkratikusak, tehát mindenképpen analógiás magyarázatra szorulnak.

A másik fontos analógiás hatás, amelyet a harmonikus toldalékolásban igen jelentősnek feltételezek, a diszharmónia informális, illetve a harmónia formális stílussal való kapcsolatán alapul, amely kapcsolat gyökereit az *ë-ző* és *e-ző* nyelvjárásoknak a nyíltsági hatással összefüggő, eltérő toldalékolási tendenciáiban vélem felfedezni. Az *e-ző* nyelvjárásokban többnyire *ë*-vel ejtett jövevényszavak – *ë-é* hasonlóság által motivált – B toldalékolása a műveletlenség, illetve a bizalmasság asszociációját kelthette az *e-ző* sztenderd beszélőiben, akik így a műveltséghez köthető átvételek (vagyis a jövevényszavak többsége!) esetében inkább az F toldalékolást alkalmazták, míg a B toldalékolás a „nyelvjárásias” szavak esetében vált dominánssá.

Az utóbbi évszázadok EH-t illető változásai véleményem szerint más jellegűek és gyengébbek annál, amilyenek általában a kérdés történeti vonatkozásaival foglalkozók látják. A harmónia teljes rendszere nem alakult át, csupán a szókészletben nőtt az F toldalékolású szavak aránya. Emögött azonban valószínűleg nem a harmónia rendszerét érintő alapvető változások állnak, hanem az, hogy az utóbbi néhány évszázadban egyre nagyobb számban átvett vegyes magánhangzós jövevényszavak bizonyos csoportjai új tőtípusokat honosítottak meg a magyarban, amelyek kezelésében a beszélők nem támaszkodhattak

egyértelmű szabályokra. Feltételezésem szerint azonban ez nem eredményezte a natív szavakra alkalmazott eljárásoktól eltérőek megjelenését; sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a beszélők olyan kategóriák tagjaira is alkalmaztak bizonyos eljárásokat, amelyekre elvileg azok nem vonatkoztak volna.

Természetesen nem zárható ki, hogy az F toldalékolás gyakoribbá válása hosszú távon változást okoz a harmónia rendszerében, azonban jelenleg nem egyértelmű, hogy zajlott/zajlik-e ilyen irányú változás. Az utóbbi évszázadok diakroniájának alapos, célzott feltárása szükséges a jelenlegi állapot hátterének minél teljesebb megértéséhez.

Az adatok alaposabb vizsgálata véleményem szerint nyilvánvalóvá teszi azt a már Szépe (1958) vizsgálata óta ismert tény, hogy az EH modelljei általában véve sokkal szabályosabbak, mint a beszélők kompetenciája; Cseresnyési szavaival (1993: 403): „a harmóniajelenségek – legalábbis a performancia szintjén – jóval összetettebbek, mint ezt gondoltuk”. Másrészt azonban azt is egyértelműnek látom, hogy hiba lenne kizárólag a performancia körébe utalni, tehát a nyelvreírásból diszkvalifikálni ezt a komplexitást. Az EH igen erősen variábilis területére ugyanis nem a teljes káosz jellemző, hanem jól körülhatárolható, kisebb hatókörű szabályosságok, amelyek a beszélők kompetenciájának éppúgy részét alkotják, mint az „erős”, kivétel nélküli szabályszerűségek, és amelyek ráadásul közelebb vihetnek a nyelvi működés teljesebb megértéséhez. Az eddigi modellek tehát egyrészt szabályosabbnak, más vonatkozásban viszont sokkal kaotikusabbnak láttatják az EH-t, mint amilyen valójában. Mindazonáltal nem gondolom, hogy a szavak toldalékolása precízen előre jelezhető lenne úgy, hogy minden lehetséges analógiás hatással pontosan kalkulálunk. Pontosabban csak elméletben lenne lehetséges, hiszen a konkrét analógiás hatások nem annyira logikusak, mint amennyire a nyelvet kiszámítható rendszerként megközelítő, „racionálisan elfogult” nyelvészek általában vélik. Munkám egyik fontos tanulságát abban látom, hogy az EH-ban – és esetleg más, a fonológiai leírás számára problémát jelentő jelenségekben – nem-fonológiai jellegű, tehát kevésbé szabályos, kevésbé motivált, kevésbé jósolható tényezőknek sokkal nagyobb szerepük van, mint amennyire azt általában feltételezik. Ez pedig valószínűleg arra utal, hogy a perifériára állított, hírhedt analógia nemcsak néha „kavar bele” az egyébként szépen, kiszámíthatóan folydogáló, logikus változásokba, hanem a nyelvi működés alapvető tényezője, amelynek jelentőségét az utóbbi évtizedig pusztán elfogultságból nem vették észre, és nem azért, mert csak néha adja jelét működésének.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy saját kutatásom eredményei csupán kis lépésnek tekinthetők az EH szabályosságait és idioszinkráziáit is leképező modelljének megalkotásában. Elsősorban a variabilitást illető korábbi szakirodalmi állítások, sejtések nagyobb korpuszon történő ellenőrzésére, valamint eredményeim diakrón szempontokat is érvényesítő értelmezésére törekedtem anélkül, hogy akár a szinkrón, akár a diakrón vonatkozásokat a teljesség igényével feldolgoztam volna. Az eredmények számos ponton újabb problémákat, kérdéseket vetnek fel; nem vállalhattam azonban, hogy ezekre mind választ keressek, hiszen az parttalanná és befejezhetetlenné tette volna a munkát. Mindazonáltal bízom abban, hogy eredményeim – a korábbi empirikus kutatásokhoz hasonlóan – további vizsgálatok, kérdésfeltevések, viták kiindulópontjául szolgálnak, és hosszú távon hozzájárulnak a magyar EH, valamint a harmóniák kialakulásának, jellegzetességeinek és változásainak magyarázatához, ezáltal a humánspecifikus nyelvi működés teljesebb megértéséhez.

Hivatkozások

- A. Jászó Anna (főszerk.) 1999. *A magyar nyelv könyve*. Ötödik kiadás. Trezor Kiadó. Budapest.
- Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 106–28, 301–53, 596–609, 710–8, 789–99.
- Abondolo, Daniel 1988. *Hungarian inflectional morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Albright, Adam – Hayes, Bruce 2003. Rules vs. analogy in English past tenses: a computational/experimental study. *Cognition* 90: 119–61.
- Anderson, Lloyd B. 1980. Using asymmetrical and gradient data in the study of vowel harmony. In: Vago, Robert (ed.): *Issues in vowel harmony*. John Benjamins B.V. Amsterdam. 271–340.
- Antal László 1991. Magyar magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján. *Magyar Nyelv* 87: 59–64.
- Archangeli, Diana – Pulleyblank, Douglas 2007. Harmony. In: de Lacy, Paul (ed.): *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press. 353–78.
- Balassa József 1930. A magánhangzóilleszkedés zavarai. *Magyar Nyelvőr* 59: 116–8.
- Bárczi Géza 1958². *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.
- Battistella, Edwin 1982. More on Hungarian vowel harmony. *Linguistic Analysis* 9: 95–118.
- Becker, Michael – Ketrez, Nihan – Nevins, Andrew 2007. The surfeit of the stimulus: Grammatical biases filter lexical statistics in Turkish voicing deneutralization. University of Massachusetts, Amherst, Yale University and Harvard University. Amherst, MA – New Haven, CT – Cambridge, MA.
- Becker-Makkai, Valerie 1970. Vowel harmony in Hungarian reexamined in the light of recent developments of phonological theory. In: Becker Makkai: *Phonological theory: evolution and current practice*. Holt, Rinehart and Winston. New York.
- Benus, Stefan – Gafos, Adamantios 2003. On neutral vowels in Hungarian. In: Solé, Maria-Josep – Recasens, Daniel – Romero, Joaquín (eds.): *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS 15)*. Universitat Autònoma de Barcelona. 77–80.

- Benus, Stefan – Gafos, Adamantios 2007. Articulatory characteristics of Hungarian transparent vowels. *Journal of Phonetics* 35/3: 271–300.
- Benus, Stefan – Gafos, Adamantios – Goldstein, Louis 2003. Phonetics and phonology of transparent vowels in Hungarian. *Proceedings of the Twenty-Ninth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Phonetic Sources of Phonological Patterns: Synchronic and Diachronic Explanations*. 485–97.
- Berko, Jean 1958. The child's learning of English morphology. *Word* 14: 150–77.
- Blaho Sylvia – Szeredi Dániel 2011. Secondary Stress in Hungarian: (Morpho)-Syntactic, Not Metrical. In: Mary Byram Washburn et al. (eds): *Proceedings of the 28th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadilla Proceedings Project. Somerville, MA. 51–9.
- Booij, Geert E. 1984. Neutral vowels and the autosegmental analysis of Hungarian vowel harmony. *Linguistics* 22: 629–61.
- Campbell, Lyle 1980. The psychological and sociological reality of Finnish vowel harmony. In: Vago, Robert: *Issues in vowel harmony*. John Benjamins B.V. Amsterdam. 245–270.
- Clements, George N. 1976. Neutral vowels in Hungarian vowel harmony: an autosegmental interpretation. In: Kegl, J., Nash, D., Zaenen, A. (eds.) *Proceedings of the 7th Annual Meeting of the North Eastern Linguistic Society*. MIT. Cambridge, Mass. 49–64.
- Csapodi István 1893. A magyar hangrendhez. *Magyar Nyelvőr* 22: 256–8, 448–51.
- Csapodi István 1912. A vegyeshangú szók. *Magyar Nyelvőr* 41: 137–9.
- Cseresnyési László 1993. Gondolatok a magyar hangrendről. *Magyar Nyelv* 89: 401–12.
- Deme László 1954a. Az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő Csoportjának levelesládájából. *Magyar Nyelvőr* 78: 449.
- Deme László 1954b. Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. *Magyar Nyelvőr* 78: 285–308.
- Deme László 1961. Hangtan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere – Leíró nyelvtan* I: 57–119.
- Dienes Péter 1997. Hungarian neutral vowels. In: Kiss Zoltán – Lukács Ágnes – Surányi Balázs – Szigetvári Péter (szerk.): *The Odd Yearbook 1997: ELTE SEAS Undergraduate Papers in Linguistics*. Department of English Linguistics, School of English and American Studies, Eötvös Loránd University. Budapest. 151–80.
- Esztergar, Marianne 1971. *A generative phonology of nouns and vowel harmony in Hungarian*. PhD dissertation. University of California. San Diego.

- Farkas, Donca 1979. How abstract is Hungarian phonology? *CLS* 15: 100–8.
- Farkas, Donca 1982. Neutral vowels in Hungarian. Paper presented at the Winter Meeting of the Linguistic Society of America.
- Farkas, Donca – Beddor, Patrice S. 1987. Privative and equipollent backness in Hungarian. In: Bosch, A. – Need, B. – Schiller, E. (eds): *Papers from the Twenty-Third Annual Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society (CLS 23/2)* 90–105. Linguistic Society of Chicago. 90-105.
- Forró Orsolya 2012. Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila: *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 66–81.
- Goldsmith, John A. 1985. Vowel harmony in Khalkha Mongolian, Yaka, Finnish and Hungarian. *Phonology Yearbook 2*: 253–75.
- Gósy Mária 1989a. Vowel harmony in children's speech. In: *Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg*. 19–54.
- Gósy Mária 1989b. Vowel harmony: interrelations of speech production, speech perception and the phonological rules. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 93–118.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv, II. L–Zs*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hare, Mary 1990a. The role of trigger-target similarity in the vowel harmony processes. In: *Proceedings of the sixteenth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 140–52.
web: www.elanguage.net/journals/bls/article/download/2648/2638
- Hare, Mary 1990b. The role of similarity in Hungarian vowel harmony: a connectionist account. *Connection Science* 2: 123–50.
- Harrison, David K. 1999. Disharmony in Tuvan and Tofa. In: *Proceedings of 2nd Asian G.L.O.W.*
web: <http://www.swarthmore.edu/SocSci/dharris2/Harrison-GLOW-1999.pdf>
- Hayes, Bruce – Londe, Zsuzsa 2006. Stochastic phonological knowledge: the case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.
- Hayes, Bruce – Zuraw, Kie – Siptár, Péter – Londe, Zsuzsa 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 822–63.

- Holden, Kyrill 1970. *Loan-words and phonological systems*. PhD dissertation. University of Texas. Austin.
- van der Hulst, Harry 1985. Vowel harmony in Hungarian: a comparison of segmental and autosegmental analysis. In: Hulst, Harry van der – Smith, Norval (eds): *Advances in nonlinear phonology*. Dordrecht. Foris. 267–303.
- Ito, Junko – Mester, Armin R. 1995. Japanese phonology. In: Goldsmith, John A. (ed.): *The handbook of phonological theory*. Blackwell. Cambridge MA–Oxford. 817–38.
- Jensen, John 1978. Reply to 'Theroretical implications of Hungarian vowel harmony'. *Linguistic Inquiry* 9: 89–97.
- Jensen, John 1984. A lexical phonology treatment of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Analysis* 14: 231–53.
- Juhász Jenő 1939. Ágnesnek-e vagy Ágnesnek? *Magyarosan* 8: 180–4.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011a. Ingadozás és diakrónia. In: É Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Piliscsaba–Budapest. 191–203.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011b. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? (A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban). In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvelírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 31–45.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kaun, Abigail R. 1995. *The typology of rounding harmony: an optimality theoretic approach*. PhD dissertation. UCLA.
- Kaun, Abigail R. 2004. The phonetic foundations of the rounding harmony typology. In: Hayes, Bruce – Kirchner, Robert – Steriade, Donca (eds): *Phonetically-based phonology*. Cambridge University Press. 87–116.
- Kertész Zsuzsa 2003. Vowel harmony and the stratified lexikon of Hungarian. *The Odd Yearbook* 7: 62–77.
- Kertész Zsuzsa 2005. Problémák egyes nyelvek kölcsönzés-fonológiai jelenségeinek köréből. In: Bárány Tibor (szerk.): *A tarkaság dicsérete. Az Erasmus Kollégium diákjainak tanulmányai*. Erasmus Kollégium Alapítvány. Budapest. 57–73.
- Kiparsky, Paul 1973. Phonological representations. In: Fujimura, O. (ed.): *Three dimensions of linguistic theory*. TEC Corp. Tokyo. 1–136.

- Kiss Jenő 2003. Általános kérdések. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 11–68.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Tamás 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar nyelvjárások* 43: 5–26.
- Kontra Miklós 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. (Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.)* SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. Szeged. 83–106.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine 1986. Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords. *Ural-Altäische Jahrbücher* 58: 1–14.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine 1987. Stress and harmony in Hungarian loanwords. In: Rédei Károly (szerk.): *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralische Sprachen, Studia Uralica*. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. Wien. 81–96.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine O. 1988. Experimental investigations of Hungarian vowel harmony. Paper presented at the 6th International Phonology Meeting, Krems.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine O. – Stemberger, Joseph Paul 1989. Kontextushatások a magyar magánhangzóharmóniában. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 128–42.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine O. – Stemberger, Joseph Paul 1991. The effect of context on suffix vowel choice in Hungarian vowel harmony. In: Bahner, Werner – Schildt, Joachim – Viehweger, Dieter (eds). *Proceedings of the 14th International Congress of Linguistics*. Akademie-Verlag. Berlin. 450–3.
- Kornai András 1990. Hungarian Vowel Harmony. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian III*: 183–240.
- Kornai András 1994. *On Hungarian Morphology*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nádasdy Ádám 1989. Consonant length in recent borrowings into Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 195–213.
- Nádasdy Ádám 2008. Bizalmas diszharmónia. In: Uő: *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről. 2003–2007*. Magvető. Budapest. 217–20.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. II. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 42–181.
- Nyirkos István 1999. Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók? *Széphalom* 10: 359–63.

- Ohala, John 1994. Hierarchies of environments for sound variation; plus implications for 'neutral' vowels in vowel harmony. *Acta Linguistica Hafniensia* 27: 371–82.
- Olsson, Magnus 1992. *Hungarian phonology and morphology*. Lund University Press.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Papp Ferenc 1991. Hangrend és illeszkedés – algoritmikus-számítógépes megközelítésben. In: Hajdú Mihály, Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 503–7.
- Papp István 1971. *Leíró magyar hangtan*. Második kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Phelps, Elaine 1978. Exceptions and vowel harmony in Hungarian. *Linguistic Inquiry* 9: 98–105.
- Polgárdi Krisztina 2006. *Vowel harmony – An Account in Terms of Government and Optimality*. LOT. Utrecht.
- Polgárdi Krisztina – Rebrus Péter 1998. There is no labial harmony in Hungarian: a government phonology analysis. In: de Groot, Casper – Kenesei, István (szerk.): *Approaches to Hungarian 6: Papers from the Amsterdam Conference*. JATEPress. Szeged. 3–20.
- Pusztai Ferenc 2003: Szójelentéstörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 851–93.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter – Törkenczy Miklós 2012. Dark secrets of Hungarian vowel harmony. In: Eugeniusz Cyran – Henryk Kardela – Bogdan Szymanek (szerk.): *Sound, Structure, and Sense. Studies in Memory of Edmund Gussmann*. Wydawnictwo KUL. Lublin. 491–508.
- Ringen, Catherine O. 1977. Vowel harmony: implications for the alternation condition. In: Dressler, Wolfgang U. – Pfeiffer, Oskar E.: *Phonologica 1976. Proceedings of the 3rd International Phonology Meeting*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Innsbruck. 127–32.
- Ringen, Catherine 1978. Another view of the theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 9: 105–15.
- Ringen, Catherine 1980. A concrete analysis of Hungarian vowel harmony. In: Vago, Robert: *Issues in vowel harmony*. John Benjamins. Amsterdam. 135–54.
- Ringen, Catherine 1982. Abstractness and the theory of exceptions. *Linguistic Analysis* 10: 191–202.
- Ringen, Catherine 1988. Transparency in Hungarian vowel harmony. *Phonology* 5: 327–42.

- Ringen, Catherine O. – Kontra, Miklós 1989. Hungarian neutral vowels. *Lingua* 78: 181–91.
- Ringen, Catherine O. – Vago, Robert M. 1995. A constraint based analysis of Hungarian vowel harmony. In: Kenesei, István (ed.): *Approaches to Hungarian 5: Levels and structures*. JATEPress. Szeged. 309–19.
- Ringen, Catherine O. – Vago, Robert M. 1998a. Hungarian roundness harmony in Optimality Theory. In: de Groot, Casper – Kenesei, István (szerk.): *Approaches to Hungarian 6: Papers from the Amsterdam Conference*. JATEPress. Szeged. 61–86.
- Ringen, Catherine O. – Vago, Robert M. 1998b. Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology* 15: 393–416.
- Sándor Klára 2002a. Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél. *Társadalomkutatás* 20: 121–49.
- Sándor Klára 2002b. „... ki nem nyelvész: én vagy te?” *Nyelv és hatalom konferencia*. Szeged, 2000. november 2.
web: <http://dragon.klte.hu/~tkis/kinem01.htm>, <http://web.unideb.hu/~tkis/kinem02.htm>,
<http://web.unideb.hu/~tkis/kinem03.htm><http://web.unideb.hu/~tkis/kinem04.htm>
- Sima Ferenc 2005. A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4: 43–54.
- Siptár Péter 1984. Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról. *Magyar Nyelv* 80: 228–38.
- Siptár Péter 1994. A kerekései harmóniáról. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 1994. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 81–93.
- Siptár Péter 2006. A magyar magánhangzó-harmóniáról. In: Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről. (Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.)* SzTE Finnugor Tanszék. Szeged. 153–80.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press.
- Szabó Sándor 1912. A vegyeshangúság. *Magyar Nyelvőr* 41: 201–8.
- Szarvas Gábor 1893. A magyar hangrendhez. *Magyar Nyelvőr* 22: 392–8.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény. Nyelvtudományi Értekezések* 17: 105–29.
- Szeredi Dániel 2010. Vowel centralization and vowel harmony in Hungarian. In: *The Odd Yearbook* 8: 111–37.

- Szeredi Dániel 2012. Acceptability of harmonic mismatch for neutral vowel stems in Hungarian. Ms. New York University.
web: <https://files.nyu.edu/ds3041/public/szeredi-gp1-finaldraft.pdf>
- Szily Kálmán 1893a. Mély hangú-e a *mágnes*? *Magyar Nyelvőr* 22: 341–2.
- Szily Kálmán 1893b. Még egyszer a 'mágnesség'. *Magyar Nyelvőr* 22: 466–7.
- Szirmai Monika 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- TESz: Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1997. *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Törkenczy Miklós 1989. Does the onset branch in Hungarian? *Acta Linguistica Hungarica* 39: 273–92.
- Törkenczy Miklós 2011. Hungarian vowel harmony. In: van Oostendorp, Marc –Ewen, Colin – Hume, Elizabeth – Rice, Keren (szerk.): *The Blackwell Companion to Phonology*. Wiley-Blackwell. Oxford. 2963–89.
- Trón Viktor 2007. Vowels and consonants in harmony: naturalness in phonology and the role of consonants in Hungarian front/back harmony. Abstract for the 8th International Conference on the Structure of Hungarian. CUNY.
- Vago, Robert 1973. Abstract harmony systems in Uralic and Altaic languages. *Language* 49: 579–605.
- Vago, Robert 1976. Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 7: 243–63.
- Vago, Robert 1978. Some controversial questions concerning the description of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 9: 116–25.
- Vago, Robert 1980a. A critique of suprasegmental theories of vowel harmony. In: Vago (szerk.): *Issues in vowel harmony*. John Benjamins B.V. Amsterdam. 155–83.
- Vago, Robert 1980b. *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press. Washington.
- Váradai Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas, Spanyolország. 385–9.
<http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Zonneveld, Wim 1980. Hungarian vowel harmony and the theory of exceptions in generative phonology. *Linguistic Analysis* 8: 21–39.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 173–203, 372–92, 618–31, 725–8, 804–23.